MAGYARORSZÁG HELYE A 20. SZÁZADI EURÓPÁBAN

BUDAPEST
2002

Magyarország helye a 20. századi Európában

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma és a Politikatörténeti Alapítvány támogatása tette lehetővé.

Számítógépes szövegszerkesztés, tipográfia, borítóterv:
Pál Lajos

A névmutatót készítette:
Kiss Anna

A borítón Kornis Dezső Pásztorok című festménye látható. Szitanyomatát az Erdész Galéria (Szentendre) bocsátotta rendelkezésünkre, amelyet itt is megköszönünk

ISBN: 963 202 254 8

© Pritz Pál, Sipos Balázs, Zeidler Miklós

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat
Első kiadás: 2002
Nyomás és kötés: Akaprint Nyomda, Budapest

MAGYARORSZÁG HELYE A 20. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Tanulmányok

Szerkesztette
– SIPOS BALÁZS és ZEIDLER MIKLÓS közreműködésével –
PRITZ PÁL

Magyar Történelmi Társulat
Budapest, 2002

TARTALOM

Előszó 5

Romsics Ignác: Nemzet és állam a modern magyar történelemben 7
Pritz Pál: Magyarország helye a 20. századi Európában 27

Zeidler Miklós: A magyar külpolitika és a civil társadalom a Horthy-korszakban 51
Ablonczy Balázs: Távol Párizstól. A magyar–francia kapcsolatok 1919 és 1944 közötti történetéhez 65
Sipos Balázs: A sajtó és a nemzetközi kapcsolatok a „hosszú huszadik század" első felében 79
Ungváry Krisztián: Honvédség és külpolitika (1919–1945) 93
Vida István: Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő években 107
Gergely Jenő: Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya 1945-től napjainkig 123
Földes György: Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967) 135
Gecsényi Lajos: A magyar–osztrák kapcsolatok (1956–1964) 147
Kádár Béla: Magyar gazdaságdiplomácia a kilencvenes években 155
Jeszenszky Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében 169

A kötet szerzői 185
Rövidítések jegyzéke 187
Névmutató 205

ELŐSZÓ

Új évezred. Új évszázad. Új perspektívák? Úgy tűnik, igen. Ám jól tudjuk, hogy a múlt számos vonatkozásban velünk él és marad, mai és holnapi lépteinket a történelem vájta út — a rendszerváltások nyomán is itt maradt meghatározottságok, tegnapi beállítódásaink, öröklött politikai kultúránk és sok egyéb más — még akkor is óhatatlanul sokban befolyásolja, ha másfelől a hazai és nemzetközi feltételrendszer a csodálatos 1989-es esztendő nyomán gyökeresen megváltozott.

A múlttal való szembenézés mindenkor időszerű. Bár nem kevesen tagadják a híres latin mondás, a *historia est magistra vitae* igazságát, s valljuk be: sok elkedvetlenítő jel látszik kétkedésüket erősíteni – a történész magát alázná meg, ha e nézetre rábólintana. Nem szabad csüggedni, a meddő bölcselkedések helyett mindenkinek az a feladata, hogy legjobb tudása szerint tegye a dolgát.

Ezért is lehetett, hogy az elmúlt esztendő augusztusában, a nekünk érzelmileg oly közeli finnországi Jyväskyläben megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szervezői fontosnak tartották, hogy külön szekció tárgyalja hazánk helyének alakulását a 20. századi Európában.

Ebben a munkában több beérkezett, pályája delelőjén lévő historikus mellett részt vettek néhányan a szakma fiatal tehetségei közül, valamint megszólalt a diplomácia több gyakorló szakembere is. Ez a sokszínűség szintén sokat lendített abban az irányban, hogy az előadások elhangzása nyomán termékeny, helyenként igencsak heves, ám egymás álláspontját tisztelő, korrekt vita bontakozzék ki. S az eszmecserék nem csupán az Alvar Aalto tervezte egyetemi campus falai között zajlottak: tovább folytatódtak az esti fogadásokon, a tóparti, fenyvesek közötti sétákon, esetenként egy-egy korsó sör mellett is.

Nem kétséges, még nagyon sok további kutatás kell ahhoz, hogy a címben jelzett témáról majdan időtálló monográfia szülessen. E kötet a szekciótanácskozás előadásainak szinte egészét, azok továbbcsiszolt szövegét tartalmazza. A kongresszus plenáris referátumai közül helyet kapott a nemzet és állam szövevényes kapcsolódásainak három évszázados időszakát boncolgató előadás is, hiszen az nagyon sokban kiegészíti és nagyobb összefüggésekbe helyezi a szekcióban elhangzottakat.

Munkánk eredményét abban a reményben bocsátjuk útjára, hogy az — hiányosságai ellenére is, hiszen, például, nagyon jól tudjuk: sok fontos témakör, reláció említetlen maradt — hozzájárul e szintézishez.

Budapest, 2002. február

A szerkesztő

ROMSICS IGNÁC

NEMZET ÉS ÁLLAM A MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

1942-ben, amikor *Szekfű Gyula*, a magyar historiográfia egyik legnagyobb alakja közzétette a magyar nemzettel és állammal foglakozó írásait, ezt az alcímet adta gyűjteményes kötetének: *Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.*[1] Szekfű Gyula alcímválasztása teljes mértékben indokolt volt. A nemzetiségi kérdés megkülönböztetett figyelemben való részesítése a nemzet és az állam magyarországi viszonyának, a magyar történelemben játszott szerepének a vizsgálatakor elkerülhetetlen. Ha nemzet és állam valaha is fedte volna egymást történelmünkben, vagyis ha a magyar államban csak magyarok éltek volna, illetve — 1920 után — ha a magyarság egésze magyar állampolgárok közösségébe tartozott volna, Szekfű Gyula egészen biztosan valami másról publikál könyvet a háború kellős közepén; s ha a helyzet mára valamit változott is volna, nem kétséges, hogy — itt és most — én is valami más témáról tartanék előadást.

Nemzet, nemzetiség és állam egymáshoz való viszonya a modern nacionalizmus 18. századi megjelenése óta központi problémája a magyar történelemnek. Az előzmények természetesen visszanyúlnak a középkorba. Az okokat kutatva Szekfű egészen első királyunk, *Szent István* koráig hátrált elemzéseiben. Mások ennél is távolabbi korokig kalandoztak. Szekfű kortársa, *Joó Tibor* például a honfoglalás előtti, még nomadizáló magyarok *életérzéséből* és *közösségi létformáikból* próbálta levezetni a *magyar nemzeteszme* meghatározó vonásait.[2] E megközelítések ahistorikus jellege nyilvánvaló. Bár a magyar állam története valóban visszavezethető Szent Istvánig, sőt ha a törzsi, illetve nomád érdekközösségeket és politikai szerveződéseket is államként fogjuk fel, akkor ennél még korábbra is, a mai fogalmaink szerinti alkotmányos polgári államhoz ezeknek szinte semmi, s még a 14–18. századi rendi államhoz is csak igen kevés közük volt. *Géza*, illetve István államalapítása — mint *Engel Pál* írja — „egy sor fájdalmas, de elkerülhetetlen intézkedést jelentett, amelyek együttesen a királyság békéjét és a keresztény hit jövőjét voltak hivatva biztosítani. ... főképpen három dolgot kellett megteremteni, ami addig nem létezett: a földesúri jogok szilárd rendjét, valamint a világi és egyházi kormányzás intézményrendszerét".[3]

Modern értelemben vett nemzetről, illetve nemzetiségekről, vagyis integrált kulturális és politikai közösségekről még kevésbé beszélhetünk a 19. századig. Ahogy a *nobilis Hungarus* az egész nemességet, a nemesség egyetemét jelentette nyelvi és származási különbségekre való tekintet nélkül, úgy — bár a 14. századtól olykorolykor már az egyének származását is jelölték vele — a *hungarus* is az ország minden lakosára vonatkozott. A feudális magyar államjog, amely oly mély szakadékot vont nemes és nem nemes közé, magyar és nem magyar között semmiféle különbséget

[1] Szekfű 1942.
[2] Joó 1939.
[3] Engel 1990, 115. Vö. Kristó 1995.

sem tett. A 18. század előtti Magyarországon nemzetiségi kérdés tehát egyszerűen nem létezett. Legfeljebb egy lassan kialakuló nemzeti érzésről beszélhetünk. A feudális és polgári nemzet közötti különbséggel, illetve a nacionalizmus modern jellegével egyébként természetesen maga Szekfű is tisztában volt. A nemzetiségi kérdés 18. század előtti és utáni jelentkezése között általában ezért különbséget is tett. „igaz ugyan — írta idézett kötetének egyik tanulmányában —, hogy a középkorban, azaz a francia forradalmi nemzeteszme elterjedéséig is megkülönböztették egymást a népek nemzetiségük szerint, de a nemzetek és népek élete egyébként még általában nem volt tudatos. vaskos tévedés áldozatai lennénk, ha azt hinnők, hogy egy-egy király, kormány, uralkodó osztály ezt vagy azt a rendelkezést, melynek nemzetiségi következményei ma már szemmel láthatók, azzal a szándékkal hozta, hogy általa a nemzetiségi viszonyban eszközöljön változtatást. a régi királyok úgy jártak a nemzetiségi tények között, mint mi például az ultraviolett napsugarak vagy az elemek részben kiderített, részben ma is megfejtetlen kisugárzásai között: mindezek a sugarak megvannak, hatnak is, de mi általában nem tudunk róluk."[4]

Nemzet, nemzetiség és állam viszonyának problematikus jellegét alapvetően két körülményre vezethetjük vissza. Egyrészt arra, hogy a 16. században három részre szakadt magyar állam egységének és függetlenségének a helyreállítása nem sikerült. A töröktől visszahódított területek nem egy szuverén magyar állam, hanem a Habsburg Birodalom részei lettek. E területegyüttes a 18. század végétől 1848-ig három nagy — legfelsőbb szinten Bécsből irányított — közigazgatási egységre oszlott: a Magyar Királyságra, az Erdélyi Nagyfejedelemségre és a Katonai Határőrvidékre. A nemzettel és az állammal kapcsolatos magyar viták és küzdelmek legneuralgikusabb pontját sokáig ezek egymáshoz és a birodalom más részeihez való viszonya képezte. Mi a helyes nemzeti politika: a magyar különállás erősítésére és a régi államrészek reintegrálására való törekvés, vagy a történeti-tartományi partikularizmusok lebontása és a birodalmi centralizáció elfogadása? – tették fel maguknak a kérdést 18–19. századi eleink.

E dilemma egyik kardinális problémája a nyelvkérdés volt. Az új kor nyelvi igényeinek egyre kevésbé megfelelő latin felváltása egy modern és valamilyen szinten mindenki által beszélt nyelvvel elkerülhetetlen volt. E nélkül sem integrált kulturális közösség, sem nagyobb gazdasági egység nem jöhetett létre. De melyik legyen ez a nyelv? A birodalom nyugati felében máris *lingua franca*-ként használt német avagy az itthoni *pórnép* jelentős része által is értett magyar? Ismeretes, hogy Bécs az előbbit ajánlotta. *Mária Terézia* óvatosabban és finomabban, fia, *II. József* merészebben és erőszakosabban. „Mily sok előny biztosítja az általános jót — jegyezte naplójába a kalapos király —, ha csak egy nyelv használtatik az egész Monarchiában, ez érvényesül az érintkezésben, foglalkozásokban, ha minden része a monarchiának szorosabban összefűzetik és a lakosok a testvéri szeretet legerősebb köteléke által egyesíttetnek – azt mindenki beláthatja és Franciaország, Anglia, Oroszország példájából arról elegendőképpen meg is győződhetünk".[5]

A Bécsből ajánlott centralizáció és nyelvi-kulturális egységesülés kisszámú híve részben a polgárság, részben az udvari főhivatalnoki karból került ki. Egyikük, a pesti német családból származó *Kohlmayer Samuel* ügyvéd szerint „csak káromkodásra való" a magyar nyelv, melynek hivatalossá tétele ezért két évszázaddal vetné

[4] Szekfű 1942, 109–110.
[5] Idézi Joó 1939, 104.

vissza a kulturális fejlődést, míg „a német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít".[6] Ám a magyar elit túlnyomó része, mindenekelőtt a nemesség, elvetette ezt az ajánlatot. Részben a felvilágosodás és a francia forradalom eszméinek a hatása alatt, részben II. József politikájának ellenreakciójaként a magyar nyelv modernizálása és standardizálása mellett döntött. „soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem" – jelölte ki az irányt *Bessenyei György* már 1778-ban.[7] Ez a nyelvre alapozott nemzetfelfogás a 19. század elejére az új magyar nacionalizmus axiomatikus érvényű alapelve lett.

A latin és a német nyelv felváltása a magyarral az 1791–92-es tanügyi törvényekkel kezdődött, és az 1844. évi II. törvénycikkel zárult le. Utóbbi nemcsak a közoktatás, hanem a törvényhozás, a közigazgatás és a bíráskodás nyelvévé is a magyart tette. A nyelvharccal párhuzamosan bontakozott ki a magyar államrészek egyesítéséért és a birodalmon belüli politikai autonómia körének tágításáért folytatott küzdelem, amely az egész Európán végigsöprő 1848-as forradalmi hullám keretében ismeretes módon a császári udvar és a magyar nemzet közötti fegyveres konfliktusba torkollott.

A nemzeti és állami problematika különleges jelentőségének másik oka a magyar államterületek lakóinak etnikai és nyelvi heterogenitásából adódott. Megalapozott becslések szerint a Magyar Királyság Horvátországgal, Szlavóniával és a Határőrvidékkel együtt számított 8 milliós lakosából a 19. század legelején csak mintegy 42% tartozott a magyar anyanyelvűek közé. A többiek horvátok és szerbek (18,5%), szlovákok (14%), románok (10%), németek (9%), ruszinok (4%), valamint vendek és egyéb nemzetiségűek (2,5%) voltak. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben, ahol kicsit több mint másfél millióan laktak, a magyarok ennél is kisebb arányban képviseltették magukat. Az összlakosságnak mindössze 36%-át tették ki, miközben a románok 53, a szászok pedig 9%-át. A történeti magyar államrészek lakóinak tehát mindösszesen 39, Horvátország és a Határőrvidék nélkül pedig 48%-át adták a magyar anyanyelvűek.[8]

Az utazó és olvasó emberek, akiknek az aránya persze az írásbeliség rohamos terjedése ellenére sem lehetett több néhány tízezernél, teljes mértékben tudatában voltak Magyarország nyelvi-etnikai sokszínűségének. *Schwartner Márton*, a hazai statisztika első kiemelkedő képviselője 1798-as munkájában írta: „In keinem Lande der Welt, sind vielleicht mehrere Sprachen — und eben deswegen auch so viele Nationen — einheimisch, als in Ungern"[9] Egyik követője, *Csaplovics József*, akit a néprajz, az antropológia és a statisztika műveloi egyaránt előfutáruk között tartanak számon, két évtizeddel később ugyanilyen képet rögzített. „Nem tsak természeti állapotjára, és a természet ajándékaira nézve — hanem népességére nézve is Magyar ország Európa kitsinyben, — mert majd nem minden Európai nép-törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultura grádusok, 's végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat" – írta 1822-ben.[10]

[6] Benda 1957, 19–20.

[7] Bessenyei 1987, 588.

[8] Benda 1980, 425–441.

[9] „Talán nincs még ország a világon, melyben több nyelv, és ennek következtében oly sok nemzet honos, mint Magyarországon." Schwartner 1798, 87. (Schwartner tudománytörténeti helyére ld. Kosáry 1980, 599–602.)

[10] Csaplovics 1822, 51–52. Vö. Kósa 2001, 49–51.

A magyarországi nem magyar népek — elsősorban a horvátok, a szerbek, a románok és a szlovákok — a 18. század végétől némi fáziskéséssel ugyan, de minden lényeges szempontból a magyarokéra emlékeztető nemzetépítést folytattak: nyelvi reformokat vezettek be, tudós társaságokat alapítottak, felfedezték, illetve olykor kitalálták a dicső múltat, s a fejlettebbek — főleg a horvátok és a románok — már politikai követelésekkel is felléptek. Ezért kiszámítható volt, hogy a latin és a német felváltása a magyarral, illetve az ország távlati célként tételezett egynyelvűsége a nem magyar népek részéről ellenállásba fog ütközni. Ez a feltételezés nem utólagos okoskodás; ezt már a kortársak közül is többen így látták. Közéjük tartozott példának okáért *Galántai Fejes János*, gömöri táblaszéki ülnök és a kiváló nemzetgazdász, *Berzeviczy Gergely*. 1806-os és 1807-es munkáikban mindketten úgy vélték, hogy a magyar egynyelvűség keresztülvitele megvalósíthatatlan utópia. Magyarország lakosságának nem magyar felét senki és semmivel sem fogja tudni rábírni, hogy magyarul írjon és beszéljen.[11]

A fenti álláspont merész, de nagymértékben logikus politikai konzekvenciája a magyar állam föderális jellegű átalakítása lett volna. Ez a program először *Martinovics Ignác* egyik 1793-as röpiratában, illetve 1794-es reformtervében (*Magyar Reformátorok Titkos Társaságának Kátéja*) öltött testet. „Mivel magyar nemzeten a Magyarországhoz csatolt tartományokban élő különböző nemzetiségű népeket is értjük — olvasható a Kátéban —: minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotni, külön politikai alkotmánnyal bírni és egymás közt belső szövetségre lépni. Magyarország tehát szövetséges köztársasággá alakuljon, amelyben minden nemzetiség saját nyelvével, szokásaival éljen és vallását szabadon gyakorolja." A jakobinus mozgalom vezetője négy tagállammal számolt: Magyarországgal, Szlovákiával, a délszláv Illíriával, valamint Bánát és Erdély egy részéből kialakítandó Valachiával. A tartományok mindegyike saját nyelvét használhatta volna, csupán az országgyűlésben és „az összes tartományt érintő ügyekben" lett volna kötelező a magyar nyelv használata.[12]

A magyar állam nemzetiségek szerinti föderalizálásának gondolata elszigetelt vélemény maradt. A túlnyomó többség lebecsülte a nyelvi-etnikai különbségek jelentőségét. Uralkodó álláspontá — a francia nemzetállami modellből kiindulva — az a feltételezés vált, hogy a nem magyaroknak el kell fogadniuk, s ők minden további nélkül el is fogadják majd a magyarosítás programját, s így néhány évtized alatt nemcsak nyelvileg, hanem érzelmileg is magyarokká válnak. A felvilágosodás gondolkodói közül Bessenyei György mellett például ez a felhőtlen optimizmus jellemezte *Decsy Sámuelt* is, akinek a nevéhez a nemzeti megújulás első átfogó programja fűződik „Hogy ha közönségesen szeretünk Magyaroknak neveztetni, és magyar szabadsággal élni; szeressük a' magyar nyelvet is meg-tanúlni" – írta 1790-ben. Nem kell mást tenni, mint „minden német, tót, sváb és orosz iskolákba magyar nyelv tanító mestereket", valamint az eklézsiákba magyar lelkipásztorokat küldeni, s így „érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvel élő lakosai". „Egy, két, 's legfellyeb három esztendő alatt tökélletesen meg-tanúlhattya a' német és tót ifjú a' magyar nyelvet". Decsy még a hagyományosan széleskörű autonómiával rendelkező horvátokról is azt feltételezte, hogy „egy sem fog találtatni közöttük, a' ki ditsöséges nyelvünknek örömest szálást ne adna, 's a' ki velünk kezet ne tsapna

[11] Kovács 1977, 350–351.
[12] Benda 1957, I. köt. 910. és 1010.

arra, hogy ő nem tsak szíves indulattya, hanem nyelve által – is velünk eggyé leszen".[13]

A következő nemzedék képviselői, a reformkor politikusai, már kevésbé voltak optimisták. Néhányan azt is megsejtették, hogy a latin felváltása a magyarral a magyar államot újabb kori történetének legnagyobb kihívása elé fogja állítani. Nagy „szerencsétlenség" — diagnosztizálta például báró *Wesselényi Miklós* az 1840-es évek elején — ha „egy honban s egy alkotmány alatt többféle nemzetek vannak". A befogadói attitűdért Szent István és utódai ezért nem dicséretet, hanem megrovást érdemelnek. „Legtávolibb nyoma sincs a múlt század végéig törvényeink azótai tömérdek halma közt is a nemzetiség bármi módoni öregbítésének s terjesztésének" — olvashatjuk a *Szózat*ban — pedig „míly könnyű lett volna" *Nagy Lajos* és *Mátyás* korában „a magyar nyelvet udvar, törvényszékek s törvény nyelvévé emelni, s így kedveltté, szükségessé s ennek következtében közönségessé tenni". A magyar államvezetés azonban eleinte nem élt ezzel a nyugat-európai protonemzeti abszolutizmusokra jellemző politikával, később, a 16. századtól pedig már nem élhetett. Pedig a hatalom gyakorlata — sejdített meg valamit a jövőből — „vakít: azon tévedés szüli, hogy a hatalom bírása erő szüleménye, s így biztos és el nem veszthető birtok; pedig ez gyakran csak történet következése, s az erőnek enyészte után is még darabig létezhetik, míg a gyökerét vesztett növényt maga súlya vagy ellenerő földre teríti".[14]

Mindazonáltal Wesselényi, *Széchenyi István* és kortársaik túlnyomó többsége is hitte, hogy a polgári átalakulás keretében a nyelvi-etnikai különbségekre való tekintet nélkül végrehajtandó jogkiterjesztés fejében a nemzetiségi lakosság hajlandó lesz „magyarosodni", vagy ha arra nem is, a magyart legalább *lingua franca*-ként, a közélet nyelveként elfogadni. *Kossuth Lajos*, amikor egy alkalommal figyelmeztették e feltételezés problematikusságára, magabiztosan ezt válaszolta: „Kicsinyhitűek! Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban."[15] A magyarosításnak tehát — a régi világhoz és így a latinhoz is ragaszkodó konzervatívokat kivéve — mindenki híve volt, csupán az eszközökben és a folyamat ütemében oszlottak meg a vélemények. Széchenyi, Wesselényi, *Pulszky Ferenc* és mások a hosszabb távú és békés, vagyis az erkölcsi és kulturális értékek példaszerűségén alapuló asszimilációt helyeselték, s többször figyelmeztettek rá: „Az idegen ajkúakat anyanyelvük magány- és társaskörökbeni használatában akadályozni és azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani sem a törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad".[16] A többség azonban a radikálisabb megoldásokban sem talált kivetnivalót.

Az államot és a nemzetet azonosító álláspontok tengeréből alig látható szirtként emelkedett ki az a néhány vélemény, amely Martinovicséhoz hasonló merészséggel nézett szembe a soknyelvű magyarországi valósággal. Egyikük, *Szücs Ábrahám*, egy pest megyei pipás nemes 1843-ban amellett érvelt, hogy a magyarosítás „a magyar nemzetiségnek nem hasznára, hanem kárára válik". A soknemzetiségű Magyarországon ugyanis „a jólétre, erőre szükséges egységet alkotmányos változtatások igen, de nyelv, vallás vagy más erőltetések létre nem hozhatják".[17] Erre is válaszolt 1846-

[13] Decsy 1790, 230–234.
[14] Wesselényi 1992, 20–46.
[15] Kovács 1977, 148.
[16] Wesselényi 1992, 244. Vö. Széchenyi 1842-es akadémiai beszéde. Széchenyi 1907, 137–178.
[17] Szücs 1844, 100–101.

ban *Irinyi József*, amikor nyugat-európai úti jegyzeteiben kijelentette: „én a' Karpáthoktól az adriai tengerig a' magyaron kívül más nemzetiséget nem ismerek". A föderatív rendszer akarását ebből következőleg olyan, „a közhaza iránt káros, sőt vétkes törekvésnek" minősítette, melyet „óhajtani józanul és hazaszeretettel senkinek sem lehet". „Összpontosítsuk tehát erőnket — fogalmazta meg a többség óhaját — s ekkor a Kárpátoktól az adriai tengerig, a' magyaron kívül, egy nemzetiség sem fogja fejét emelhetni. De ha mi minden népiségnek hatóságot, azaz kezébe fegyvert adunk, hogy juthat eszünkbe még csak álmunkban is, hogy a magyar nemzetiség békében lehessen?!"[18]

Az 1848. március idusát követő események gyorsan szertefoszlatták a felvilágosodás- és reformkori magyar elit optimista reményeit. A magyar nemzetállami törekvések nemcsak Bécs ellenállását váltották ki, hanem a magyarországi nem magyar népeket is saját nemzeti céljaik megfogalmazására sarkallták. A szerb, a román és részben a szlovák vezetők is Magyarország föderatív jellegű átalakítását követelték a nyelvhatároknak megfelelően. Ezeket a követeléseket a magyar vezetők kezdetben kategorikusan elutasították. Az ellentétből Erdélyben és Délvidéken elhúzódó gerillaháború, a szlovák területeken kisebb csetepaték keletkeztek. A horvátok a területi-politikai autonómiánál is többet akartak. 1848. március 25-i nemzeti kongresszusukon mindazt igényelték maguknak, amit a magyarok követelek Bécstől: a horvát területek egyesítését, nemzeti hadsereget, a horvát parlamentnek felelős kormányt, horvát nemzeti bankot stb.

A bécsi birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójába került magyar forradalmárok 1848–49 folyamán nemzeti és nemzetiségi politikájukat egyaránt újragondolták. A Debrecenbe evakuált országgyűlés 1849. április 14-én kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. Ezzel párhuzamosan a magyar nemzetállam koncepcióját is felülvizsgálták. Ez vezetett oda, hogy 1849 nyarán tárgyalásokba kezdtek a szerb vezetőkkel, a románok képviselőjével, *Nicolae Balcescu*-val pedig július 14-én egy megbékélési tervezetet is aláírtak. Bár a föderalizmus, illetve a nemzetiségeknek adandó területi autonómia gondolatát a többség elutasította, 1849. július 28-án a képviselőház olyan határozatot fogadott el, amely valamennyi nem magyar közösség számára biztosította az egyházakban, a községi életben, valamint a törvényhatósági gyűléseken és az iskolákban a szabad nyelvhasználatot.

Ennél tovább csak igen kevesen léptek. E kevesek közé tartozott gróf *Teleki László*, a forradalmi kormány párizsi követe, aki 1849. március 14-én ezeket írta Kossuthnak: „Különféle nemzetiségek irányt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, mely által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni, és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják".[19] A gyakorlatban ez a horvátok, a szerbek és a románok teljes autonómiáját jelentette volna, akik — Martinovics félévszázaddal korábbi tervezetéhez hasonlóan — csak föderatív szálakkal kötődtek volna a magyar területi egységhez, míg a szlovákok és a németek korlátozottabb területi-politikai autonómiában részesültek volna.

[18] Irinyi 1846, II. köt. 71–78.

[19] Teleki 1961, II. köt., 27–28. Vö. Kosáry 1989, 67–86.

Az egyéni (állampolgári) és kollektív (nemzetiségi) jogok köréről és ezek egymáshoz való viszonyáról, vagyis a polgári magyar állam belső berendezkedéséről és az ország külső kapcsolatrendszeréről az emigrációba menekült és az itthon maradt magyar vezetők egyaránt sokat töprengtek. Az emigráció vezetői közül a volt kormányzó-elnök, Kossuth Lajos elgondolásai érdemelnek legtöbb figyelmet. 1851-es, Törökországban kidolgozott alkotmánytervének alapeszméje a decentralizált államszerkezet és a demokratikus önkormányzatiság volt. Ez — hasonlóan a szabadságharc végnapjaiban tett engedményekhez — minden nemzetiség számára biztosította volna, hogy azokban a községekben és megyékben, ahol többségben élnek, szabadon használhassák nyelvüket és fejleszthessék kultúrájukat. Pulszky, *Szemere Bertalan*, *Klapka György*, s különösen Teleki még merészebb és nagyvonalúbb megoldásokra, így a nemzetiségek területi-politikai autonómiájának a biztosítására is kész lett volna.

Az ország belső szerkezetének átalakítása mellett Kossuth és társai a magyar állam külkapcsolatait is új alapokra kívánták helyezni. Meggyőződésük volt, hogy függetlenségének kivívása után Magyarországnak konföderációra kell lépnie a térség többi nemzetével, mindenekelőtt a balkáni államokkal. Ezzel összefüggésben Kossuth már száműzetése kezdetén, 1849 októberében Viddinben felvázolta egy Lengyelországból, Magyarországból Horvátországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből alakítandó államszövetség (Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok) tervét. Később kissé módosította álláspontját. 1862-es elképzelése szerint az ekkor már Dunai Szövetségnek nevezett konföderáció öt tagállamból (Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia) állt volna. A konföderáció közös ügyeit szövetségi parlament és kormány intézte volna, minden évben más-más tagállam fővárosában berendezkedve. A szövetség hivatalos nyelvéül Kossuth nem a magyart és nem is a németet, hanem a franciát ajánlotta. Bár a későbbiekben Erdély különválásának lehetőségét elutasította, s Magyarország felbontását autonóm nemzetiségi egységekre hongyilkosságnak nevezte, tehát Martinovics vagy Teleki belső föderalizálási koncepcióját végül nem tette magáévá, emigrációs elképzelései a magyar politikai gondolkodásnak mégis kiemelkedő csúcsai. Magyarország belső berendezkedésének decentralizált és demokratikus önkormányzatokra épülő szerkezetét ő vázolta fel a legátfogóbban.[20] Ezt annak ellenére érdemes számon tartani, hogy ajánlata a nemzetiségeknek és a balkáni államoknak túl kevés, a magyar politikai elit többségének viszont túl sok volt, és így reálpolitikává sohasem válhatott.

Az itthon maradt, illetve néhány év múltán hazatért politikusok közül elsősorban báró *Eötvös Józsefet* foglalkoztatta az állami egység igénye és az ország soknemzetiségű jellege közötti ellentmondás feloldásának a lehetősége. Bár az alkotmányos államról és a nemzetiségi törekvések természetéről kifejtett teoretikus nézetei nagy állandóságot mutattak, a magyarkérdés konkrét megoldása terén Eötvös többször módosította álláspontját a Világos utáni két évtizedben. 1850-es munkájában (*Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*) még tényként fogadta el Magyarország különállásának felszámolását, és a jövőre nézve egy olyan centralizált birodalmi struktúrával számolt, amelyen belül Magyarország egyike lett volna a többi koronatartománynak. Az általános állampolgári jogok körén kívül eső speciális nemzetiségi jogokat elvetette, miként a közigazgatási határoknak a nyelvi választóvonalakkal való esetleges szinkronizálását is. „Nem nyelvében él a nemzet" – szállt szembe

[20] Spira 1989, 49–83. és Kossuth 1898, 1–25. A Dunai Szövetség tervét az eredeti francia nyelvű variáns alapján közli: Kossuth 1999, 129–132.

a magyar és a környező népek körében tipikus nemzetfelfogással. A nemzeti önazonosságnak — hangoztatta — a nyelv csak egyik eleme, és nem mindig a legmeghatározóbb. Emellett érvelt azzal is, hogy ahol az általános polgári szabadságjogok érvényesülnek, ott a nemzeti egyenjogúság is megvalósul; míg a nyelvi alapon biztosított nemzetiségi jogok ugyanolyan kiváltságok lennének, mint a nemesi privilégiumok.[21]

Az 1850-es évek végétől kibontakozó válságjelenségek és az emigráció vitáinak hatására Eötvös álláspontja többször módosult. 1859-es munkájában (*Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai*) a birodalmi centralizációval szemben már a birodalmon belüli, történelmi elvű föderalizmus mellett érvelt, majd 1861-ben a végül meg is valósult dualizmust támogatta. A nemzetiségi jogok kérdésében vallott felfogása ugyancsak változott. 1865-ös könyvében (*A nemzetiségi kérdés*) elutasította Magyarország olyan állami berendezkedését, amely „kizárólag a történelmi jogot tartva szemünk előtt, az egyes faj- s nyelvbeli nemzetiségek követeléseit" nem elégíti ki. Ugyanebben a munkájában írta, hogy „a nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekintethetik megoldottnak, ha annak megoldása a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyaránt eleget tesz". Magyarország nemzeti állam többé nem lehet, mert a nem magyar népek a nemzeti tudatosságnak olyan fokára jutottak el, hogy magyarrá válásukra immár nem számíthatunk. A több nemzet egy államon belüli együttélésének elvileg ideális formája — húzta alá — a föderalizmus. A nemzetiségek kevertsége miatt azonban Magyarországon ez nem alkalmazható, legfeljebb a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítéséről lehet szó, ami — tette hozzá — „józanul nem ellenezhető". A generális megoldás — vallotta Kossuthoz hasonlóan — az állampolgári jogegyenlőség és a demokratikus önkormányzatiság. Magyarország nem lehet francia vagy porosz mintákat követő „centralisált állam" — hangoztatta az egykori centralista —, mert „az administratiónak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelései sem elégíttethetnének ki".[22] Eötvös és a hozzá hasonlóan gondolkodó *Kemény Zsigmond*, *Mocsáry Lajos* és általában az 1860-as évek következetesen liberális politikusainak a szemében tehát a magyar állam nem lehet magyar nemzeti állam: az országban élő népek és nemzetek fölött álló semleges intézménynek kell lennie, amelynek mindegyik nyelvi közösség fejlődését egyforma mértékben kell előmozdítania.

Ez a Habsburg Birodalmon belüli megoldásokban gondolkodó liberális koncepció azonban éppúgy nem vált a nemzetiségi kérdés rendezésének alapelvévé, mint ahogy Kossuth és emigráns társainak Habsburg-ellenes és demokratikus elképzelései is megmaradtak a tervezgetések szintjén. A magyar politikai elit meghatározó körei ugyanis — feledve 1848–49 tanulságát — ragaszkodtak a reformkorban megfogalmazott nemzetállami koncepcióhoz, vagyis a magyarországi törvényhozás, kormányzás és a megyei adminisztráció magyar jellegéhez. „Magyarország összes honpolgárai — tükröződött ez a szemlélet az 1868. évi nemzetiségi törvényben — az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja", s minthogy „a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar".[23] E törvény elfogadására természetesen azután került, és csak azután kerülhetett sor, hogy a magyar elit 1867-ben

[21] Eötvös 1978, II. köt. 467–580.
[22] Uo. III. köt. 339–465.
[23] MT 1896, 490.

történelmi kompromisszumot kötött Béccsel. E kompromisszum lényege ismeretes módon a teljes önállóságról való lemondás és ennek fejében a történelmi magyar államrészek újraegyesítése, valamint a magyarországi nemzetiségi kérdés magyar belüggyé nyilvánítása volt.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: az 1868-as nemzetiségi törvény egyáltalán nem volt durván elnyomó jellegű, sőt számos liberális elemet tartalmazott. Községi szinten, az alsó fokú bíráskodásban, az oktatásban és az egyházi életben számos különjogot biztosított a nem magyar népek számára, melyek közül az anyanyelv használatának lehetősége volt a legfontosabb. A nemzetiségi eliteket ennek ellenére nem elégítette ki. Az egy politikai nemzet fikciója, amely a régi *natio Hungarica* modernizált formája volt, és amely — az autonómiával felruházott horvátokat kivéve — tagadta a nem magyar nyelvi-kulturális közösségek nemzetjellegét, számukra elfogadhatatlan volt. Ők — mint ekkor és a későbbiekben is hangoztatták — társnemzeti státust igényeltek, és kantonizálni akarták Magyarországot.

Az 1868-as törvényekben testet öltő nemzetfelfogáshoz és állameszméhez a kiegyezés utáni nemzedékek is ragaszkodtak, s az ország föderalizálásában, illetve kantonizálásában reménykedő nemzetiségi elképzeléseket a politikai otrombaságok kategóriájába utalták. Az 1868-as rendezés nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját ugyanakkor egyre kevésbé érvényesítették. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedtek. Az ezzel kapcsolatos törvények sorát az 1879. évi XVIII. tc. nyitotta meg, amely a nem magyar nyelvű iskolák számára előírta a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását, s az 1907-es *Lex Apponyi* (XXVII. tc.) zárta, mely minden nem magyar tannyelvű elemi iskolát arra kötelezett, hogy a magyar nyelvet olyan óraszámban tanítsa, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni".[24] A törvényhatóságok és a községek önkormányzatának a szűkítése, a központi hatalom erősítése, valamint a választójog szűk korlátok között tartása és a választások nyílt jellege ugyancsak összefüggött a magyar állam magyar jellegének erősítésére törekvő szándékkal. „Szabadságról és egyenlőségről ne beszéljünk; a magyar faj uralma az, amit meg kell teremteni. A nemzeti államnak, a nemzeti társadalomnak e célhoz kell idomulnia" – fogalmazta meg a századvég és századelő magyar nemzetiségpolitikájának krédóját 1907-ben *Réz Mihály*, *Tisza István* egyik bizalmas tanácsadója.[25] A nagy elődök, az „első nemzedék" liberalizmusának, toleranciájának és nagyvonalúságának folytatói ritka kivételnek számítottak, akik egyikét, Mocsáry Lajost éppen ezért teljes joggal nevezték kortársai fehér hollónak.

Az 1867 utáni magyar homogenizációs politika nem volt teljesen eredménytelen. A nemzetiségi iskolahálózat az 1880-as évektől fokozatosan visszafejlődött, a magyar anyanyelvűek aránya 1880 és 1910 között — Horvátországot nem számítva — 46%-ról 54%-ra emelkedett. Ezen 1,1 milliós nyereség mintegy 70%-a magyarázható akkulturációval. A nyelvet és kultúrát váltók túlnyomó többsége — közel 90%-a — azonban a városlakó németek és zsidók, illetve a horvátok és a szlovákok közül került ki. A román, szerb és ruszin „asszimilánsok" száma alig érte el a 10%-ot.[26] Újabb 30–40

[24] MT 1908, 383–384.

[25] Réz 1907, 90.

[26] Hanák 1978, 413–417. és Katus 1990, 110–130. – A korabeli statisztikai felvételek forrásértékére és a nyelvi-kulturális asszimiláció, illetve az akkulturációs folyamatok körültekintő értelmezésre legújabban ld. Gyáni–Kövér 1998. 127–145.

év alatt a magyar nyelvűek száma és aránya nyilván még tovább növekedett volna. Harmincmilliós magyarsággal számolni és etnikailag homogén magyar nemzetállam kialakulását feltételezni, mint *Rákosi Jenő*, *Beksics Gusztáv* és kortársaik közül még oly sokan tették, azonban nyilvánvalóan az utópiák birodalmába tartozott.

A nemzetiségek ellenállása mellett a magyar nemzetállami törekvések érvényesülését gátolta a századfordulóra megerősödött román és szerb állam irredenta politikája is. E két állam közvetlenül érintkezett a magyarországi román és szerb lakossággal, és törekvéseiket a legkülönbözőbb nyílt és titkos eszközökkel támogatta. Ezt a támogatást is maguk mögött érezve 1895-ös kongresszusokon a magyarországi szerb, szlovák és román nemzetiségi vezetők immár teljes nyíltsággal hangoztatták, hogy „Magyarországnak nem lehet nemzeti állam jellege, mert Magyarországnak, mint államnak jellegét azon népek összessége adja meg, amelyek az államot alkotják. A magyar állam természete nem engedi meg, hogy egy nép, amely még a lakosság többségét sem képezi, azt követelje a maga számára, hogy egymagában államot alkothasson. Csakis Magyarország népei összességének van meg az a joga, hogy azonosítsa magát az állammal" Ennek alapján azt kérték, hogy „Magyarország nem magyar népeinek, nyelvök határainak megfelelőleg, adassék teljes szabadság, mégpedig olyaténképpen, hogy az illető autonóm területeknek (megyéknek, városoknak, községeknek) a községi és igazságszolgáltatási hatóságoknál használt nemzeti nyelv által adassék meg az illető terület nemzetiségi jellege".[27]

A nemzetiségi politikusok radikálisabbjai a területi autonómiánál is többet követeltek: a csehekhez és a horvátokhoz hasonlóan a Monarchia, s benne Magyarország föderalizálását. A legismertebb ilyen tervet *Aurel Popovici* román nemzetiségi vezető dolgozta ki 1906-ban. A Ferenc Ferdinánd trónörökös köréhez tartozó politikus 15 föderatív egységre osztotta a birodalmat, amelyek közül kettő lett volna magyar nyelvű: Magyarország a mainál valamivel nagyobb területen és a Székelyföld.[28]

Közvetlenül a háború előtt, 1912–13-ban Tisza István még egyszer megkísérelt modus vivendit találni a nemzetiségekkel, elsősorban a románokkal. Erőfeszítéseit azonban nem koronázta siker. Az erdélyi román vezetők méltatlanul kevésnek találták a nyelvi, közigazgatási, iskolapolitikai és választójogi engedményeket, és a ragaszkodtak a területi-politikai autonómiához. A magyar nacionalisták viszont suttyomban elkövetett hazaárulásként értékelték miniszterelnökük tárgyalásait.

Ez az antagonizmus a háború éveiben is megmaradt, sőt az események előrehaladtával egyre mélyült. Amikor 1918 őszén a forradalmi kormány nemzetiségügyi miniszteréként *Jászi Oszkár*, Mocsáry mellett a kor másik fehér hollója, széleskörű területi-politikai autonómiát ajánlott a nemzetiségi vezetőknek, azok már az elszakadásra készültek. S eme törekvésükben ekkor már nemcsak anyaállamaik, hanem a győztes nagyhatalmak is támogatták őket. A Monarchia, s ezen belül a történelmi magyar állam felbomlását e három tényező — a nemzetiségek szeparatizmusa, a környező államok irredenta törekvései, valamint a győztes nagyhatalmak stratégiai érdekei — összetalálkozása idézte elő. Ügyesebb magyar politika esetén részkérdésekben talán sikerülhetett volna jobb feltételeket elérni azoknál, mint amelyeket a trianoni békeszerződés tartalmazott. Alapvetően mást azonban — bármennyire is nehéz ezt tudomásul venni — nem.

[27] Kemény G. 1946, 145.
[28] Popovici 1906.

Az országterület kétharmadának és vele a magyarság harmadának az elszakítását az 1920 utáni magyar politikai elit történelmi véletlenként (a háborús vereség és a forradalmak következményeként) és totális igazságtalanságként fogta föl, s válasza rá a teljes elutasítás volt. A teljes elutasítás álláspontját és az integrális vagy optimális revízió ebből logikusan következő programját változatos érvrendszer támasztotta alá. A kor történészei kidolgozták például a magyarok Kárpát-medencei elsőbbségének a tézisét, amely szerint a honfoglalás pillanatában idegenek nem, illetve csak elhanyagolható számban éltek a magyar törzsek által birtokba vett területeken. A historizáló gondolkodás ebből azt a konklúziót vonta le, hogy a Kárpátok északi lánca és az Adria közötti területekre *történeti joga* egyedül és kizárólag a magyar nemzetnek van. A magyar békedelegáció vezetőjeként és az 1928-as *Igazságot Magyarországnak* című kötet nyitó tanulmányának szerzőjeként *Apponyi Albert* a magyarság kulturális fölényét és különleges politikai szervezőképességét hangsúlyozta. A magyarságot ezek a képességei — Apponyi szerint — a térség minden más nációjától megkülönböztették, és egyedül őt tették alkalmassá a keresztény Nyugat védelmére, valamint a római és a brit világbirodalmakéhoz hasonló civilizatórikus misszió betöltésére a Duna-medencében.[29] A történelmi Magyarország visszaállítását alátámasztani hivatott érvek közé tartozott a *Szent István-i* állameszme is. Eszerint a nemzetiségek magyarországi elnyomása minden valóságalapot nélkülöz; Szent István és minden utóda az országa lényegénél, belső szelleménél fogva mindenkor a nemzetiségek barátja volt; ezt szívük mélyén az elszakadt nemzetiségek is tudják, és ezért a Szent István-i birodalom, azaz *Nagy-Hungária* összes népeinek föderatív jellegű újraegyesülése csupán idő kérdése. Ez az irreális feltételezés olyan, egymástól igencsak távol álló személyiségek Trianon-felfogását és jövőképét is jellemezte, mint amilyen például Szekfű Gyula és *Szálasi Ferenc* volt. A Trianonnal szembeni revíziós érvrendszer negyedik tipikus argumentumának a Közép-Duna-medence földrajzi és gazdasági egysége, illetve az itt élő népek gazdasági egymásrautaltsága tartható. „A földrajzi szempont — hangoztatta például *Teleki Pál* is — a nemzetalkotó tényezők legfontosabbika", és a békekonferencia nagyot hibázott, amikor döntéseit a nyelvi különbségekre alapozta.[30] *Bethlen István* mindezeket sajátos stratégiai, illetve biztonsági szempontokkal egészítette ki. Úgy gondolta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát felváltó fragmentált kisállami struktúra a térséget hagyományosan fenyegető orosz és német behatolás számára egyaránt kedvezőbb feltételeket teremtett. A nagyhatalmi expanziót megakadályozandó — hangoztatta — elengedhetetlen a térség államai közötti szoros együttműködés, amelynek viszont előfeltétele a magyar határok revíziója.

A régi magyar állam helyreállításának az igénye természetesen nem kizárólagosan uralta a két világháború közötti magyar politikai gondolkodást. Az integrális vagy nagy-revízió eszméje mellett jelen volt az etnikai, illetve néprajzi-nemzetiségi elvű revízió programja is. A soknemzetiségű magyar állam felbomlása e megközelítés szerint alapvetően nem nagyhatalmi önkény, s nem is a forradalmi kormányok politikájának a következménye, hanem a történelem szerves fejleménye volt. Mint *Németh László* megfogalmazta: „A Habsburg Monarchiát a nacionalizmus végső következése, a népek önrendelkezésének az elve dobta szét. Mihelyt nemzetiségeinket ez a tizenkilencedik századi elv teljesen hatalmába kerítette, Magyarország régi alak-

[29] Apponyi 1928, 1–18.
[30] Teleki 1934, 7–8. és 30–50.

jában nem maradhatott fenn, az engedékenység éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség".[31] *Hamvas Béla*, ha lehet, még fatalistább és transzcendensebb módon értelmezte a történteket. A csodálatos és a megmagyarázandó szerinte nem annyira a felbomlás volt, mint inkább az, hogy azt az öt felé gravitáló földrajzi térben kialakult történelmi Magyarországot, amelynek nagy tájai „mintha nem is tartoznának össze", s amelynek a népe is „hajlik a széthullásra", a magyar uralkodók néhány száz évig összetartották. Hiszen „Még Róma sem tudta meghódítani az egészet", s *Attila* halála után a hun birodalom is azonnal széthullott.[32]

Németh László és a népi mozgalom több prominense mellett az etnikai vagy nyelvi nemzeti álláspontot, illetve revíziót képviselték a szociáldemokraták és a különböző liberális demokrata csoportok is. „nem törekszünk egyébre, mint az ország etnográfiai kikerekítésére és a külföldi magyar kisebbségek hathatós védelmére" – fogalmazta meg a polgári radikálisok revíziós programját *Vámbéry Rusztem* 1928-ban. A revízió — írta a liberális *Fenyő Miksa* 1935-ben — nem lehet más, mint a „magyarlakta vagy magyar többségek lakta területek visszacsatolása".[33] Az emigráns Jászi Oszkár és az 1920-as évek végétől *Szabó Dezső* ennél is tovább ment, amikor a trianoni határokat lényegében elfogadva kereste a megoldás kulcsát. A probléma lényege — vélte Jászi — nem a terület, hanem a „területen élő népesség kulturális, nemzeti és nyelvi autonómiájának és megszervezésének" a lehetősége vagy lehetetlensége.[34] Jászi dunai konföderációs gondolatát Szabó a kelet-európai szláv népekkel való összefogás víziójává tágította. Magyarországnak — írta 1935-ben — közelebbi és távolabbi szomszédaival együtt „két nagy lidércnyomása van: Németország és Oroszország". Ettől a fenyegetéstől csak akkor szabadulhatnak meg, ha létrehozzák a Keleteurópai Államok Szövetségét.[35] „Duna-konföderáció: nincs más út" – jelentette ki 1937-ben *Kovács Imre* is, az indokoltnál — nem kétséges — nagyobb határozottsággal.[36]

A magyar állam- és nemzeteszme két világháború közötti újragondolásának sajátos regionális hajtása volt a transzilvanizmus. Ennek maximális verziói, amelyeket időnként Bethlen István is képviselt, nemcsak Erdély belső föderalizálását, hanem független állammá szervezését, illetve Magyarországhoz való újrakapcsolódását is jelentették. A mérsékeltebb elképzelések viszont, amelyek közül az 1921-es *Kiáltó Szó* a legismertebb, a Románián belüli nemzeti-területi, illetve kulturális és vallási autonómiát tartalmazták. Sokféleségéből következőleg a transzilván gondolat a különböző revizionista koncepciókkal éppúgy érintkezhetett, mint a dunai népek egymásrautaltságát és együttműködésük fontosságát hangoztató elképzelésekkel.[37]

A baloldali, népi és transzilván ideológusok jelentős hatást gyakoroltak az 1930-as és 1940-es években eszmélődő ifjabb értelmiségi generációkra. Saját koruk gondolkodását azonban csak igen mérsékelten, az uralkodó körökét pedig egyáltalán nem tudták befolyásolni. Jellemző példája volt ennek *Rothermere* 1927-es ismert fellépése. Az angol lord etnikai elvű revíziós javaslatára *Herczeg Ferenc*, a kor írófejedelme és a Magyar Revíziós Liga elnöke így válaszolt: „az ún. Rothermere-vonal

[31] Németh 1989, 119.
[32] Hamvas 1936, 78–79.
[33] L. Nagy 1986, 79.
[34] Jászi 1989, 173.
[35] Szabó 1991, I. köt. 149–166.
[36] Bátonyi 1985, 39.
[37] Balogh 1998, 156–174. Vö. K. Lengyel 1993.

nem magyar javaslat", „a magyar nemzet nem adja fel jogát a maga ezredéves államterületéhez".[38] Ez az attitűd jellemezte *Bajcsy-Zsilinszky Endrét* is, aki 1943-as Erdély-könyvében még mindig azt hangoztatta, hogy „Erdélyt a maga egészében — mint érintetlen egységet — a Szent Korona fennhatósága alá kell visszahelyezni".[39] A második világháború utolsó szakaszában a magyar kormánykörök több ilyen és hasonló szellemiségű memorandumot juttattak el az angolszász hatalmakhoz. Az egyik ilyen 1943-as anyagra, amely a régi Magyarország föderatív jellegű újjászervezése mellett érvelt, a brit külügyi referens — és ez tipikus angolszász véleménynek tekinthető — ezt írta: „Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia".[40]

A *Szent István-i* állameszme azonban nemcsak külföldön, hanem itthon, Magyarországon is elbukott. 1939 után, amikor mód és szükség is lett volna a történelemből levont tanulságok dokumentálására, vagyis a magyarok és a nem magyarok közötti viszony új alapokra helyezésére, ez a bizonyítás sajnálatosan elmaradt. A kárpátaljai ruszinoknak nyújtandó autonómiával (Kárpátaljai Vajdaság) kapcsolatos törvénytervezetét — a több oldalról érkező tiltakozások hatására — 1940. augusztus 5-én Teleki Pál visszavonta. Erre és az 1867 utáni politikára reflektált Hamvas Béla, amikor *Az öt géniusz*ban e két történelmi korszakot két olyan „türelmi időnek" nevezte, amelynek lehetőségeivel az „uralkodó kisebbség", a „depravált nemesi kaszt" nem élt megfelelően.[41]

A második világháború után folytatódott a magyar állam- és nemzeteszme Trianon után megkezdődött átértelmezése. Az új politikai elit a két világháború közötti népi és baloldali ellenzék történelem- és nemzetfelfogásából indult ki, és ezt próbálta alkalmazni az új helyzetre. „Nem mondhatunk le nemzetiségünkről, szabadságunkról, önálló létünkről, egyéniségünkről. De tudomásul kell vennünk, hogy kis nép vagyunk, amelynek nem lehet ma előbbre való kötelessége annál, hogy vereségeinek tanulságait levonja. Vállalnunk kell tehát s értékesítenünk mindazt, ami a régi magyarságból történelmünkben, hagyományainkban, szokásainkban elevenen él. De meg kell vizsgálnunk e hagyományt, külön kell választanunk benne azt, ami dísznek, emléknek való muzeális érték, s azt, ami valóban építő része lehet életünknek" – fogalmazta meg ezt az igényt *Keresztury Dezső*, a Tildy- és Nagy Ferenc-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere 1946-ban.[42] Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára az új békekötésre készülve ezt így konkretizálta: „sovinizmus az ezeréves határok követelése, és aki ezt követeli, az nemcsak soviniszta, de népellenes és antidemokrata is, s mint kártékony elemet ki kell irtani a politikából, a társadalomból. De nem sovinizmus arról beszélni, hogy a magyarság szeretné a maga nemzeti államát kialakítani, mégpedig úgy, hogy a magyar etnikum területét fedje az új nemzeti állam."[43]

A Szent István-i államelvvel, a történelmi határokkal és a különböző nagy-revíziós tervekkel való szakítás, illetve a kulturális-nyelvi nemzetfelfogás konzekvenciáinak az elfogadása *Bibó István* 1946-os esszéiben nyert klasszikus és tágabb

[38] *Budapesti Hírlap*, 1927. július 28. Vö. Zeidler 2001, 92–116.
[39] Bajcsy-Zsilinszky 1990, 111.
[40] Juhász 1978, 217.
[41] Hamvas 1985, 116.
[42] Keresztury 1946, 182–183.
[43] Kovács 1992, 144.

történeti, szociológiai és politikai perspektívába illeszkedő megfogalmazást. Kelet- és Közép-Európában — szögezte le *A kelet-európai kisállamok nyomorúságá*ban — „a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történeti határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem a nyelvhatár mentén. Mindazok a kísérletek, amelyek ezen a területen nyugat-európai mintára a történeti egységre támaszkodva többnyelvű népeket akartak egységes nemzeti tudattal megtölteni, mindenekelőtt a lengyel, a magyar és a cseh kísérlet, visszahozhatatlanul megbuktak... Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja még miféle szempontok, valójában teljesen hiábavalóak, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz."[44]

A két munkáspárt képviselői ennél is radikálisabban tagadták a régi magyar állam- és nemzeteszme alapelveit. *Révai József* és *Andics Erzsébet*, a Magyar Kommunista Párt ideológiai kérdésekben irányadó személyiségei 1945–1946-os írásaikban több alkalommal kifejtették, hogy a történelmi Magyarország felbomlásáért az 1867 utáni magyar nemzetiségpolitika a felelős, s hogy a két világháború és különösen a második világháború alatti magyar politika miatt „még az etnográfiai határok követelése is kilátástalan követelés".[45] „Az ész — írta Révai — azt diktálja nekünk, hogy minden erőnket a határon túl maradt magyar kisebbségekkel való kulturális, szellemi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére, fenntartására és erősítésére összpontosítsuk."[46]

Az 1947. február 10-én aláírt új békeszerződés a kommunistákat igazolta. A magyar társadalom nemzeti kérdésre érzékeny része ezt követően döbbent rá arra, és kezdett beletörődni abba, hogy nemcsak az integrális vagy optimális revízió irreális és elérhetetlen, hanem az etnikai revízió, illetve a méltányos kiegyezés is. Bibó István ezek után helyezkedett arra az álláspontra, hogy a trianoni határokat „mind fizikailag, mind lelkileg" elfogadva a magyarság a továbbiakban csak két dolgot tehet: a „kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényeit" elkerülve példát ad a „kisnépek közötti lojalitásra és mértéktartásra", és ugyanakkor felelősséget érez „a határon túli magyarság sorsával szemben".[47] Szekfű Gyula ugyanígy vélekedett.[48]

A magyar állam- és nemzetfelfogás 1946–47-ben folytatódó átalakulásának egyik legfontosabb eleme tehát a területi revízió minden formájáról való lemondás, vagyis a kisállamisággal és a nemzeti megosztottsággal való kényszerű megbarátkozás volt. E nagyjelentőségű szellemi-politikai fordulat egyik fontos kísérőjelenségeként megerősödött a Duna menti népek együttműködésébe vetett hit. *„Ébredj már Dunatáj, / Régi seb, te se fájj!"* – énekelték a NÉKOSZ fiataljai. Ez annak ellenére domináns áramlata volt a háború utáni szellemi életnek, hogy közben zajlott a magyar–csehszlovák lakosságcsere, és a Jugoszláviából, illetve Romániából menekülők vagy áttelepülők sem a népek közötti béke és barátság korának beköszöntéről hoztak híreket.[49]

A dunai konföderáció terve — mint története során eddig mindig — a második világháború után is illúziónak bizonyult. A kelet-közép- és délkelet-európai államok együttműködésének az előmozdítása nem egyezett a szovjet érdekekkel. Az 1940-es évek végére nagyjából mindenütt államosított tervgazdaságok nem egy regionális

[44] Bibó 1986, 241. és 243.
[45] Andics 1946, 19.
[46] Révai 1945, 12.
[47] Bibó 1986, 292–293.
[48] Szekfű 1983, 69. és 203.
[49] Részletesebben ld. Szabó 1989, 226–228.

integráció keretében, hanem nagyon nagy mértékben autark nemzetgazdaságokként működtek. Ezért és más okok miatt a határok jelentősége nem csökkent, hanem nőtt. Bár a kommunista hatalom legfőbb ideológiai értéke elvileg az internacionalizmus, praktikusan pedig a Szovjetunióval szembeni lojalitás, illetve az állami szuverenitásról való lemondás volt, a Rákosi-kurzus a nemzeti hagyomány folytonosságának egyáltalán nem a megszakítására, hanem sokkal inkább az újraértelmezésére törekedett. Ennek az újraértelmezett történelmi tudatnak központi elemévé — álságos módon — a nemzeti, illetve az állami függetlenség vált. Az 1867-es hagyománnyal, vagyis a félfüggetlen nagyhatalmisággal szemben tehát *Bocskai*, *Zrínyi*, *Rákóczi* és Kossuth, azaz a független kisállamiság került piedesztálra.

A határon túli magyarság ügye 1947 után nem jelent meg problémaként a nyilvánosságban. A marxista elmélet a tőkés-polgári kizsákmányolás sajátos eseteként értelmezte a nemzeti fölé- és alárendeltséget, és azt hangoztatta, hogy „mind Magyarország, mind a szomszédos országok következetes demokratáinak mindenekelőtt saját reakciósaikkal és sovinisztáikkal kell könyörtelenül leszámolniuk. Ha ezekkel leszámoltunk mi is és ők is, akkor népeink között felmerülő kérdések megoldásának útjából is elhárulnak az akadályok".[50]

A függetlenségi retorika az 1953 és 1956 közötti reformkommunista megújulási kísérletet is jellemezte. Nagy Imre nézetei annyiban azonban mégis különböztek Révaiétól és Andicsétól, hogy a függetlenségi eszme nála ismét valódi tartalmat nyert. „Kossuth lelki szemei előtt — vetette papírra 1956 januárjában — a magyarság független, szuverén, önálló és szabad nemzeti létének biztosítására nem valamilyen nagy hatalomhoz, vagy hatalmi csoporthoz való csatlakozás lebegett, hanem a környező népekkel való szoros összefogás, szabad népek egyenjogú szövetsége (föderációja) keretében. Ezekhez az eszmékhez kell visszatérnünk"[51] Közvetlenül a forradalom előtt, 1956. szeptember 9-én a *Szabad Nép* — *Pándi Pál* tollából — nagy és kritikus hangvételű cikket közölt az erdélyi magyarság helyzetéről.[52]

A forradalom túlságosan rövid volt ahhoz, hogy a témánk szempontjából releváns koncepciókat eredményezhetett volna. A közzétett párt- és egyéb programok szinte mindegyike követelte Magyarország állami függetlenségének helyreállítását, de egyik sem tért ki a magyar nemzet megosztottságára. Sporadikus adatok szerint azonban ez utóbbi is foglalkoztatta az embereket. 1956. október 22-én a miskolci egyetem diákparlamentjének az ülésén irredenta jelszavak („Mindent vissza!") hangzottak el, a Veszprém megyei Forradalmi Bizottság pedig október 29-én felhívásban követelte, hogy a kormány fordítson több figyelmet a határon túli magyarokra. Ugyanebben a felhívásban a dunai konföderáció kialakításának szükségességéről szintén szó esett. Tudunk arról is, hogy *Dobai István* erdélyi jogász és környezete Erdély státuszának az újrarendezéséről készült memorandumot kidolgozni, amit az ENSZ-hez akartak eljuttatni.[53]

Az 1956 utáni kommunista vezetés egészen más viszonyba került a nemzeti és nemzetiségi problematikával, mint elődei. A leküzdendő legfőbb szellemi-ideológiai veszéllyé a nacionalizmus vált, amely — ahogy ezt a vonatkozó 1959-es pártdokumentum megfogalmazta — „Az 1956. évi ellenforradalom egyik legfontosabb ideológiai fegyvere volt". Ezzel magyarázható, hogy az állami függetlenség mint történeti

[50] Andics 1946, 40.
[51] Nagy 1984, 237.
[52] Pándi Pál: Közös dolgainkról. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 9.
[53] Szesztay 2000, 10. és 15.

és politikai érték lekerült arról a piedesztálról, ahová 1945 után helyezték. Az új koncepció, amelynek kialakításában *Molnár Erik* játszott kulcsszerepet, vitatta a függetlenségi törekvések haladó, modernizációs jellegét, s a polgárosodás legfőbb támogatójává a „reakciós" magyar nemesség helyett a Habsburgokat tette meg. Ebből következett az 1867 utáni fejlődés, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia hagyományának pozitív előjelű újraértékelése. Ez a koncepció egyszerre utasította el a Révai, Andics és *Mód Aladár* által fémjelzett függetlenségközpontú marxista állam- és nemzetszemléletet, és egyben az 56-os reformkommunisták, illetve általában az 56-osok aktuálpolitikai tartalommal megtöltött szuverenitás-igényét és oroszellenességét. „A revizionisták által hirdetett »nemzeti kommunizmus« — állapította meg az idézett 1959-es pártdokumentum — burzsoá ideológia, amely a nemzeti sajátosságok ürügyén, a »külön út« hangoztatásával elveti a marxizmus–leninizmus általános érvényű törvényeit, a kommunista pártok és a szocialista országok egységének megbontására tör, s a proletárdiktatúra feladásához vezet."

Az „ellenforradalmi nacionalista demagógia" egyik fontos elemének ugyanez a munka a „határkérdés feszegetését" nevezte. Ez ugyanis — érveltek a korai kádárizmus ideológusai meglehetősen sajátos logikával — „a társadalmi reakció érdekében meghamisítja azokat a történelmi és néprajzi tényeket, amelyek a jelenlegi határok kialakításában közrejátszottak. A nacionalista hírverés hamisan azonosítja az első világháborút követő versailles-i rendszert és az 1946. évi párizsi békeszerződéseket, »megfeledkezve« a kettő különbségéről és mindarról, ami Versailles és Párizs között történt. A trianoni békeszerződés imperialista béke volt, amely szembeállította egymással a Duna menti népeket, és egyben a magyar fasiszta rendszer konszolidációját segítette. A párizsi békeszerződés demokratikus jelleget viselt, amely a Duna-völgy békéjét, a népek összefogását szolgálta, a fasizmus újjászületése ellen irányult."

A továbbiakban a magyar kisebbségek helyzetéről szólt a dokumentum, s azt minden tekintetben rendben lévőnek ítélte. „A munkásosztály hatalomra jutása — olvashatjuk — lehetővé tette, hogy ezekben az országokban a nemzeti kérdést új módon, az internacionalizmus elvei szerint oldják meg. A nemzetiségek, köztük a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek is, felszabadultak nemcsak a burzsoá földesúri kizsákmányolás alól, hanem a nemzeti elnyomás alól is. Miután a munkásosztály hatalomra jutott, a nemzeti gyűlölködés helyébe a szocializmus építésének közös ügye lép. Az évszázadokon át táplált bizalmatlanságot a kölcsönös bizalom, az ellenségeskedést a baráti kapcsolatok erősödése váltja fel. A párt és a kormány ezeket az elveket, népünk legalapvetőbb érdekeit, a szocializmus építését, a béke megvédését tartja szem előtt, amikor kijelenti, hogy a határkérdést lezárt kérdésnek tekinti. A szocialista társadalom fejlődésében a határok elvesztik korábbi jelentőségüket és szerepüket. A szocialista világrendszerben a kommunizmus győzelmével megszűnnek a politikai országhatárok."[54]

Ismeretes, hogy *Kádár János* és vezető társai — *Kállai Gyula* és *Münnich Ferenc* — 1958-as látogatásaik során mindezt a román és a csehszlovák vezetés, illetve az ottani magyarok tudomására is hozták. Ez menlevél volt arra, hogy Románia, Csehszlovákia és a Szovjetunió tovább folytassák azt az erőszakosan homogenizációs jellegű nemzetépítő politikát, amely az 1918 előtti magyar nemzetiségi politikához hasonlóan a kisebbségekben nem társnemzetet, hanem ugyanazon politikai nemzet más nyelvű és más kultúrájú alcsoportját látta. Ez alól egyedül a föderatív elvet

[54] Vass–Ságvári 1973, 359–380. Idézetek a 369–372. oldalon.

komolyabban vevő Jugoszlávia volt kivétel. Saját kisebbségeivel szemben egyébként a magyar állampolitika is sokáig ugyanezt az elvet (automatizmus) követte, vagyis a világháború viharait átélt maradék kisebbségi lakosság beolvasztására törekedett.

A magyar és magyarországi nem magyar kisebbségek helyzetével szembeni közömbösséget, valamint az ideológiai szinten ezt alátámasztó antinacionalista *proletár internacionalizmust* az 1960-as évek végétől a nemzetnek mint tartósan létező kulturális és politikai realitásnak az elismerése és a világ magyarságát összekapcsoló kulturális kötelékeknek az erősítése váltotta fel. A gazdaságpolitikai reformokhoz és a kulturális liberalizmushoz hasonlóan ez a váltás is Kádár és a kádári vezetés pragmatizmusával és bizonyos mértékű korrekciós képességével magyarázható.

Az új szemlélet számos pártdokumentumban tetten érhető. Ezek közül az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974-es állásfoglalása a legfontosabb. A munka számos újdonsága közül legfigyelemreméltóbb a politikai és a kulturális nemzet fogalmának az implicit megkülönböztetése, valamint az emberek kettős kötődésének természetes és támogatandó igényként való interpretálása. „A nemzetiségek — írták a szerzők — annál jobban tudnak a többségi néppel és vezető erőivel politikailag s így a szocializmussal is azonosulni, minél inkább biztosítva érzik nemzetiségi kultúrájuk, sajátosságaik megőrzésének, nyelvük használatának, oktatási igényeik kielégítésének, a velük egy nyelvet beszélő nemzethez fűződő kapcsolataiknak szabad érvényesítését." Ennek érdekében a dokumentum elengedhetetlennek tartotta „a kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos és gyakorlati biztosítását", amit az „egyes szocialista országok" közötti együttműködés „előfeltételének" nevezett. A szomszédos államok vezetésének adresszálva tartalmazta azt is, hogy „A nemzetiségi kérdés más súllyal esik latba olyan országokban, ahol nagy és összefüggő területen élő nemzeti kisebbségek vannak, mint ott, ahol számuk nem jelentős".[55]

Az állásfoglalást követően megjelent sajtóközlemények és különböző rendeletek, sőt törvények egyértelművé tették, hogy Magyarország szakított a nemzetiségek gyors asszimilálódását hangoztató korábbi álláspontjával, és hogy az új irányvonal lényege a nemzetiségek kulturális önfeladásának az elítélése, illetve a magyar kisebbségek kulturális azonosságuk megőrzéséért folytatott erőfeszítéseinek a támogatása lesz. Vagyis az, amit Bibó István és Szekfű Gyula 1947-ben ajánlottak, s amit *Illyés Gyula*, *Tordai Zádor*, *Csoóri Sándor* és társaik az 1960-as évek végétől kezdtek felelevéníteni. Az új irányvonal szellemében indult meg az úgynevezett anyanyelvi mozgalom, amely 1970-ben tartotta első konferenciáját. Az ettől kezdve 3–4 évente megrendezett összejövetelek a magyarság állampolgárságtól független kulturális összetartozását demonstrálták. Ezeken a rendezvényeken eleinte csak a nyugati és a magyarországi magyarság képviselői jelentek meg. Az 1977-es harmadik konferencián azonban már a Csehszlovákiában, a Jugoszláviában és a Szovjetunióban élő magyarok küldöttei is feltűntek, egyedül a romániai magyarok képviselői hiányoztak.

A külföldi magyarság megítélésének változásával egyidejűleg a hazai nemzetiségpolitika is módosult. A korábban érvényesülő úgynevezett automatizmust, amely a nemzetiségi lakosság gyors beolvadásával számolt, az 1960-as évek végétől a nemzetiségi kultúrák fokozott támogatása váltotta fel. Az 1972-ben módosított alkotmány elismerte a kisebbségeket kollektívumként, s rögzítette jogukat anyanyelvük ápolá-

[55] A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. *Társadalmi Szemle*, 1974. 10. sz. 32–47. Idézetek a 42. oldalon.

sához és nemzeti kultúrájuk megőrzéséhez. Nyilvánvaló, hogy ezzel a megváltozott belső politikával a párt példát akart mutatni a szomszédos országoknak, amelyektől hasonló bánásmódot várt el az ottani magyarokkal szemben. Az MSZMP 1980-as XII. kongresszusán Kádár ezt nyíltan is kifejezésre juttatta. „nálunk, Magyarországon a különböző nemzetiségű emberek, a lenini nemzetiségi politika elveinek, törvényünknek és alkotmányunknak megfelelően teljes jogú állampolgárként élnek, dolgoznak és boldogulnak. Ugyanezt kívánjuk a határainkon túl élő magyarok számára is."[56]

A magyar példamutatás Jugoszlávia kivételével nem talált viszonzásra. A magyarok helyzete különösen Romániában adott okot panaszokra, ahol az 1965-ben hatalomra került *Nicolae Ceauşescu* uralma alatt egyre súlyosabb diszkriminációkat szenvedtek el. A diszkriminációk mérséklése, illetve megszűntetése érdekében a magyar vezetés többször interveniált. 1977-ben Kádár — Debrecenben és Nagyváradon — személyesen is találkozott Ceauşescuval. 1982-ben *Aczél György* utazott Bukarestbe ugyanilyen céllal. A Helsinkit követő nemzetközi konferenciákon, így például 1977-ben Belgrádban, 1980-ban Madridban és 1983-ban Ottawában a magyar delegáció ugyancsak aktív magatartást tanúsított az emberi jogi és kisebbségi ügyekkel kapcsolatban.

A magyar vezetés intervencióit nem koronázta siker. Ezzel is magyarázható, hogy a rendszerváltás előtti, alatti és utáni évek szellemi és politikai vitáinak egyik központi kérdése ugyancsak a magyar kisebbségek helyzete és jövője volt. Az ezzel kapcsolatos első átfogó programot az erdélyi *Ellenpontok* szerkesztői — *Szőcs Géza* és társai — fogalmazták meg 1982-ben. A memorandum alapvető elvként rögzítette, hogy „két etnikum csak akkor élhet egymás mellett, ha egyenértékű partnerként viszonyul egymáshoz". Ebből kiindulva követelték a „túlnyomóan magyarlakta területek önigazgatását" és „méltányos részt" az ország vezetésében, valamint azt, hogy „a magyar nyelv a tág értelemben vett Erdély minden magyarok által is lakott vidékén a hivatali és köznapi használatban egyenrangú legyen a román nyelvvel".[57]

Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején az itthon és a szomszédos országokban közzétett programok ugyanebben a szellemben készültek. Vagyis miközben kulturális értelemben az összmagyarság részének deklarálták a magyar kisebbségeket, határrevíziós követelések helyett az adott országon belül igényeltek számukra társnemzeti státust és ezzel együtt járó önigazgatási és egyéb jogokat. Ez alól egyetlen említésre méltó kivételt ismerünk: *Csurka István*ét, illetve pártjáét. 2000. június 4-én, a trianoni békeszerződés aláírásának 80. évfordulóján a Magyar Igazság és Élet Pártjának vezetője arról beszélt, hogy „Árpád alatt honfoglalt, Szent István által megalapított teljes történelmi hazánkhoz, minden benne élő népével együtt, akikkel együtt éltünk majdnem ezer éven át" „ragaszkodnunk" „nemcsak jogunk", hanem „kötelességünk is".[58] Ezzel a Szent István-i állameszme és a területi revizionizmus 1947 után egyszer már eltemetett programja született újjá. Ez és néhány elszórt szociológiai felmérés azt jelzi, hogy a magyarság egy része máig nem tudott napirendre térni a történelmi ország első világháború utáni felbomlása és a magyar nyelvi közösség szétszakítása fölött. Bár a folyamatban lévő európai egységesülés ebből a szempontból is sokat segíthet, a probléma nagyvonalú és ezért kölcsönösen elfogadható megoldására továbbra sincs reális esély. Amiben belátható időn belül

[56] A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp., 1980. 450–451.
[57] Az Ellenpontok memorandumát és programjavaslatát ld. Beszélő 1992, 255–259.
[58] http://www.miep.hu/forum/h2000/jun/trianon/htm

reálisan reménykedhetünk, az a probléma kezelése, vagyis a feszültségek enyhítése és ezáltal a konfliktuspotenciál minimalizálása.

A magyar etnokulturális közösség (nemzet) szétszakítottsága a magyar nemzettudatnak és államjognak azonban csak az egyik problematikus pontja. Már talán ma is, perspektivikusan pedig minden bizonnyal ugyanilyen súlyú ügy az is, hogy ismét fennáll Magyarország többnemzetiségű országgá válásának a lehetősége. Természetesen nem a szinte már teljesen asszimilálódott és elhanyagolható számú történelmi kisebbségekre gondolunk, hanem a romákra, akik ma az ország összlakosságának mintegy 5%-át teszik ki. Mivel a cigányság jelentősen fiatalabb az ország teljes népességénél, és termékenységi mutatói is jóval pozitívabbak, kiszámítható, hogy arányuk évről-évre nőni fog, és egyes vidékeken rövid időn belül domináns többséget fog alkotni. Bár a cigánysághoz tartozók több mint négyötöde magyar anyanyelvűnek vallja magát, nem biztos, hogy ez hosszabb távon is így marad, s ha így marad, akkor is elképzelhető, hogy integrálódási hajlamuk nem nőni, hanem csökkenni fog. 1993-as adatok szerint a cigány házasságkötések 84%-ában a házaspárok azonos etnikai csoporthoz tartoznak.

A magyar kulturális nemzet reintegrálása érdekében az elmúlt 10 esztendőben igen sok — részben sikeres, részben sikertelen — erőfeszítés tanúi lehettünk. A magyarországi cigány–nem cigány együttélés jövőjének elgondolása és megtervezése terén azonban még alig történt valami. Pedig egyáltalán nem kizárt, hogy a magyar államnak néhány évtizeden belül ez ahhoz foghatóan súlyos problémája lesz, mint amilyennel a nemzetiségi kérdés formájában 19. századi eleink néztek szembe 1848 előtt és után. Ezért és a hagyományos módon felfogott nemzetet és államot nap mint nap érő más kihívások — globalizáció, integráció — miatt a magyar nemzet- és állameszme újragondolása szellemi életünk egyik legfontosabb feladata.

PRITZ PÁL

MAGYARORSZÁG HELYE A 20. SZÁZADI EURÓPÁBAN

1805 decemberében — a Habsburg-házra oly katasztrofális kimenetelű austerlitzi ütközet után — *Charles Maurice de Talleyrand* tanácsokkal látta el győzedelmes urát, *Bonaparte Napóleont*. Intelmeiben nekünk is fontos hely jutott. A magyarok — írta — cserbenhagyhatják a Habsburgokat, mivel azonban a független állam alkotására túl gyengék, az oroszok karjaiba vethetnék magukat. „Márpedig, ha az oroszok Magyarország urai, mindenhatók lennének Európával szemben."[1]

1866-ban — már a königgrätzi győzelem birtokában — *Otto von Bismarck* így ír a párizsi nagykövetnek: „Ausztriával szemben jövendő helyzetünk biztosítása érdekében Magyarország nemzeti követeléseinek biztosítását és a magyar alkotmány betartását fogjuk kérni."[2]

A 19. században tehát — azzal együtt is, hogy Magyarország nem volt független állam — a magyarság súlya az európai hatalmi viszonyok alakulása szempontjából számbavett tényező volt. Olyan tényező, amelyet a politikai elit bölcsessége az 1867. évi kiegyezésben, az annak nyomán kibontakozó hatalmas modernizációs folyamatban kamatoztatott.

A 20. században ellenben az egész nemzet súlya degradálódott, vezetői pedig számos alkalommal kerültek megalázó helyzetbe.1918. november elején a *francia* Franchet d'Espèrey lovaglócsizmában fölényeskedik *Károlyi Mihállyal* szemben. 1941 májusában a *brit* Sir Anthony Robert Eden a diplomáciai viszony megszakítása miatt távozni kénytelen követünkön, *Barcza Györgyön* keresztül az egész országot oktatja ki – hozzátehetjük, mélységesen méltánytalanul.[3] 1964-ben nem csupán *Kádár Jánost*, de az egész országot alázza meg a *szovjetorosz* Leonyid Iljics Brezsnyev, amikor a magyar vezető *Nyikita Szergejevics Hruscsovnak* szánt almaküldeményét a „címzett ismeretlen" indoklással parancsolja vissza Budapestre.[4]

Röviden szólva tehát azt mondhatjuk, hogy Magyarország helye a 20. századi Európában óriási lecsúszást jelent az előző századhoz képest. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezt a pozíciót közelebbről és egyes korszakokra bontva vegyük szemügyre. Úgy, hogy minden esetben azt is megvizsgáljuk: volt-e alternatíva,[5] s ezzel összefüggésben a külügyi szolgálat szerepét is felvillantjuk.

[1] Herczegh–Arday–Johancsik 63.

[2] Uo. 85.

[3] „Ha egy ország már nem ura akaratának és a függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt baráti szerződést, amelyet azután megszeg....Teleki volt az utolsó, akiben még megbíztunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni." Juhász 1964, 325.

[4] Aczél György visszaemlékezését ld. *Rubicon*, 2000. 6. sz. 4–11.

[5] A félreértéseket, sehová nem vezető, terméketlen vitákat elkerülendő leszögezzük: a kifejezést eredeti értelmében használjuk, tehát arra keresünk választ, volt-e lehetőség a bejárttól alapvetően eltérő út követésére. Mivel minden esetben az lesz a válaszunk, hogy nem, ezért nagy nyomatékkal azt is alá kell húznunk, hogy ez nem menlevél az — ekkor-akkor-amakkor — hatalmon voltak számára. Annak konstatálása, hogy nem volt alternatíva, nem jelenti azt, hogy minden a Sors akarata szerint történt; nem osztjuk azok véleményét, akik azt vallják és azt sugallják, hogy *sic fata volunt*, vagyis: így akarta a végzet. Mert úgy véljük,

1.1. A század első két évtizedében hazánk — igaz: társnemzeti pozícióban — egy elsőrangú nagyhatalom része. Az Osztrák–Magyar Monarchia ugyan a modern mutatók alapján nem, egészében azonban olyan nagyhatalom volt, amelynek szavára a többi nagyhatalom fővárosában odafigyeltek. S bár ennek a birodalomnak nem Budapest, hanem Bécs volt a fővárosa, tehát a diplomáciai képviseletek itt rezideáltak, ám a császárvárosban készített diplomáciai jelentések mindenkor nagy figyelmet fordítottak a Lajtán túli területek véleményére, törekvéseire is.

A nagyhatalmakkal a dualista Monarchia nagyköveti szinten ápolta kapcsolatait, misszióvezetői — akik között szép számmal találhatunk magyar állampolgárságú egyéneket — nagykövetek voltak.[6]

Polgári berendezkedésű államalakulatokban a külpolitikának a nacionalizmus adja a motorját. A dualista Monarchiát 11 nemzet, illetve nemzetiség lakta, s ezek törekvései — némi túlzással — ennyi irányban is húztak. Ezért van az, hogy e kettős berendezésű állam külpolitikájának — múltból megörökölt rekvizitumként — a motorját a dinasztizmus is hajtotta, nem erősítve, hanem többnyire inkább helyettesítve a modern nacionalizmusokban rejlő hatalmas energiákat.

A század első két évtizede hazánk számára a bomlás periódusa. A bomlásé több okból is. Témánk iránya miatt a kérdést Budapest aspektusából, ám korántsem csak arra leszűkítve vizsgáljuk. Nos, hiába növekszik meg a magyarság számaránya számottevően, mégis — mint jól tudjuk — a magyar ajkúak aránya még az 1910-es népszámláláskor is alig haladja meg az egész populáció felét. E hagyományos nagyhatalmi mutató tehát már önmagában is kedvezőtlen, s ezt a gyenge pozíciót még tovább rontja a szubjektív akarat. Arról van szó, hogy míg *Deák Ferenc–Andrássy Gyula–Eötvös József* nemzedéke a dualista keretekben a magyarság érdekeit szolgáló abroncsot látott, addig a századelő politikaformáló generációja már nemigen akarta meghallani az elődök igazságát, s helyette *Kossuth Ferenc* és elvbarátai vezetésével a dualista keretek lehántásán mesterkedett. Persze legyünk tárgyilagosak: a koalíciós korszak politikusai nem csupán a dualizmus átformálásán munkálkodtak, de a nemzeti érdekeket is védték a *Ferenc Ferdinánd* vezette belvedere-i kör trialista törekvéseivel szemben.

Röviden szólva a századelő magyar nacionalizmusa sem adott erőt a szupranacionalista Monarchia külpolitikájának, mint ahogy a többi nemzet és nemzetiség ereje sem sorakozott fel a birodalom külpolitikájának törekvései mögé. S mivel mindeközben a vilmosi Németország gazdasági és politikai sikerei alaposan megváltoztatták az

hogy nem kevés alkalommal lehetett volna másképpen cselekedni, és emberi gyarlóság, rossz helyzetértékelés, későn hozott döntés vagy elhamarkodott cselekedet miatt szakadt reánk — sorsszerűen nehéz, kényszerpályás meghatározottságú körülményeink közepette — a végzet.

[6] A 20. században 1945 a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is vízválasztó. A második világháború végéig a nagyhatalmak klubja kínos pontossággal ügyelt arra, hogy a többi államtól megkülönböztessék. Ennek megfelelően nagyköveti szinten csak a nagyhatalmak tartottak fenn egymással kapcsolatot. Ha 1812-ben Lipcse mellett a népek csatája zajlott, akkor az még inkább illik az 55 millió halottal búcsúzó második világháborúra. Az irdatlan vérfürdő tisztító hatásának is szerepe lehetett abban, hogy 1945 óta — méretétől, erejétől függetlenül — minden állam egyenrangú, s ennek megfelelően jogában áll nemzetközi kapcsolatait nagyköveti szinten intézni. Ha nem ezt teszi, akkor az nem státuszának, hanem az illető országgal fennálló viszonya gyenge intenzitásának, melegsége hiányának a kifejezője. A trianoni Magyarország — Ausztria után a térség legkisebb állama — ellenben csak követeket küldhetett, s ilyen státuszú diplomatákat fogadhatott. Ennek a nemzetközi regulának is szerepe lehetett abban, hogy a két háború közötti Magyarország diplomáciai gépezetében igencsak megritkult az arisztokrata származású szolgálattevők száma. Ezeknek az igen szerény presztízsű állomáshelyeknek bizony nem volt csáberejük.

erőviszonyokat Berlin javára, ezért a belülről is meggyengülő Bécs már egyre kevésbé volt képes Párizsban és Londonban önállónak látott akaratra.

Bár viták és melankolikus múltbamerengések még minden bizonnyal nagyon sokáig lesznek a dualista Monarchia sírja felett,[7] komoly szakemberek között már régóta konszernzus van a tekintetben, hogy a szükségszerű bukást az antant és az itt élő nemzetiségek együttes akarata pecsételte meg. S bármennyire fájdalmas is, tudomásul kell venni, hogy a Szent István-i Magyarország széthullása ennek a folyamatnak eltéphetetlenül összetartozó része.

A dualista Magyarország nacionalizmusának — az ellenkező előjelű legendákkal ellentétben — volt ereje arra, hogy a magyar nemzeti állam a dualista keretek között valódi társpozíciót élvezzen, ennek a nacionalizmusnak volt ereje arra, hogy a Monarchia külpolitikájára érdemi befolyást gyakoroljon, a korabeli magyar politikai elit ki tudta kényszeríteni az 1867. évi megállapodásnak megfelelően, hogy a közös hivatalokban, s így a külügyi szolgálatban is a magyar állampolgárságú egyének aránya erősen megközelítse a kvótát, tehát azt a mintegy egyharmados részarányt, amellyel a magyar állam a közös terhek viseléséhez hozzájárult.[8] De nem volt — hogy is lehetett volna, ha a jobb pozícióban lévő osztrák-német nacionalizmusnak sem volt — ereje ahhoz, hogy a többi kilenc nemzet, nemzetiség erejét egy irányba kanalizálja.

A Szent István-i birodalomban élő nemzetiségekkel való egyre mélyülő konfliktusok megrendítették, majd teljesen elemésztették azt a presztízst, amelyet a magyarság még a múlt század végén is élvezett. Ezek a konfliktusok szállították a szigetországban a matériát *Hugh Seaton-Watson* és *Wickham Steed* publicisztikájához, ahhoz a propaganda-hadjárathoz, amellyel e két derék brit az angol közvéleményt magyarságellenessé formálta.[9] Az pedig történelmi közhely, hogy ennek az értelmiségi rétegnek igen komoly befolyása volt a szigetország külpolitikájára. A francia közvélemény pedig — sajnos — soha sem volt igazából magyarbarát. Így azután az első világháborúban nem volt különösebben nehéz dolga a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak, hogy ezt a közvéleményt végleg meggyőzze a *Détruisez Autriche–Hongrie*[10] igazságának helyességéről.

1.2. Milyen *esélyei* voltak a magyar külpolitikának a századelőtől 1920-ig arra, hogy a Nagy-Trianon palotában 1920. június 4-én ne ezt a szörnyű okmányt kelljen aláírni? Az esélyek a század elején voltak még adottak, de a mozgástér már akkor is jóval csekélyebb volt, mint a kényszerpályás meghatározottság. Csekélyebb volt a mozgástér, hiszen a nemzetiségek nacionalizmusa az anyanemzetekkel való egyesülés irányába gravitált, a Monarchia külpolitikájának pedig lényegében csupán egyetlen expanziós célja volt, a Balkán. És ha ennek az expanziónak a természetét figyelmesebben megvizsgáljuk, akkor csak azt láthatjuk, hogy ez a dinamizmus valójában a Monarchia létét védelmező dinamizmus volt. Ha létrejönnek a Balkánon a nemzetállamok, akkor a Monarchiának befellegzik. A Belvedere-kör rosszul politizált, mert erőből, régi dinasztikus reflexek alapján akart

[7] Feltehetőleg nem alaptalanul mondhatjuk, hogy mindaddig, amíg e térség népei egymással meg nem békélnek, amíg az itt élő népek hétköznapjait nem a demokrácia szelleme hatja át, s a gazdasági élet gondjai nem lesznek többek és mások, mint a fejlődés okozta szokásos problémák, addig ez a kérdés nem kerül le a napirendről.

[8] Kezdetben a kvóta 30, végül 36,4%. A közös külügyminisztériumban 1897-ben a magyar állampolgárságú egyének aránya 26, 1917-ben pedig 32%.

[9] Ld. részletesebben Jeszenszky 1986.

[10] Ezzel a címmel jelentetett meg pamfletet 1916-ban *Eduard Beneš*.

a tempóban túlságosan nagy eltérések;... aki nagyon előretör, éppúgy bizalmatlanságot ébreszt maga iránt, mint aki nagyon elmarad."[14]

*Kun Béla*ban természetesen helytelen a revízió első bajnokát látni és láttatni, amint azt népbírósági perében *Bárdossy László* tette.[15] És valótlan volt természetesen az a kommunista propaganda is, amely a Tanácsköztársaság eredményes tavaszi hadjáratát szintén ebbe a vonulatba illesztette. Ellenben csupán ellenkező előjelű legendát kell látnunk abban a húszas években űzött propagandában, amely a Tanácsköztársaságot is a Trianonhoz vezető út egyik fontos stációjaként állította be. A valóság az, hogy — Nyugat-Magyarország hovatartozását kivéve — az 1919 januárjában Párizsban megnyílt békekonferencia albizottságai az ország észak és keleti határait még március 21. előtt megszabták, a déli határ ügyében is lényegében megállapodásra jutottak, amelynek pontosítása májusban megtörtént.[16]

1.3. A dualista Monarchia közös külügyi szolgálata színvonalas apparátussal dolgozott, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, hogy a bukás után ennek az állománynak a tagjai minden utódállamban szívesen látott szereplőivé válnak az egyes nemzeti külügyi szolgálatoknak.[17] Mentesek voltak a nemzeti elfogultságoktól, képesek voltak szupranacionális szinten és keretekben gondolkodni; az apparátus nemzeti és társadalmi hovatartozás szempontjából való tarkasága az olyannyira szükséges, és számos területen akkor és később még inkább hiányzó tolerancia terjesztése tekintetében töltött be kedvező szerepet. A testületen belül létezett egyfajta demokratizmus, amely az egyes beosztások közötti láthatatlan falakat jelentősen vékonyította, ámbátor ez a nyitottság nem terjedt addig, hogy a diplomáciai és a konzuli terület között hagyományos létező vastag falakat is gyengítse, felszámolásukról pedig szó sem lehetett.[18] Az apparátusok mindenkor meglévő önmozgása itt korántsem vált olyan jelentőssé, hogy a Monarchia külpolitikáját érdemben módosítsa. Egészében jó eszköze volt a Monarchia külpolitikájának, azt módosítani akaró ambíciókkal nem rendelkezett.

2.1. *Horthy Miklós* Magyarországának külpolitikájában természetesen már nem volt semmiféle dinasztizmus, annak motorját a magyar nacionalizmus hajtotta. Ennek a motornak a lökettérfogata harmada volt az eredetinek, ám az ellenerők, amelyekkel szemben sikert kellett volna elérnie, minimum megháromszorozódtak. Hiszen a volt antanthatalmak ellensúlyaként a Monarchia egyszerűen már nem létezett. Németország ugyan megmaradt, sőt nagyhatalmi státuszát is megőrizte, ellenben erejét, figyelmét leginkább arra fordította, hogy a korabeli Európa politikai arculatára a maga bélyegét rányomó Franciaországgal szemben valamiféle *modus vivendit* találjon. A *Gustav Stresemann* vezette német diplomácia „teljesítési" politikájának ez volt a lényege.[19] Oroszország ugyan kiesett, de legalább ennyire eltűnt a politikai térképről a központi hatalmakhoz korábban tartozott Törökország is.

Ezért is mondjuk azt, hogy az ellenerők több mint megháromszorozódtak, mert ugyan tény, hogy a trianoni Magyarország megszabadult attól a kolonctól, amit az

[14] Károlyi 1978, 357.

[15] Bárdossy 1991, 207. és Bárdossy 1996, 272.

[16] Ormos 1983 és Romsics 2001.

[17] Matsch 1986.

[18] A szolgálat kedvező vonásait már-már idealizáló beállításra ld. Csáky 1992, a kritikus megközelítésre ld. — például — Hory 1987, illetve a teljes kéziratot az MTA Kézirattárában. (Ms 10.864/1–10.)

[19] Michalka 1987, 303–326.

1918 előtti soknemzetiségű lét, az utolsó pillanatban is több mint 45%-nyi kisebbség jelentett, ám már önmagában az a szokásos beállítás is hamis, mintha a két háború közötti Magyarország nemzeti-etnikai összetételét tekintve homogénné vált volna. Hiszen az ekképpen vélekedők elsiklanak azon tény felett, hogy itt maradt egy majdnem 6%-os német kisebbség, amely messze nem csupán az 1933 utáni hitleráj időszakában okoz gondot, hanem bizony már a weimari periódusban sem lebecsülendő problémát jelentett.[20] Való igaz, hogy a korábban oly jelentős románság és szerbség lélekszámában szinte elhanyagolható kisebbséggé válik, de még mindig itt van a közel két százalékos szlovákság, amely majd a második világháború utáni felvidéki kitelepítések esetében válik a prágai nacionalista politika hatékony fegyverévé.[21]

Ennél azonban sokkal lényegesebb tényező a kisantant megszületése, s bizonyos értelemben mind a mai napig létezése. Jóllehet ezen képződmény formális politikai blokká csak 1933 februárjában alakult, s az is igaz, hogy már az 1938. augusztusi bledi megállapodással — amely ideiglenes jellege, a magyar államfő kieli tanácskozásával való szoros belső kapcsolata révén vélhetőleg joggal mondható a két háború közötti magyar diplomácia csúcsteljesítményének — súlyos léket kapott, majd *Adolf Hitler* 1939. márciusi prágai bevonulásával formálisan szétesett, ám számos jel tanúskodik arról, hogy a második világháború alatti *Jozef Tiso* Szlovákiája, a conducator *Mihail Antonescu* Romániája és a poglavnik *Ante Pavelić* Horvátországa között — tehát német égisz alatt — hatékony magyarellenes politika folytatódott.[22]

Trianon vesztesei bizonyára a revindikáció mellett voltak, s az sem lehet kétséges, hogy a társadalom széles körei érezték a békeszerződés következtében magukat megcsonkítva. A Nyugati pályaudvar vagonlakói, az állásukat vesztett tisztviselők, a birtokaikról elűzöttek, a rokoni kapcsolatok ápolásában a felmagasodott határok és idegen devizanem miatt korlátozottak mind-mind egységesen álltak minden olyan program mögé, amely a szép (és az adott jelen nyomorúságos viszonyai között még szebbnek tűnő) múlt visszatérését ígérte. Ez az erő nem volt lebecsülendő, könnyen mozgósítható volt minden tüntetésre, alkalmas volt a demokratikus erők — mint a történelmi Magyarországot, úgymond, bukásába taszító forradalmak örököseinek — megfélemlítésére, mozgósítható volt a szomszédos országok, a győztes hatalmak elleni kampányokra. Mivel azonban a hivatalos kormánypolitika exponensei tisztában voltak azzal, hogy a távoli jövőbe vesző célt — az adott körülmények között — akkor lehet a leghatékonyabban szolgálni, ha a *konfliktuskeresés* helyett a *konfliktusmegoldás* útjára lépnek, ezért ezzel az erővel szemben 1919 ősze óta *ellentmondásos* volt a hivatalos kormánypolitika viszonya. Amolyan palackban tartandó szellem volt ez az erő: használják, ha szükség van rá, ám, ha nem, akkor legyen csendes, „eldugaszolt". Az ilyen feladvány soha sem problémamentes, s a két háború közötti magyar külpolitika története is ezt igazolja.

Prónay Pált és szabadcsapatát *Bethlen István* ugyan sikerrel használta nyomásgyakorlásra a velencei tárgyalások sikere érdekében, leszerelésük azonban már korántsem ment simán. *Gömbös Gyulát* majdnem eltették láb alól, s a Lajta-bánság felszámolása sem ment parancsszóra.[23] Néhány évvel később a frankhamisítási botrány rázta meg alaposan a rendszert, angol segítség nélkül a kormányfő aligha őrzi

[20] Ld. Tilkovszky Loránt munkáit.

[21] A kérdéssel érdemben először Balogh Sándor foglalkozott. Ld. Balogh 1982 és Balogh 1988.

[22] Érzékletesen mutat rá erre — például — *Bajcsy-Zsilinszky Endre* vagy Szegedy-Maszák Aladár is. Vö. Bajcsy-Zsilinszky 1986, illetve Szegedy-Maszák 1996.

[23] Ld. Prónay 1963.

meg miniszterelnöki székét. Ez az ügy is modellértékűen igazolja — vélelmünk szerint — a fentebb mondottakat. Hiszen, ha nincs kapcsolat a bankóhamisítók és a hivatalos politika egyes exponensei között, akkor nem lesz (legalábbis nem ekkora) botrány. S az is igaz: ha ezt a meglehetősen izgága népséget jobban kontroll alatt lehetett volna tartani, akkor sincs botrány (vagy legalábbis később, jóval később, s nem már rögtön az első hamis bankó beváltásánál). Az angol támogatásnak pedig nyilvánvalóan az adott európai rendbe való kifogástalan illeszkedés volt az ára, következőleg a franküggy nem közelebb hozta, inkább a távolabbi jövőbe tolta az alapcél majdani elérését.

Az 1927-től terebélyesedő revíziós mozgalom az újabb példa. Kétségkívül nyomatékot adott a kormány revíziós célkitűzéseinek. Ekkor már nem csupán a rejtett programnak, hanem a hivatalosan meghirdetettnek is, hiszen nem sokkal később, 1928 márciusában mondja el Bethlen István Debrecenben új hangvételű beszédét.[24] Szokásos dolog e beszédet összefüggésbe hozni az ország akkoron frissen megnagyobbodott mozgásterével, tehát a katonai ellenőrzés addigi rendszerének 1927-es megszűntével, s az ugyancsak 1927-ben bekövetkezett fontos lépéssel, az olasz–magyar örök barátsági szerződés aláírásával. Az önérzetes hanghoz azonban minden bizonnyal erőt nyújtott a Magyar Revíziós Liga megszületése, igen dinamikus, külföldön is nagy hatású tevékenysége.[25] Másfelől ez a tömegerő megint csak nem jelentett egyértelműen előrehajtó erőt. Mert nem volt horizontja, mert nem volt taktikus, mert nem volt rugalmasan alkalmazható. Maga volt a „bömbölő honfibú",[26] tehát az értelem eszközével alig vagy egyáltalán nem volt befolyásolható.

Vajon végzetszerűen így kellett ennek lennie? Gyakorlatilag igen, elméletileg aligha. Gyakorlatilag igen, hiszen a rendszer reakciója volt a forradalmaknak, nyíltan és büszkén vállalta az ellenforradalmi jelzőt, mert elutasított mindent, ami a forradalmakkal volt összefüggésben. Az utóbbi időszakban ugyan a hazai történetírásban fel-felbukkannak olyan nézetek, melyek szerint az évek során a rendszer e jellege megkopott, sőt megszűnt volna, ám a spekulációnál jobban eligazítanak a tények, azok pedig arról szólnak, hogy 1939 őszén, a 20. évfordulón is büszkén vállalják az alapító atyák a születési körülményeket. Nem sokkal később pedig már a világháború örvényébe sodródik az ország, amikor még kevésbé lett volna mód és lehetőség ezeken a meghatározottságokon változtatni. Ebben a rendszerben, ebből a nézőpontból a világháború elvesztése, a nyomában az országra szakadt trianoni végzet és a forradalmak között eltéphetetlen kapcsolat látszott. E látszatot pedig nem volt erő, amely megkérdőjelezze. El lehetett volna kerülni e rossz utat – ha van erő a bukáshoz vezető úttal történő szembenézésre. Ahhoz a századelő reformnemzedékének igazságát kellett volna mérlegelni, s annak birtokában a forradalmak törekvéseiből legalább valami minimálist vállalni.[27] Az ellenforradalmi rendszer e helyett Tisza István kezét fogta meg, az ő örökségéből csinált kultuszt, a meggyilkolásával vádoltak perbe fogását

[24] Romsics 2000, I. köt. 228–234.

[25] A Népszövetség katonai bizottságának működése 1927. március 31-én szűnt meg hazánkban, Bethlen római útjára április 4–6. között került sor, a Magyar Revíziós Liga pedig július 27-én alakult meg. A debreceni beszéd 1928. március 4-én hangzott el.

[26] Németh László kifejezése.

[27] A helyzetet pontosan jelzi az is, hogy amikor *Ottlik László* a *Magyar Szemle* 1928. szeptemberi számában közölt cikkében javaslatot tett a majdan megnagyobbodó Magyarország föderalizálására, s elgondolását Jászi föderációs elképzelésével hozták rokonságba, akkor Ottlik nemhogy valami rokonságot vállalt volna, hanem hosszan azt bizonygatta, hogy neki semmi köze Jászi gondolataihoz. A második Ottlik-írást közli Berend 1986, I. köt. 170–182.

is a forradalmak sárba rántására használta fel. Bethlen István országot teremtett a megmaradt roncsból, államot hozott létre az itt maradt romokon, s mindez nagyságra, államférfiúi alkatra vall. Az akkori és azóta is oly gyakran elhangzó vádakkal ellentétben ez kapitalista és nem feudális ország volt, de oly sok volt — a társadalmi viszonyok hierarchizáltságában, az emberi kapcsolatokban, a társadalmi értékrendszerben, a szokásokban és ízlésben — a *nem polgárosult* vonás, hogy széles körökben hitelt érdemlően lehetett feudális Magyarországról beszélni. A választójog szűkítése — már eleve az a mód, ahogy azt keresztülvitték — a forradalmak előtti állapotokba vetette vissza az országot. Nem csupán az keltett visszatetszést, hogy több szempontból erősen szűkítette a választásra jogosultak körét, hanem még negatívabban hatott az 1918 előtti nyílt szavazás nagyrészt történt visszaállítása. A végrehajtott földreform ugyan jelentősebb volt annál, mint amit erről évtizedeken át tartottak, ám a magyar parasztság sok évszázados földéhségét messze nem csillapította, a feudális eredetű nagybirtokrendszert pedig lényegében megőrizte.[28] A *Peyer Károllyal* 1921 végén kötött megállapodás ugyan a rendszer nézőpontjából ügyes és sikeres lépés volt, hiszen a szociáldemokráciát beépítette a rendszerbe, távlatosabban nézve ellenben inkább csupán *belekompromittálta*. A paktum ugyanis úgy illesztette be az MSZDP-t a politikába — és egyben a korabeli magyar társadalomba —, hogy az kisebb jelentőségűvé vált, mint volt a dualista Magyarországon. Annak ellenére, hogy akkor nem volt parlamenti mandátuma, 1922-től viszont igen, s kezdetben nem is kevés. A látszat és a lényeg tehát éles ellentétben állt. A látszat Bethlennek kedvezett, a lényeg viszont rontotta a magyar társadalom esélyeit, hogy ebben az országban belátható időn belül valódi politikai demokrácia, valódi demokratikus gondolkodás hassa át a lakosság mind szélesebb köreit.

Bethlen István realitásérzéke ugyan azt diktálta, hogy megegyezésre jusson az MSZDP-vel, azonban lelke mélyén ugyanúgy viszolygott a szociáldemokratáktól, mint a kommunistáktól.[29] S ez bizony nagyon nagy hiba volt. E belső viszolygáson túl kellett volna lépnie, sőt azt — a magyar társadalom érdekében — le kellett volna győznie. A szociáldemokrácia akkori vezetői valóban készek voltak arra, hogy a rendszerbe — annak demokratizálódása árán — integrálódjanak, Bethlen világképébe azonban nem illett bele, hogy ezt a tényleges integrációt szorgalmazza, a nemzet érdekében kamatoztassa. Másfelől a szociáldemokrácia politikai erejének jelentős tényezőjét adta a nemzetközi szociáldemokrata összefogás, és már csak ezen az alapon is egészen más volt szociáldemokrata körökben a mentalitás. A revízió ügyével a párt azonosult, ebben az azonosulásban azonban volt egy jó adag taktikai elem is. Ezt az elemet kormányzati oldalról kellett volna oldani. Ennek az igénynek sok mindent lehet reálisan ellene vetni, ám az aligha vitatható, hogy a kormányzati pozíció mozgástérben, távolságlátásban jóval többet nyújt(hat), mint az ellenzéki státusz, s ezt bizony az oly sokat hangoztatott (ám többnyire inkább csupán szólamszerűen ismételgetett) nemzeti egység megteremtése-elmélyítése érdekében ki kellett volna aknázni.

A belső adottságok szempontjából ezek a kérdések voltak a leglényegesebbek, illetve elméletileg itt lehetett volna sokat tenni a jobb pozíciók elérése érdekében. Emellett természetesen még egyéb lényeges összetevőket kell szemügyre venni. Az egyik bizonyosan az ország védelmi képessége, vizsgálni kell a gazdaság teherbíró

[28] Romsics 1999, 138.
[29] Varga 1999,129–130.

képességét, s nem hagyhatjuk figyelmen kívül a diplomáciai gépezet horizontját, teljesítőképességét. Valamely hatalom ereje, nemzetközi súlya szempontjából igen lényeges kérdések ezek.

Közhely, hogy a béke katonai szempontból különösen gúzsba kötötte e hazát, a sorozás tilalmazása megalázó, az elvileg garantált állami szuverenitást mélyen sértő volt. A 35 ezres zsoldos hadsereg a modern technikával felszerelt, 15-20-szor nagyobb létszámú kisantant erőkkel szemben soha nem volt képes még arra sem, hogy az országot egy esetleges támadással szemben a siker reményében megvédelmezze. A győri program fog majd ezen a helyzeten jelentősen változtatni,[30] mikorra ellenben ennek a fegyverkezési akciónak már látható jelei vannak, addigra a kisantant a történelem süllyesztőjébe kerül, hogy onnan — ha nem is formális blokként — lényegében a németek támogatásában bízva kerüljön vissza a magyarságot riogató–szorongató pozícióba. A magyar külpolitika tehát két évtizeden át nem támaszkodhatott lépéseiben számottevő, mozgásterét bővítő, illetve azt megalapozó katonai erőre, s ennek megfelelően a katonai vezetés ebben az időszakban sokkal inkább visszafogó, az adottságok sivár voltára figyelmeztető szerepet tölt be. Nem csupán ez a visszafogó szerepkör volt szerencsés, hanem a politikával szembeni visszafogottsága is. A tisztek zöme a Monarchia katonája volt, ahol mélyen beléjük ivódott az a szemlélet, hogy a katona nem politizál, hanem parancsot teljesít. Nemzeti elkötelezettségüket objektíve aligha lehetett megkérdőjelezni, a nemzetek feletti Monarchiának engedelmeskedve ugyanakkor 1918 előtt olyan mentalitás vált vérükké, amelyet az intranzigens nemzeti-nacionalista érzület megengedhetetlenül lagymatagnak érzett. Mindenesetre tény, miniszterelnöksége idején Gömbös Gyula egy sor nyugdíjazás révén olyan változtatást indított el, amelynek nyomában a hadsereg kezdett átitatódni a koreszmével, tehát berkeiben megindult a politizálás, s annak iránya az adott körülmények között csak egy lehetett: fogékonyságot hozott a nemzetiszocializmus, a magyarországi nyilaskeresztes mozgalmak, *Szálasi Ferenc* törekvései iránt. Mindebből következett az a sajátos helyzet, amely már *Teleki Pál* kormányfősége alatt is jelentkezett, megkeserítve az ő miniszterelnökségét, Bárdossy László alatt pedig már végzetesnek bizonyult. Ez a sajátosság pedig abban állt, hogy a hadsereg politizáló szerepe még az előtt bontakozott ki, hogy a maga eszközeivel hatékony támasza lehetett volna a külpolitikának. Másképpen fogalmazva: a katonai vezetés a külpolitikai vonalvezetéssel szemben akkor volt konciliáns, azt segítő, annak vonalvezetésével harmonizáló, amikor érdemben még a dolgokon nem lehetett változtatni. Amikor 1938–1939-ben kedvező területi változások zajlottak, akkor szerepe lényegében indifferens volt, 1940-ben Románia megtámadására készülve magatartása lényegében pozitívnak mondható, amennyiben szintén arra ösztönözte a politikai vezetést, hogy az önálló akció révén akarjon eredményt elérni. 1940–1945 között ellenben a területi változások nyomán kialakult csapdahelyzetet nemhogy nem érzékelte, hanem — a németek oldalán történő mind vakabb kiállás sürgetésével — kifejezetten csökkentette a magyar külpolitika mozgásterét, rontotta manőverezési lehetőségeit.[31]

2.2. Milyen *esélyei* voltak a magyar külpolitikának Trianon után arra, hogy a Párizsban 1947. február 10-én ne a lényegében a trianonit megismétlő okmányt kelljen aláírni?

[30] A gazdaság az egész korszakban igen szerény mértékben fejlődött, ezért az sem nyújtotta bázisát egy feszítő erejű külpolitikának.

[31] A témakörre részletesebben ld. e kötetben Ungváry Krisztián tanulmányát.

Sic fata volunt, így akarta a végzet – vallják nem kevesen. Ezt a felfogást nem tudjuk osztani, mert a helyes nézőpontot a mozgástér és kényszerpálya dialektikájára gondolva lehet kialakítani. Ha pedig helyes ez a megközelítés, akkor nem a sors ujjáról, a vak végzetről, hanem végeredményben „csupán" *sorsszerűségről* beszélhetünk Tehát azt mondjuk, hogy nagyon súlyosak voltak a meghatározottságok. Trianon deformáló hatása nagyon jelentős, a kisantantot nem az agresszív magyar külpolitika, hanem a szomszédos országoknak a zsákmányt megvédeni törekvő akarata hívta létre. A magyar–román perszonáluniós tárgyalások, a brucki és a marienbadi összejövetelek egyszerre jelzik a magyar külpolitika megegyezési készségét, s egyben a kudarc *akkori* elkerülhetetlenségét. A kudarc azért volt akkor elkerülhetetlen, mert a tárgyaló partnerek pozíciója között — az utódállamok javára — óriási volt a különbség: miért is adtak volna a legyőzöttnek engedményt? A magyar–jugoszláv közeledési kísérlettel, s benne Horthy nevezetes, 1926. évi mohácsi beszédével ellenben már egészen más a helyzet. Ez a beszéd — minden jel szerint — a magyar Külügyminisztérium *labanc* vonalat vivő tisztviselői karának volt a provokációja, amellyel éppen a Belgrád–Budapest közötti megbékélést akarták megakadályozni. Ennek a csínynek a nagyságát akkor mérhetjük le igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy akkor még Bethlen István hajlamos volt a délvidéki magyarságról lemondani. Az elgondolás reális kalkuláción alapult: a legkisebb létszámú, beolvadásra leginkább hajlamos kisebbség feladása arányban volt a kisantant felrobbantásának értékével.

Miért nem akarta a külügyi apparátus mértékadó törzse a délszlávokkal való megbékélést? Azért, mert a kimondatlanul is célként lebegő integritási eszme megvalósítása eleve elképzelhetetlen volt a szomszédokkal való megegyezés révén – nem beszélve arról, hogy Budapesten helyesen mérték fel a szomszédos országok nacionalizmusának engesztelhetetlenségét. A nagyhatalmi partnerekben történő gondolkodás így elkerülhetetlen volt, s ezzel együtt az a nagy belső ellentmondás is, amelyet mindez magában rejtett. Hiszen nagyhatalom akaratából valamit elérni, az már eleve az alárendelődés nem csekély kockázatával fenyeget. A magyar sors különös tragédiája, hogy a területi változásokra akkor érett meg a helyzet, amikor Németországban már Adolf Hitler volt az úr.

A két háború közötti Magyarországnak nem volt reális külpolitikai alternatívája. Elméletileg ugyan elképzelhető lett volna a kisantantba történő belépés,[32] de ezt a közvélemény ugyanúgy nem tűrte volna el, mint a revíziós lehetőségek elmulasztását. A revíziós sikerek realizálásánál ellenben voltak elmulasztott lehetőségek. Az első bécsi döntés előtt október végére a prágai ajánlat nagyon közel került a magyar, akkoron etnikai elvet megfogalmazó álláspontho z, tehát a tárgyalások továbbvitele hozhatott volna kétoldalú megállapodást.[33] A második bécsi döntés pedig (magyar

[32] 1933 nyarán — a magyar külpolitika egyik nehéz pillanatában — *Apor Gábor*, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője azt írta egyik belső feljegyzésben, hogy amennyiben Budapest nem kap Rómától és Párizstól megfelelő segítséget, akkor ‚jobb, ha Magyarország behódol (a) kisantantnak és politikailag nem önállóan, de nyugodtan, gazdaságilag pedig pihenten — nem kell hadseregre áldozni — él, ahogy élni tud, és belsőleg koncentrálva és készen várja azt az időt, amíg a jelen konstelláció változik és politikailag jobb auspiciumokkal felveheti újra (a) küzdelmet." Pritz 1982, 130. A harmincas évek derekán egy alkalommal pedig *Kánya Kálmán* külügyminiszter kérdezte helyettesét, *Hory Andrást*: mi lenne, ha Magyarország belépne a kisantantba? Hory 1987, 403.

[33] Herczegh 1999, 259–261. Nem érv ez ellen, hogy a háború végén majd az lesz az antifasiszta koalíció álláspontja, hogy az 1937. december 31-i határok mögé kell visszavonulni. Ezt az álláspontot az első bécsi döntés annullálásának az akarata formálta, s ezzel szembeszegezhető a közvetlen megállapodásokat korábban konzekvensen akceptálhatónak tartó brit álláspont. Az igaz, hogy 1945 után ebben a térségben Moszkva

részről megfelelő rugalmasság, az ideológiai kalodából való kilépés esetén) Berlin–Moszkva, esetleg Berlin–Róma–Moszkva döntőbíráskodásával, s a viszontbiztosítás bölcsességével lett volna megformálható. Hitler biztosan savanyú arcot vág, de mit tehetett volna ellene? Legfeljebb nem vállalja.

Milyen következményei lettek volna a német elhárításnak? Vélelmünk szerint olyan helyzetet eredményezett volna, amely tovább növeli a magyar külpolitikai mozgásteret. Ha ellenben végül létrejön a megállapodás, *akkor Magyarország mindkét eshetőségre be van biztosítva*. Mind német, mind szovjet győzelem esetén összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a helyzet, mint ami majd a második világháború végén ténylegesen kialakul.[34] Ha mérlegeljük azt a tényt, hogy a németek nem nyerhették meg ezt a háborút, hanem csakis az antifasiszta koalíció, akkor a szovjet–amerikai–angol szövetség révén nyer Magyarország bebiztosítást.[35]

A revízió adott módja, tehát a területek német kézből történt elfogadása tette a kényszerpályás meghatározottságot még erősebbé, az egyébként is kis mozgásteret pedig még szűkebbé.

2. 3. 1918 őszén a semmiből kellett az önálló magyar külügyi szolgálatot megteremteni. Ez a munka nagy lendülettel vette kezdetét, s igen nagy segítséget jelentett a volt közös szolgálatban foglalkoztatottak átvétele. Ezt a hazai közvélemény élénk kritikával fogadta, mert az onnan jöttek nemzeti érzületét lagymatagnak találta. Pedig a korszak turbulens viszonyai közepette, amikor a trianoni ország jövőjét csakis a korabeli európai realitások közé való illeszkedés jelenthette, akkor ez a

lett a feltétlen úr, Sztálin pedig Benešnek kedvez – annak eldöntésére ellenben már nincsen történeti matéria, hogy ilyen esetben mi lett volna a generalisszimusz akarata. Az ilyen bölcselkedés már a „mi lett volna, ha" délibábos világába tartozik, amely nem lehet komoly historikus területe.

[34] A szovjet győzelem következményeit ismerjük. Az elvileg elképzelhető német győzelem konzekvenciáinak mérlegeléséhez: mivel a nácizmus bandita vonásaival tisztában lévő, majd SS-pribékek által 1945 áprilisában meggyilkolt *Albrecht Haushofer* már 1941 őszén olyan béketervvel igyekezett a Birodalom különböző vezető köreit befolyásolni, amely a Magyarország számára megtörtént kedvező területi változtatások jelentős részét annullálná, s mivel maga Hitler sem szánt kedvező sorsot a magyaroknak, ezért feltehetőleg megalapozottan állítható, hogy a német győzelem a Trianon utáni helyzetnél is sokkal rosszabb pozícióba szorította volna Magyarországot.

[35] Gondoljuk tovább a kérdést: ha Erdély szovjet segítséggel kerül vissza, akkor 1941 júniusában Bárdossynak sokkal nagyobb a mozgástere. Nem kell szenvednie annyira a magyar katonai vezetés nyomásától. Ha kisebb a nyomás, akkor a háborúba lépést jóval későbbre lehet tolni. A későbbi hadba lépésnek nem csupán a szenvedések és veszteségek csökkentése szempontjából lett volna haszna – a szovjet vezetés sem fordul annyira az ország ellen. Hiszen nem kétséges: az 1941. június 23-i újabb (és a történetírás által sokszor túlértékelt) Molotov-nyilatkozat nem csupán újabb megismétlése a szovjet álláspontnak. Van itt egy merőben új elem: a fenyegetettség mozzanata. Korábban e tekintetben a szovjetek viszonylag könnyedén politizáltak, 1941 júniusában ellenben már a kérdésnek sokkal nagyobb volt a súlya: aligha vitatható, hogy az újabb szovjet ajánlatot a birodalom roppant fenyegetettsége motiválta. Tehát, míg a korábbi ajánlatok elhárítása legfeljebb rossz érzést hagyott a szovjet vezetőkben, addig ez az elhárítás olyan durva visszautasítást jelentett, amely Moszkvát nagyhatalmi létében sértette meg, ráadásul a magyar hadbalépés adott még nagyobb nyomatékot a magyar „válasznak". (Hiszen az ismert okból, Bárdossy egyszerűen félretette a jelentést, a kormányzót nem tájékoztatta, formális válasz nem is született.) Bárdossy joggal mondta azt az ellene indított perben, hogy ennek az üzenetnek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, hiszen azt a pillanatnyi helyzet motiválta. 1945 után nem csupán a történetírás, hanem a publicisztika, az oktatás, szóval a történetpolitikai gondolkodás faktorai a távirat jelentőségét messze eltúlozták. Tették ezt annak érdekében, hogy a Horthy-rendszert mennél inkább pellengérre tudják állítani. S ehhez a hadjárathoz maga Horthy is — a tőle, sajnos, nem idegen rövidlátással — csatlakozott, amikor (nem véve észre a kérdés tényleges dimenzióját, tudniillik azt, hogy itt valójában éppen az általa fémjelzett rendszer lejáratásáról van szó) annak érdekében, hogy a személyes felelősség alól (a dolgokat megmásítva) szabaduljon, az egész ügy ódiumát Bárdossy nyakába varrta. Így azután nagyon szépen kialakult az a helyzet, amelyben az igen különböző szándékoknak az lett az eredője, hogy a magyar külpolitikai gondolkodás e tekintetben még gyengébbé vált.

mentalitás kifejezetten jótékony hatású volt. Ugyanakkor a nagypolitikai koncepció nem csupán lojális szolgálata, hanem a mohácsi beszéd kapcsán említett provokációban megmutatkozott önmozgás már olyan szerepvállalásra vall, amely kifejezetten akadályozta a szomszédos országokkal való *modus vivendi* — egyébként valóban nagyon rögös, ám perspektivikusan mégis az egyedül üdvözítő — útjainak a keresését. A második világháború örvényébe való sodródás időszakában az apparátus önmozgása szintén jelentős volt, amennyiben a viszontbiztosítás útjainak megleléséhez igyekezett a külpolitika irányítóit segíteni,[36] a mind egyoldalúbbá váló német orientáció időszakában pedig az angolszász világgal való kapcsolatokhoz akart sok jószándékkal segítséget nyújtani. Ennek a segítségnek az értékét alaposan lerontotta a titoktartás terén kezdettől fogva tapasztalható megengedhetetlen, mégis állandóan eltűrt lazaság. Ez a fecsegő mentalitás vezet oda, hogy amikor 1944. szeptember végén sok habozás után Horthy Miklós végre elküldi megbízottjait Moszkvába, akkor az előzetes fegyverszüneti megállapodásra a Dísz tér teljes kizárásával kerül sor. Ez a kormányzói titkolózás október 15-én olyan tragikomikus eseményekhez vezetett, amelyek még tovább csökkentették az ország egyébként is mind kisebb külföldi presztízsét.[37]

3. 1. 1945 ugyan bizonyos értelemben valóban a 0 év,[38] de nagyon sok szempontból folytatása az addigi tendenciáknak. Naivság lenne nem meglátni a Mániu-gárdák székelyeket lemészárló akcióinak, *Josip Broz Tito* partizánjai zsablyai vérengzésének, az 1945. áprilisi kassai kormányprogram egész felvidéki magyarságunkra a kollektív bűn stigmáját nyomó akaratának egymást bátorító összjátékát, majd a nagyhatalmak szárnyai mögé búvó szomszédos országok részéről tapasztalt azon mesterkedéseket, hogy véletlenül és még töredékesen se legyen foganatja annak a sok szellemi erőfeszítésnek, amely Washingtonban és Londonban a má-

[36] Az első bécsi döntés után Barcza György londoni követünk több ízben szorgalmazta: a magyar kormány helyezzen súlyt arra, hogy a London ne csupán szóban jelezze a döntéssel való egyetértését, de írásban is tegyen elkötelező nyilatkozatot. *Csáky István*, az akkori külügyminiszter azonban nem fogadta el a brit fővárosban állomásozó beosztottjának tanácsát. Nagy kár, hogy így cselekedett, mert néhány hónappal később, amikor 1939 márciusában Hitler felszámolta a maradék Csehszlovákiát, London — logikus válaszlépésként — érvénytelennek deklarálta a müncheni egyezményt, így az első bécsi döntés is nemzetközileg igen ingoványos talajra került. A magyar diplomáciai gépezet a jól bevált, ballhausplatzi múlttal rendelkező munkatársa, Barcza György révén tehát a mesterség ősi szabálya szerint a viszontbiztosítás elve alapján kívánt cselekedni, ám a gépezet feje, a külügyminiszter már sokkal inkább az árral úszott, s nem készült fel az akkor sem elképzelhetetlen fordulatra. Másként fogalmazva ezt azt jelenti, hogy a külügyi apparátus ugyan tudta a dolgát, ám arra nem volt ereje, hogy saját vezetőjét — a külügyminisztert — igazáról meggyőzze. A politikai vonal elszakadt az apparátusi intenciótól, az apparátus (messze) nem volt alkalmas arra, hogy a politikát az igazi nemzeti érdekek szerint cselekedetre ösztönözze. Másik példánk az 1939-ben alakuló csehszlovák emigráns kormánnyal szembeni magyar diplomáciai beállítódást érinti. Mivel az események Londonban zajlottak, ezért érthetően megint a londoni követ, Barcza György reakciója alapján ragadhatjuk meg az apparátusi reagálást. Nos, ő először úgy látta, hogy a cseh emigrációnak nincs nagy szerepe. A kérdés horderejére ellenben hamar ráérzett, s ennek megfelelően *Sir Alexander Cadogan*en, a külügyminiszter állandó helyettesén keresztül akarta elérni, hogy Anglia ne ismerje el a Beneš-kormányt. Azt hangsúlyozta, hogy nincs csehszlovák nemzet, s — úgy tűnik — tudott is hatni a brit diplomatára, mert az egyik beszédében külön említette a két népcsoportot. Amikor pedig 1940 júliusában London mégis elismerte az emigráns kormányt, akkor is lehetett még a magyar szempont mérlegelésének bizonyos szerepe, hiszen Barczával azt közölték, hogy az elismerés a területi kérdést nem érinti. Mindennek alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar külügyi szolgálat igyekezett az esetleges vészhelyzet ellen tenni, a mind egyértelműbben németbarát magyar külpolitikai vezetés ellenben már nem tudott ilyen körültekintő és rugalmas lenni.

[37] A moszkvai tárgyalásokról nem is tájékoztatott *Hennyey Gusztáv* külügyminiszter a svéd és a török követet arra kérte, hogy kormányaik a nagyhatalmakhoz továbbítsák hazája fegyverszüneti kérelmét.

[38] Lukacs 1999.

sodik világháború éveiben az illetékes külügyminisztériumok felkérésére történt. Azokról a békeelőkészítő munkálatokról van szó, amelyek igen nagy statisztikai adatgyűjtés, tudományos mérlegelés alapján arra intették a majdani döntéshozókat, hogy tartós béke csak akkor lesz a Kárpátok övezte térségben, ha elkerülik a trianoni békerendezés szarvashibáit, s helyette az etnikai viszonyok tiszteletben tartásával kompromisszumos határokat húznak.[39]

A szovjet zónán belül Magyarországnak hosszú éveken át nem volt külpolitikája. Azon nyilván sokáig lehet majd vitatkozni,[40] hogy mikor és hogyan történt az ország szovjetizálása, az ellenben nem kétséges, hogy az önálló külpolitikai akcióknak már 1947-ben végeszakadt. Mindenesetre ténykérdés, hogy a Marshall-tervbe bekapcsolódni akaró országok június 27. és július 3. közötti párizsi összejöveteléről a magyar kormány olyan hangnemű állásfoglalással maradt távol, amely egyszerre tanúskodik a Moszkvával szemben feltehetőleg még korántsem feltétlenül elkerülhetetlen szervilizmusról, s egyben annak a túltengő öntudatnak a továbbéléséről, amely már nagyon-nagyon rég óta nem volt összhangban a tényleges magyar hatalmi mutatókkal.[41]

Mindezek után már-már a kuriózumok világába tartozó érdekesség, hogy a Marshall-tervet elfogadó 16 ország július 12-i összejövetele iránt *Mihályfi Ernő* külügyminiszter miért érdeklődött július 13-án a „feltételezett segítség feltételeiről". A választ erre ugyancsak nem találjuk, de azt vélhetőleg nem alaptalanul állapítjuk meg, hogy e furcsa tett a magyar diplomácia utolsó önálló lépése az 1956-os forradalomig.[42]

3.2. Milyen *esélyei* voltak az országnak az 1947. évi párizsi békeszerződés után arra, hogy 1956-ig valamiféle külpolitikát vihessen, illetve 1956 forradalmának kedvezőbb külpolitikai konstellációt teremtsen?

A párizsi békeszerződés aláírása lényegében egybeesik az ország belpolitikai életének szovjetizálásával. A rendszerváltás utáni történetírás bemutatta, hogy a tényleges fordulat nem 1949-ben és nem is 1948-ban, hanem már korábban bekövetkezett.[43] Az országnak nem volt külpolitikája, hiszen a szovjet igényekhez való szervilis alkalmazkodás éppen ellentéte annak, amit bármiféle külpolitikának lehet nevezni. Ha hibáztatható a két háború közötti magyar diplomácia azért, mert tényleges lehetőségeket elszalasztott, akkor ez *mutatis mutandis* érvényes a szovjetizált ország vezetőire is.

Mutatis mutandis – kell hangsúlyoznunk, hiszen merőben más helyzetről van szó. Tárgyilagosan ugyan megállapítható, hogy *Rákosi Mátyás*nak nem voltak jó pozíciói Moszkvában, hiszen már a szegedi Csillag börtönből való szabadulása után is azért került a szovjetunióbeli magyar kommunisták élére, majd azért kapja meg *Joszif Visszarionovics Sztálin* akaratából a magyarországi helytartói pozíciót, mert múltja miatt zsarolható volt. Ez azonban Rákosi Mátyás személyes ügye. Az országra és népére mindebből „csupán" annyi tartozott, hogy hosszú éveken keresztül olyan embertől kellett rettegnie, akinek élete olyannyira nem volt biztonságban, hogy szolid cég nem kötött volna vele életbiztosítást.[44] Politikai pártok és exponenseik között

[39] Romsics 1992, illetve Bán 1996.

[40] Az 1945 utáni időszak feltárása terén egyes vonatkozásban ugyan már ezeddig is születtek értékes eredmények, azonban aligha kétséges, hogy még több területen nagyok a fehér foltok, s egészében is hiányzik még a történelmi látószög.

[41] Ld. erre a kötetben Vida István tanulmányát.

[42] Fülöp–Sipos 1998, 348.

[43] Standeisky–Kozák–Pataki–Rainer 1998 és Feitl–Izsák–Székely 2000.

[44] Hajdu Tibor megállapítása. Ld. Romsics 1995, 197.

sokszor lehetnek gyűlölködően rossz nexusok. A rezsimváltások a történelemben sokszor történnek vérben és szennyben. Minimális nemzeti konszenzus esetében azonban ennek a szembenállásnak valahol van határa. Rákosi Mátyás ilyen határt nem ismert,[45] s ezért az ő országlása alatt — eddigi ismereteink szerint — nem volt, legfeljebb foltokban magyar külpolitika.[46] Csupán egyetlen példát említve: nem kétséges, hogy Joszip Broz Tito kiközösítése nyomán Budapestnek Moszkva irányába való igazodási kényszere volt. Ám, ha Rákosiban van valamelyes nemzeti érzés, akkor nem mérgesíti el oly útszéli módon azzal a Jugoszláviával a viszonyt, ahol a múltat lezárva a negyvenes évek második felében lényegesen kedvezőbbre fordul a magyar kisebbség sorsa, mint akár Csehszlovákiában, akár Romániában.

Az 1956-os forradalom kérdése kronológiailag tartozik ide, tartalmilag pedig annyiban, hogy a népfelkelés éppen azért robbant ki, mert betelt a pohár: a terrornak már nem volt visszatartó ereje. A forradalom cellulózszalagon megörökített jelenetei döbbenetes erővel tükrözik, hogy mekkora tömeggé egyesültek azok, akik életük kockáztatása árán szálltak szembe a hatalommal. 1956-nak el kellett buknia, mert Jalta árnyékában jött a világra, s annak árnyai küldték Hádész birodalmába. Időnként fel-felbukkanó nézet hívei *Nagy Imre* politikájának „szerencsétlen" voltára, a híres semlegességi nyilatkozat megalapozatlanságára hívják fel a figyelmet. Való igaz, hogy nagyhatalmi konszenzus nélkül semleges státuszt soha se lehet elérni, ennek a deklarációnak azonban nem a betű szerinti tartalma volt a lényege, hanem a segélykiáltás. Kétségbeesett kiáltás volt ez, amellyel Nagy Imre a nyugati világ szavai és tétlensége közötti ordító ellentmondásra akarta a világközvélemény figyelmét felhívni.[47]

3. 3. A horthysta külügyi szolgálat tisztviselői között is sokan voltak, akik nem akartak kimaradni a második világháború utáni újrakezdés lehetőségéből, akik részt kértek az újonnan alakuló kormányzat munkájából. Amikor azonban 1947 nyarán világossá válik, hogy itt moszkvai minta szerinti kommunista rezsim születik, akkor nyolc követ és számos beosztott tisztviselő hagyja el a szolgálatot és vonul emigrációba. Ekkor veszítjük el — például — Szegedy-Maszák Aladár washingtoni, Gordon Ferenc berni, Auer Pál párizsi és Kertész István római követ szakértelmét. A következő esztendőben azután a Rákosi-diktatúra már nem tart igényt az itthon szolgáló tisztviselők tudására sem. A tisztogatással szinte teljesen lepusztított apparátust azután olyan, jobb sorsa érdemes munkásfiatalokkal töltik fel, akik legjobb esetben is majd hosszú évek-évtizedek munkája révén sajátítják el az ezen munkához normális körülmények között elengedhetetlen nyelvtudást, tesznek szert arra a rutinra, amely nélkül nincs színvonalas diplomáciai munka.

[45] Az előző rendszer vezetőinek felelősségre vonása egyaránt következett a nemzetközi kötelezettségből és az új rezsimnek a régit gyökeresen tagadó természetéből. Ezzel együtt is a dolgokat nemzeti alapról szemlélve aligha lehetett kétséges, hogy legitim módon hatalomra jutott vezetők nyaka köré kötelet fonni – az bizony tragédia. Rákosi Mátyás ellenben a jelek szerint a kérdés ilyen dimenziója iránt teljesen érzéketlen volt. Amikor megtudta, hogy Bulgáriában minden minisztert sikerült elfogni, akkor — saját szavai szerint — „csorgott" a nyála. „Azt mondtam: milyen szerencsés ország is ez. Nálunk mind elmenekültek..." Ld. Póth 1999, 220.

[46] Kétségkívül önállóságra való gesztus volt Prágával szemben a dunai gát megépítési tervének az elutasítása, míg a Kádár-rendszer azt 1977. szeptember 15-én aláírta.

[47] Mindebből következőleg egészen más megítélést érdemel, mint az az 1947. márciusi vita, amelyet annak idején a nemzetgyűlésben az ország külpolitikai orientációjáról rendeztek, amikor a felszólalók úgy beszéltek hazánk Kelet és Nyugat közötti „híd" szerepéről, hogy egyáltalán nem mérlegelték: ezt a közvetítő szerepet a külső hatalmak egyike sem akarja igénybe venni. És a fentiek miatt nincs köze Nagy Imre felhívásának *Sulyok Dezső* akkoron, a Magyar Szabadság Párt nevében Magyarország örökös semlegességének törvénybe iktatására vonatkozó javaslatához.

Ennek az idegölő helyzetnek a hatására zajlottak 1956 őszén a Külügyminisztériumban a forradalom ügyét segítő változások.[48]

4. 1. Az 1956 őszétől 1989–1990-ig tartó Kádár-rendszer Horthy Miklós országlását megközelítő ideig tartott. A számos eltérő vonás mellett hasonlóságokat is meg lehet állapítani. Mindkét esetben az ország külföldi tekintélye mélyen a „szokásos" alá süllyedt, bár a negatív rekordban Kádár alaposan túlszárnyalta Horthy Miklóst. A tekintélyvesztéssel párhuzamosan mindkét esetben az ország erősen elszigetelt helyzetbe került, a mérleg itt is Kádár János esetében jelzi a nagyobb deficitet. Jelentős eltérés, hogy míg a kezdetben széles körökben ellenszenvvel övezett Horthy Miklósnak tényleges katonai-belpolitikai hatalma volt, s bizonyos fokig ezen túlnyúló társadalmi bázissal is rendelkezett, addig az első időkben a Kádár-rendszernek szinte semmiféle belpolitikai ereje se volt, minden hatalmát a szovjet szuronyoknak, illetve a Szovjetunió intézményrendszerének (beleértve a szovjet csatlós államokat is) köszönhette. Míg Horthy Miklóst sokszor üdvözlik zászlóanyák, addig tettéért Kádár Jánost a (vele egyébként bensőségesen jó viszonyban lévő) felesége is nyersen elítéli.[49] Az agyafúrt Hruscsov ezeket a kötelékeket még feszesebbre sodorta azáltal, hogy 1957-ben — amikor döntés született arról, hogy Romániából kivonják a Vörös Hadsereget — álnok módon felajánlotta: Magyarországról is visszahívja csapatait. Kádár János azonban pontosan tudta, hogy szovjet fegyveres erő nélkül nem tudná tartani magát. 1957. május 27-én alá is írták magyar–szovjet szerződést az itt állomásoztatott szovjet katonai erő jogi helyzetéről.

A Moszkvában ráosztott szerepet elvállaló Kádár János azonban olyan ember volt, aki addigra már nem csupán az egész Rákosi-rendszertől kapott mély csömört, hanem az abban játszott szerepétől is.[50] És bár első lépései szintén tele vannak negatívumokkal — elegendő itt Nagy Imre tőrbecsalására, a forradalmi erőkkel folytatott tárgyalásai során tanúsított sok alakoskodására, hazudozására utalni —, ám mindezek közben mégis egy olyan belpolitika bontakozik ki, amelynek a hatalommegszilárdítási törekvés mellett, a néppel-nemzettel való kompromisszum megteremtése is a célja.

A régi-új hatalom intézményrendszerében ugyan megőrizte a sztálini struktúrát, de szakított a magánélet szféráját is államosító rákosista gyakorlattal. Volt benne elég bölcsesség, hogy meghagyja a népnek a *jus murmurandit*, a morgás jogát, tehát a békétlenkedések elszigetelt jelenségeivel szemben mind ritkábban lépett fel, a nép pedig — túlélése érdekében — megkötötte a rendszerrel a maga hallgatólagos kiegyezését. A folyamat nagyon lassan haladt előre, hiszen a részleges amnesztiarendelet is csak 1960 áprilisában született meg. Ez azonban megszüntette az internálás gyűlöletes gyakorlatát és a hat évnél rövidebb időre elítéltek szabadlábra kerültek. Ugyan ez év októberében szerény mértékben az utazási korlátozásokat is enyhítették.

Bár külpolitikájában a rendszer szolgaian alkalmazkodott a moszkvai elvárásokhoz, ám irányítói ügyesen észrevették, hogy az úgynevezett fejlődő országokkal való kapcsolatok elmélyítésében számottevő lehetőségek rejlenek, amelyeket fel lehet használni a nemzetközi elszigeteltség enyhítése érdekében. 1957 augusztusában ma-

[48] Sík 1970, Hefty 1980.

[49] „Ezt a szart már hagyhattad volna a Rákosiékra. Nem neked kellene csinálni."– mondta az asszony. *Rubicon*, 2000. 7–8. sz. 85.

[50] Feitl István: Kádár és Rákosi. *Rubicon*, 2000. 6. sz. 23.

gyar diplomáciai küldöttség kereste fel Indiát, Burmát, Indonéziát, Nepált, Ceylont, Szíriát, Egyiptomot és Szudánt, s közben olyan, nemzetközileg tekintélyes politikusok fogadtatásában részesülhettek, mint *Dzsavaharlal Nehru*, illetve *Gamal Abdel Naszszer*. A fejlett világ gazdagságát jelentős mértékben a gyarmatok kizsákmányolásából nyerte, a fasiszta hatalmakkal vívott második világháborús küzdelem azoknak a szavát erősítette, akik arról beszéltek, hogy ezekkel a gyarmati sorsukat akkoron levető országokkal szemben a Nyugatnak hatalmas erkölcsi deficitje van. Budapest fejlődő országokkal kiépített kapcsolatai ezért a közvetlen kapcsolatokon túlnyúló jelentőséggel bírtak.[51] S valóban, az elszigeteltség abroncsának lazulását jelezte, hogy következő lépcsőként sikerült az európai semleges országokkal, valamint a szabadkereskedelmi társulás országaival is javítani a viszonyt. Mindennek megvolt a szerepe abban, hogy lassan a „magyar ügy"-nek az ENSZ napirendjéről való levétele irányában is lépéseket lehessen tenni. Ezekre a lépésekre való hivatkozással pedig titkos tárgyalások kezdődtek az USA-diplomáciával arról, hogy az milyen feltételek esetén vetné latba befolyását a ENSZ-ben a „magyar ügy" megszüntetése, s ezzel együtt a felfüggesztett magyar mandátum visszaadása érdekében. Az átadott feltétel az összes elítélt megkegyelmezését foglalta magába. Moszkva áldásával a megállapodás megszületett, s azt mindkét fél betartotta. Ennek megfelelően 1962. december végén kapja vissza ENSZ-mandátumát Kádár János Magyarországa, a következő év márciusában pedig megszületik az általános amnesztia.

Mindez minőségi váltásra vall a Rákosi-rendszerhez képest, másképp fogalmazva: külpolitikai tevékenységet konstatálhatunk. S ha igaz az, hogy ez motor nélkül elképzelhetetlen, akkor innen nézve is azt állapíthatjuk meg, hogy a rendszernek növekvő társadalmi bázisa lett. Az már inkább fogas kérdés, hogy ennek mi köze volt a nemzeti gondolathoz, a nemzethez, de hogy volt, az — vélelményünk szerint — elvitathatatlan.

Történelmi közhely, hogy a mindenkori vezetők — az ország nemzetközi helyzet általi erős meghatározottsága miatt — a külpolitika irányítását saját kezükben tartották. Akik felületesen figyelik az eseményeket, azok hajlamosak arról beszélni, hogy Bethlen Istvánnak vagy Kádár Jánosnak — úgymond — hobbija volt a külpolitika. Természetesen nem hobbiról, hanem a sikeres politizálás alapvető területéről volt szó. Kádár esetében ennek a rendszer jellege miatt még inkább így kellett lennie. Nos, mindebből következőleg különösen izgalmas kérdés, hogy Kádár Jánosnak volt-e, s ha igen, akkor milyen nemzetfelfogása. Úgy véljük, hogy Kádár János kezdetben a nemzeti kérdéssel szemben erős bizalmatlanságot tanúsított. Azon egyszerű okból kifolyólag, hogy nagyon sokáig a nemzeti érzülettel való manipulálás a hagyományos uralkodó körök terrénuma volt, ha úgy tetszik, a nemzeti kérdésnek erős jobboldali konnotációi voltak. Aki nem úgy volt nemzeti, ahogy azt az uralkodó körök érdekei megszabták, arra nagyon könnyen rásütötték a hazafiatlanság, a „magyartalanság" vádját. S az is ténykérdés, hogy a munkásmozgalom nagyon sokáig nem nemzeti keretekben, hanem szupranacionális módon gondolkodott, ami a marxizmus terminológiájában az internacionalizmus kifejezésével nyert leképezést. A Szovjetunió létrejöttével, majd még inkább a második világháború után, amikor Moszkva az egész közép-európai térség urává vált, ennek az internacionalizmusnak a tartalmát is a

[51] Mivel 1958 és 1961 között 20 afrikai ország nyerte el függetlenségét, s kapott egyben tagságot is az ENSZ-ben, ez a tény még inkább növelte a harmadik világ jelentőségét. *Ahmed Szukarno* indonéz elnök 1960-as, *Kwame Nkrumah* ghánai elnök 1961-es budapesti útjának ez a háttér növelte meg a jelentőségét.

Kreml hatalomtechnokratái szabták meg, a fogalmat kisajátították, s ezzel összefüggésben alaposan meghamisították. Kádár János ugyan élete végéig rengeteget beszélt internacionalizmusról, s ennek keretében hangzottak el hírhedten ismert szavai arról, hogy az igazi magyar hazafiság egybeesik a Szovjetunió érdekeivel, ám joggal feltételezhető, hogy ő már jóval 1956 előtt világosan látta: a moszkvai ideológusok szájában az internacionalizmus jelentős mértékben a szovjet imperializmus malaclopó köntösévé vált. Ha nem így lett volna, akkor aligha lehet megérteni az októberi forradalomban, az első Nagy Imre-kormányban vitt szerepét, a szovjetekkel való tárgyalásainak keménységét.[52] És éppen azért, mert — vélelmünk szerint — tisztában volt ennek a moszkvai hatalomnak a tényleges természetével, következett be a pálfordulása, ha úgy tetszik az „árulása". És mindennek nyomán bontakozhatott ki az a fajta nemzetfelfogása, amit mi plebejus nemzetfelfogásnak nevezünk. Ez a felfogás irtózott a hagyományos nemzetfogalom ismert kelléktárától, nagyon nagyfokú érzéketlenséget tanúsított a szomszédos országokban élő magyarság sorsa iránt, mert abban a hagyományos nacionalizmus-revizionizmus feléledésének veszélyét látta. E nemzetfelfogás középpontjában a dolgozó nép felemelkedése, mindennapi életkörülményei javítása állott. Az 1959-es ismert párt-állásfoglalás tárgyba vágó megállapítása — „aki hű a Magyar Népköztársasághoz, aki munkájával, eszével és szívével segíti népünk felemelkedését, az hazafi. Ez a hazafiság csak a kommunistákkal való akív együttműködésben válik igazán alkotó erővé."[53] — meggyőződésünk szerint minden szavával Kádár János felfogásával azonos. Kádár 1956 kataklizmáját soha nem feledte. Minden olyan jelre, amely a társadalmi feszültség növekedése irányába mutatott igen nagyfokú érzékenységgel reagált. A főhatalom birtokában, annak szilárdságát első helyen tartva, sőt éppen megőrzése érdekében a kompromisszumkeresés útját járta, ezért lett a kompromisszumok robotosa. Ez volt az oka annak, hogy amikor a román nacionalizmus eldurvulásával párhuzamosan a magyar társadalomban látensen növekedett a rendszerrel szembeni elégedetlenség, akkor ennek a nyomásnak Kádár bizonyos pontig engedett, és az egész politikai játékban *Aczél Györgynek* hagyott nagy szerepet, mert jól tudta, hogy ennek a belpolitikai elégedetlenségnek az irodalmi szféra a megszólaltatója, abban pedig az általa becsült Aczélt megfelelő erőnek tartotta a vonal megőrzésére. Ebben az összefüggésben van Illyés–Aczél párbajának nagy jelentősége. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974. évi állásfoglalása számos szempontból új hangot jelentett, a főhatalom gyakorlását azonban alapvetően nem változtatta meg.[54]

Vita folyik arról, hogy Kádár János gyáva avagy bátor ember volt-e.[55] A kérdés eldöntéséhez minden bizonnyal fontos adalék az ő reakciója Hruscsov puccsszerű módon történt 1964-es megbuktatására. Elvitathatatlan tény, hogy csatlós országok vezetői részéről nem volt szokás — főleg kritikusan — a szovjet személycseréket kommentálni, ezért az egész nemzetközi közvélemény élénk figyelmét, s egyben elismerését váltotta ki, amikor a magyar pártvezető nyíltan méltatta az eltávolított Hruscsov érdemeit.[56]

[52] Szereda–Rainer 1996, 75–82.

[53] Romsics 2000, II. köt. 224.

[54] *Társadalmi Szemle,* 1974. 10. sz. 32–47. Vö. Romsics 1999, 515.

[55] Szabó Miklós: Jellem és szerep. *Rubicon,* 2000. 6. sz. 32–35.

[56] A körültekintő mérlegeléshez természetesen tekintetbe kell venni Kádár erős érintettségét, azt a tényt, hogy az ő 1956-os kiválasztásánál Nyikita Szergejevicsnek döntő szava volt. Az is fontos, hogy a múló évek során Kádár több mint jó viszonyt tudott a Szovjetunió első emberével kialakítani, amit nagyon jól ka-

Mindenesetre a Vatikánnal éppen ebben az esztendőben sikerrel lezárt maratoni tárgyalások[57] — amelyeknek jelentős belpolitikai hozadéka is volt —, valamint a Moszkvával szemben használt szokatlan hang mintegy betetőzte az elmondottakat. Mindennek nyomán ezekben az években — miközben 1965-ben megszületik a hírhedt Brezsnyev-doktrína — a kádári portré a nyugati sajtóban és közvéleményben átszíneződik. A rendszernek a nép életkörülményeit javító intézkedései, az életszínvonal lassú, ám viszonylag egyenletesen emelkedése, nemkülönben az utazási lehetőségek relatíve jelentős mértékű biztosítása[58] a véreskezű diktátor portréját a múlt rekvizítumai közé űzi, s a nyugati sajtó hasábjaiból egyre inkább a reálpolitikus Kádár portréja bontakozik ki. Az ottani publicisták arról cikkeztek, hogy rendhagyó módon e kommunista politikus a párt és a nép között akar szilárd kapcsot létrehozni. S ezzel a hovatovább államférfivá magasodó diktátorral a nyugati világ vezetői is mind gyakrabban ráztak kezet, hallgatták együtt a tiszteletükre játszó rezesbandákat, parádéztak a díszszázadok rezzenéstelen katonai sorfala előtt.

4. 2. Milyen *esélyei* voltak 1956 vesztes forradalma után a rendszerváltásig az országnak arra, hogy a nagyon korlátozott külpolitikai eredménynél komolyabb önállóságra tegyen szert?

Úgy véljük, hogy a helyzet rokonítható a két háború közötti Magyarországéval. Abban az értelemben, hogy amint ott sem konstatáltunk reális alternatívát, s elméletileg adott lehetőségekről beszéltünk, melyeket a korabeli politika nem volt képes kiaknázni, hasonlóképpen látjuk a Kádár-Magyarország helyzetét is. Tehát a bejárt úttól eltérő pálya befutására reálisan nem kínálkozott lehetőség, ám elméletileg mégis legalább két irányban — az ideológiai kalodából való bátor kitörés révén — tágítani lehetett volna a külpolitikai mozgásteret.

Az egyik irány a modernizáció következetesebb képviselete, az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusnak az 1972-es lefékezéssel szemben a lehetőségig konzekvens továbbvitele lett volna, a másik pedig a nemzeti kérdésben végig megőrzött — legfeljebb a taktikázás szintjén oldott — szűkkeblűséggel szemben a kultúrnemzet-politikai koncepció irányában való, annak összes külpolitikai konzekvenciáját is vállaló nyitás.

matoztathatott hatalma megszilárdításában. Erre pedig annál is inkább nagy szüksége volt, mert az emigrációban élő Rákosi Mátyás már puszta létével is bizonyos fokig élete végéig fenyegetést jelentett Kádár számára. Egyáltalán nem véletlen, hogy a Lengyelországból hazatérőben lévő politikussal szemben itthon a jól értesültek egy rákosista fordulat lehetőségéről pusmogtak. Tehát a bátor kiállásban jó adag kényszer is érvényesült, az előre menekülő cselekedete is volt ez. Ám, hogy ennél mégis többről van szó, azt az mutatja, hogy Kádár Moszkvában, zárt ajtók mögött még keményebben megmondja véleményét az új főtitkárnak: „mi Hruscsov elvtárs életének egész munkásságát pozitívan értékeljük – mondotta. – Ez az öregember valamikor volt vöröskatona, pártmunkás, vezető. Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. Mi nem tudunk egyik napról a másikra leköpni egy olyan embert, aki mindig velünk harcolt." Litván 1998, 173. A témához ld. még e kötetben Földes György írását. Az egyenes kiállásnak meg is lett az elöljáróban említett durva viszonzása: az almaküldemény visszaparancsolása.

[57] Ld. erre részletesebben e kötetben Gergely Jenő tanulmányát.

[58] Az utazási korlátozások — mint esett szó róla — 1960-tól enyhültek. Piros útlevéllel vízummentesen lehetett a határt átlépni először Csehszlovákiába és Lengyelországba, később Bulgáriába, Romániába és az NDK-ba, majd 1966-tól Jugoszláviába. A nyugati országokban — kék útlevéllel — három évente egyszer járhatott a rendőrséggel összeütközésbe nem került állampolgár, ha pedig rokona volt, őt két évente kereshette fel. Míg 1960-ban 300 ezer fő lépte át a határt, 1970-ben már egy millió fő fordult meg idegen országban, 1980-ban pedig 5,2 millió kiutazást regisztráltak. A turisták túlnyomó többsége a szomszédos országokat kereste fel, kedvelt úti célt jelentett az adriai tengerpart, ám közben az eleinte egészen minimális nyugati forgalom is dinamikusan nőtt (1958-ban 28 ezer, 1962-ben 65 ezer, 1965-ban 120 ezer és 1986-ban 708 ezer utazó).

a) Azzal együtt is megkockáztathatónak véljük e kijelentést, hogy nem kétséges: 1968 dilemmáját nem lehetett az ország, a rendszer javára megoldani. A prágai tavasz kísérlete arra, hogy Csehszlovákiában „emberarcú szocializmust" honosítsanak meg, a Brezsnyev-doktrína sziklájába ütközött, s Kádár János kettős lelkülete szerint cselekedett. Az 1968. január elsején bevezetett új gazdasági mechanizmus azt kívánta volna, hogy a politikai intézményrendszer is demokratizálódjék, a rezsim a pluralizmus jegyeit mutassa fel, nemzetközileg pedig azzal szerezzen magának tekintélyt, hogy a prágai kísérletet akár Moszkvával is szemben a végsőkig támogatja. Egy adott pontig valóban így is történik. *Alexander Dubčeket* Kádár szinte fiaként kezelte, s lehetőségei, tehetsége szerint igyekezett az új prágai vezető pozícióját erősíteni, Brezsnyevvel elfogadtatni. Másfelől nem lehetett kétséges, hogy a csehszlovákiai folyamatok a magyar 1956 emlékét is felidézték: azok számára, akik ezt nem akarták meglátni, eligazító lett a Nagy Imre halálának 10. évfordulója alkalmával a *Literarny Listy* c. hetilapban a kivégzett politikus emlékét kegyelettel felidéző írás. A cikket az MSZMP vezetői nem hagyhatták szó nélkül. Amikor nem sokkal később a csehszlovák vezetők Budapesten — Kádártól segítséget remélvén — tárgyaltak, akkor *Fock Jenő* miniszterelnök keményen meg is mondta, hogy a magyar támogatás ára a Nagy Imre örökségétől történő elhatárolódás. Ha nem ezt teszik, akkor azokkal tartanak, akik Kádárban és társaiban gyilkosokat látnak. S mivel Dubček nemhogy Brezsnyev és a többi keményvonalas kommunista, de Kádár elvárásai szerint sem tudta a folyamatot kézben tartani, ezért Kádár, ha kényszeredetten is igent mondott arra — mert ezt tartotta a kisebbik rossznak —, hogy augusztus 21-én a szovjet, bolgár, lengyel, kelet-német katonák mellett magyar alakulatok is részt vegyenek a prágai tavasz elfojtásában.[59]

A csehszlovákiai fordulat hazánkban igen kedvezőtlenül érintette az éppen kibontakozó új gazdasági mechanizmust, az intervencióban való magyar részvétel pedig komolyan visszavetette az ország nemzetközi megítélésének az előző években megindult javulását.[60]

A csehszlovákiai eseményekhez való ellentmondásos viszonya, valamint az új gazdasági mechanizmus bevezetése miatt Kádárt Moszkvában a vele szemben eleve bizalmatlan Brezsnyev továbbra is fenntartásokkal kezelte. A Szovjetunióban, a „testvéri" szocialista országokban, s nemkülönben itthon a keményvonalas kommunisták a gazdaságirányítás új rendszere nyomán — szerintük — eluralkodott, a „szocialista értékeket" aláásó „szerzésvágyat", „kispolgáriságot", „individualizmust" kárhoztatták. Ekkor terjedt el a Kádár-rendszer jellemzéseként a „gulyáskommunizmus", a „frizsiderszocializmus" fogalma, amely az ortodox kommunisták nemtetszését fejezte ki, miközben Nyugaton a rendszer fogyasztói jellege kedvező megítélést váltott ki. A hazai keményvonalasok élén álló *Biszku Béla* és *Komócsin Zoltán* Brezsnyev neosztálinista, konzervatív irányvonalának támogatását élvezte, s amikor Kádár János 1972-ben Moszkvában járt, akkor erős fejmosást kapott, mert — a vádak szerint —

[59] Részletesebben Huszár 1998.

[60] A rendszernek a prágai tavaszra végső soron adott válasza nemcsak pillanatnyilag volt nagyon negatív, de abban az értelemben távlatosan is, hogy a lakosság széles köreiben az adott politikai struktúra javíthatatlanságának érzetét, s ezzel összefüggésben a már az előző évtizedben eluralkodott apolitikus beállítottságot csontosította: sokak számára fontosabb esemény volt, hogy ekkortájtól immáron az élelmiszerboltokban is hozzá lehetett jutni az olyannyira kedvelt Coca-Colához, a fiatalokat pedig inkább a táncdalfesztivál eseményei kötötték le.

hagyta a kispolgári nézeteket eluralkodni, a mezőgazdaságban engedte a kistőkés viszonyok újjászületését, s mindennek nyomán az országban visszaszorult a társadalmi igazságosság.

Kádár János megtorpanása, a brezsnyevi érával való belső megbékélése ekkor következett be. Aligha véletlen, hogy ekkortól javult meg a viszonya a szovjet főtitkárral. Adott pillanatban ez számára kedvező, ugyanakkor a rendszer modernizálásának 1966-ban elhatározott, 1968. január elsején ténylegesen megkezdett folyamata szempontjából végzetesen rossz volt. Kádár János csatát nyert és háborút vesztett. Amúgy sem túl rugalmas rendszere még merevebbé, az elmeszesedett ideológiai struktúra rabjává vált. Kezdetét vette az az időszak, amikor a magyar politika — rugalmas reagálás helyett — a bekövetkező árrobbanásra „a mi hozzánk nem gyűrűzik be" tragikomikus szlogenje alatt rendre hozta a jövőt pusztító intézkedéseit.[61]

Az olajárrobbanás és az ésszerűtlen intézkedések katasztrofális következményeként drámaian romlottak a magyar gazdaság nemzetközi cserearányai: mivel a nyersanyag- és energiaárak növekedésével egyidejűleg az itthon gyártott olcsó ipari tömegáru még kevesebbet ért, ezért az addig kiegyensúlyozott külkereskedelmünk deficitessé vált. A nyugati országok példája persze ösztönzést adhatott volna: teret kellett volna nyitni az innovációnak, le kellett volna építeni az energiaigényes ágazatokat, a bérek átmeneti befagyasztásával párhuzamosan elbocsátásokkal a foglalkoztatottak számát számottevően kellett volna csökkenteni. Mindezen szükséges intézkedések előtt az életszínvonal megőrzése és a teljes foglalkoztatottság ideológiai tilalomfája meredezett. A kapun belüli munkanélküliség riasztó valóságát homály takarta. Az ideológiai vakság azonban nem önmagában, hanem a rendszer gyenge lábakon álló legitimitása miatt vált végzetessé: nem voltak olyan bizalmi tartalékai, amelyek birtokában a társadalomtól a szükséges önkorlátozáshoz egyetértést kérhetett volna.

A külföldi kölcsönök felvétele csalóka kiutat kínált. Annak idején a dollár árfolyama mélyrepülésben volt, s ez azt a reményt táplálta, hogy a visszafizetésre a válság elmúltával nagyobb zökkenők nélkül sort lehet majd keríteni. A dollár árfolyama azonban jelentősen megerősödött, s így a Kádár-rendszer olyan adósságcsapdába szorult — könnyen meglehet, hogy fontos személyek tudatos lépései révén is —, amely a majd 1989-ben bekövetkező összeroppanásához jelentős mértékben hozzájárult.[62]

A gazdasági válság szorítását az energiatermelés erőteljes fokozása enyhíthette némileg. A meghozott — nemegyszer kudarcba fulladt — intézkedések egyikeként 1977 szeptemberében a kormány Prágával aláírja a Bős–Nagymaros-i vízlépcső megépítését előirányzó megállapodást. A beruházás megvalósulásától a kiskörei vízlépcső kapacitásánál harmincszor nagyobb eredményt reméltek, ám azt már nem mérlegelték, hogy mekkora ökológiai katasztrófa származhat az egyébként környezetbarát energiatermelésből – pedig az ötlet ötvenes évek első felében csehszlovák részről történő szorgalmazását az akkori magyar vezetés a várható környezeti károk miatt hárította el. A megszabott munkamegosztás jegyében az északi szomszéd a maga

[61] Ezek közül az egyik legjelentősebb az volt, hogy az ország ötven legnagyobb vállalatát ismét közvetlen állami irányítás alá vonták, aminek következtében e lomha vállalatok veszteségeinek a fedezésére a jól gazdálkodók nyereségét fölözték le.

[62] Míg 1970-ben még csak 0,8 milliárd dollár volt a felvett kölcsönök mennyisége, addig 1975-ben már 3,1, 1980-ban 9,1 milliárd, 1989-ben nem kevesebb mint 20 milliárd kölcsön nyomta a népgazdaságot. Ld. részletesebben Földes 1995.

erőművét felépítette, a nagymarosi duzzasztó ellenben nem készült el, s a beruházás leállításáért folytatott küzdelem szintén hatalmas éket vert az 1988-tól mind látványosabban omladozó rendszer eresztékeibe.

b) A másik — elméletileg adott, ideológiai okokból kihasználatlanul maradt — kitörési lehetőség az egész, tehát a határon túli magyarság ügyével való törődésben rejlett. Az egész kérdést röviden úgy lehet sommázni, hogy a nagyon rossz, kimondottan nemzetellenes indulás után történtek bizonyos elmozdulások, ám *egészében* a Kádár-rendszer mindvégig csupán rossz mostohája maradt a trianoni sors által kiváltképpen sújtott szomszédos országokbéli magyarságnak.

Az 1956-ot közvetlenül követő időszak mély elszigeteltségéből való kitörési szándék jegyében 1958-ban Kádár János Romániában, *Münnich Ferenc* pedig Csehszlovákiában tett látogatásával hagyta látványosan cserben — a hazai rendszer erősítése érdekében — a magyar kisebbséget. Mindketten nem csupán azt szögezték le, hogy Magyarországnak nincsenek területi követelései, de azt is, hogy a nemzetiségi politikát — amelyet egyébként megfelelőnek mondottak — belügynek tekintik. E látogatások nyomán 1959 márciusában a Kolozsvárott működő magyar tannyelvű Bolyai egyetemet összevonták a román tannyelvű Babeş egyetemmel, ami után a magyar tannyelvű képzés mind jobban visszaszorult. Csehszlovákiában ekkortájt kezdték összevonni a magyar és szlovák tannyelvű iskolákat, az 1960-ban életbe léptetett új alkotmány értelmében — amely már nem ismerte el a nemzetiséget kollektívumnak, az idegen ajkúaknak emberi jogként „garantálja" az anyanyelvhez való jogot — oly módon szabták át a közigazgatási egységek határait, hogy az addig elég szép számmal létezett magyar többségű egységek szinte teljesen megszűntek.

Az internacionalizmus elvei mögé bújó szomszédos nacionalizmusok (amelyek között is magyarságellenes kártevésben a román járt az élen – 1968-ban például Romániában felszámolták a Magyar Autonóm Tartományt) kiváltotta szűk körű, ám mégis erőteljes hazai tiltakozás hatására a rezsim valamelyest érdeklődést kezdett tanúsítani a kisebbségi sorsban élők, főleg az erdélyiek megpróbáltatásai iránt. Az ilyen irányú lépéseket azonban csak nagyon szerény mértékben stimulálta a nemzeti–nemzetiségi kérdéssel való belső azonosulás. Sokkal inkább az bátorította, hogy a szovjet vonaltól több ízben látványosan elhajló román külpolitika[63] Budapestről történő ijesztgetése egybevágott a moszkvai érdekekkel. Kádár János 1977-ben Nagyváradon és Debrecenben *Nicolae Ceauşescu*val tartott találkozóján már kritikusan vetette fel a magyar nemzetiséget sújtó kérdéseket, ám a bíráló hang mögött nagyon szerény a tartalmi változás. Ennek megfelelően a magyar párt főtitkára semmiféle engedményt sem tudott kicsikarni. Annak, hogy Kádár többé nem volt hajlandó a román diktátorral találkozni, s ettől fogva a többoldalú összejöveteleken is igyekezett őt kikerülni, nem volt fékező hatása, a román politika mind keményebben tört a magyar kisebbség asszimilálására.[64] Az elvakult magyarellenesség 1988-ban az eszelős falurombolási programba torkollt,[65] a nemzetközi méreteket öltő tiltakozási hullám sem eredményezett itthon komoly minőségi változást. A Grósz-kormány engedélyével június 27-én ugyan több tízezres tömeg tüntetett a Hősök terén, ám a

[63] Például 1967-ben a hat napos arab–izraeli háború nyomán a szocialista tábor országai Izraellel megszakították a diplomáciai viszonyt, Bukarest ellenben nem ezt tette.

[64] Minimálisra szorították a magyar állampolgárok erdélyi időzésének lehetőségeit, s megakadályozták az ottani magyarok anyaországi utazásait.

[65] A terv keretében 13 ezer faluból 7 ezret akartak megsemmisíteni, hogy azután lakóit az olvasztótégelynek tekintett városokba, azok betonból épülő blokkházaiba kényszerítve nemzetietlenítsék el.

nem sokkal később Aradon zajló Grósz–Ceauşescu-találkozó magyar szempontból való teljes kudarca nem csupán a magyar politikus szerencsétlen, az óvásokkal mit sem törődő döntéséről tanúskodik, de mögötte továbbra is felfedezhető a kultúrnemzeti koncepcióval való azonosulás hiánya.

4. 3. Az apparátus nagyjából azzal a sebességgel fejlődött profi szakigazgatássá, ahogyan a nemzetközi kapcsolatok intézésében is lassan megjelentek az önállóság elemei. A forradalom után egyrészt az érdemi posztokon — nemegyszer a diplomáciai munka helyett — még nagyon sokáig primér, leginkább Moszkva érdeklődésének megfelelő hírszerző tevékenység folyt, másrészt a szakszerűség jelentős mértékben alárendeltetett a politikai hűség, illetve annak jutalmazása szempontjának, végül — de korántsem utolsósorban — a nyelvtudás követelménye csak lassan lett általános. 1961-től 1973-ig Péter János volt a külügyminiszter, s az ő világlátottsága, műveltsége jelentősen növelte a személyzeti munkában a szakszerűség követelményét. A mentalitásról nagyon sokat elárul, hogy a képzés még nagyon hosszú ideig Moszkvában történt, a hazai képzés 1963-ban indult meg a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, hogy végig a rendszerváltásig a moszkvaival párhuzamosan haladjon. A Külügyminisztérium szinte a rendszerváltás pillanatáig alig volt több, mint az MSZMP illetékesei által hozott döntések végrehajtó helye, a munka az MSZMP KB Külügyi Osztálya irányításával zajlott, és a minisztériumon belül is nagy súlya volt az MSZMP helyi Pártbizottságának, a testület függetlenített titkárának.

5. 1. A csodálatos 1989-es esztendő történelmi léptékű változásai gyökeresen új nemzetközi körülményeket teremtenek a magyar külpolitika számára is. A Varsói Szerződés katonai szervezetének 1991 februárjában történt feloszlatása, majd az, hogy július 1-én mint politikai képződmény is megszűnt, hogy előtte néhány nappal, június 28-án a KGST a történelmi múltba hullott, hogy az esztendő vége előtt, december 7–8-án a Szovjetunió — mintegy szimbólumaként az USA–SZU uralta világ pusztulásának — felbomlott, tagállamai függetlenné váltak[66] – mindezek olyan horderejű átalakulás mérföldkövei, amelyek elérésével többnyire az évek (esetenként évtizedek) óta aktív hazai és külföldi rendszerkritikusok sem számoltak. Másfelől Európa boldogabb felének szerkezetformáló eseményei, az Európai Közösség Európai Unióvá érése 1992. január 1-én, az ugyanekkortól 15 államra bővülő összefogásnak az élet minden szféráját átszövő integráció irányába mutató elmozdulásai a magyar társadalom mértékadó körei számára is igenelt, Magyarország számára is óhajtott-szorgalmazott jövőképet festenek.

Szintén igen jelentős külpolitika-formáló faktor az ország geopolitikai helyzetének számos esemény révén történt megváltozása. Először arra a tényre gondolunk, hogy a Szovjetunió felbomlása nyomán hazánk északkeleti szomszédja Ukrajna lett. Csehszlovákia felbomlása nyomán 1993. január 1-től az immáron önálló Szlovákia megjelenése, illetve közben az 1991-től 1995-ig tartó véres küzdelemben szétesö délszláv állam utódállamainak, Szlovéniának, Horvátországnak és a Kis-Jugoszláviának nevezett Szerbiának felbukkanása jelenti a további nagy változásokat.

Mindezen nagy horderejű események alapvetően megváltoztatták a magyar külpolitika irányát. A változások strukturális jelentőségét plasztikusan mutatja, hogy

[66] A Független Államok Közösségének létrehozása természetesen fontos lépés, ám ez az integráció oly sok gyengeséggel küszködik azóta is, hogy Oroszország számára érdemben nem nyújt segítséget ténylegesen betöltött középhatalmi pozíciójának meghaladására, a világhatalmi státusz elérésére.

a kilencvenes évtizedben egymástól bármennyire markánsan különböző kormányzatok voltak is, mindhárom kormány külpolitikai törekvései három tengely körül forogtak. A korábbi Kelet felé fordulás helyett a Nyugattal megszakadt szálak maradéktalan helyreállítása, s ennek keretében a NATO-tagság, valamint az EU-tagság elnyerése képezte az egyik tengelyt. A közvetlen és közvetett szomszédokkal való együttműködés elmélyítésében rejlő lehetőségek feltalálása és kiaknázása formálta a másik tengelyt, míg a harmadik tengely körül a szomszédos országokban élő magyar kisebbség sorsával kapcsolatos, a korábbinál összehasonlíthatatlanul komolyabb erőfeszítések jegecesedtek ki.

Az ezen kormányok külpolitikái között egyébként kétségkívül megmutatkozott különbségek röviden úgy ragadhatók meg, hogy míg a Horn-kormány a NATO- és EU-tagság stratégiai céljának alárendelten törekedett a magyar diaszpóra ügyének a felkarolására, addig az Antall- és az Orbán-kormány a kisebbségi kérdést a kultúrnemzet koncepció jegyében kezelve az EU-tagsággal ilyen hierarchikus kapcsolatot nem állított fel.

A szokásos csodavárás jegyében, a határon túli világban való nem kellő mélységű tájékozódás következtében széles társadalmi körök az óhajtott NATO- és EU-tagságot kéznyújtásnyi közelségben látták, s a kapitalizmushoz való visszatérést is úgy képzelték el, hogy hamarosan a jóléti társadalmak bősége jellemzi majd a magyar állampolgárok mindennapjait. A mindezzel szemben bekövetkezett drasztikus életszínvonal-csökkenés, a munkanélküliség tömegessé válása, mindezek mögött a bruttó nemzeti össztermék korábbi háborús károkhoz hasonlítható mértékű összezsugorodása, az állami lakásépítési program megszűnése, a társadalmi mobilitás hallatlan beszűkülése, az 1995-ös Bokros-csomag mind-mind sokkolta a társadalmat, s felerősödtek a szocialista korszak iránti nosztalgiák. A rendszerváltás előtti években már a munkásság széles köreiben is a Kádár Jánostól való megszabadulásban látták a kiutat, az évtized vége táján ellenben már — *Szent István* és *Mátyás* király mellett — az egész ezer esztendős magyar história legsikeresebb, legszimpatikusabb három államférfia közé emelkedett az 1956 utáni 32 esztendős korszaknak nevet adó, 1989-ben önmagával meghasonlottan sírba szállt politikus. Mindennek ellenére az 1990-re kiformálódott új külpolitikai irány megőrizte, ma is bírja a magyar társadalom támogatását, s bár a kiábrándultságnak számos alkalommal mutatkoztak a jelei, mégis létrejött az a kitartás, amely e hosszú menetelés nélkülözhetetlen belpolitikai előfeltétele. Az időközben született sikerek pedig segítették a pesszimizmusra való oly gyakori hajlamosságunk oldását.

Az elmúlt évtized alapvető eseményei immáron két esztendeje magas színvonalú szintézisben nyertek összegzést,[67] ezért ezek felsorolása, számbavétele nyilván mellőzhető.[68] Annak számbevétele ellenben, hogy

5. 2. milyen *esélyei* voltak az 1989 utáni rendszerváltás nyomán az országnak arra, hogy a bejártnál kedvezőbb pályát fusson be, a rendszerváltás keservei kevésbé nyomasszák a társadalom oly széles köreit – nos, minderre azért nem lenne helyes egy tudományos igényű dolgozatban választ adni, mert egyrészt még nyilvánvalóan hiányzik a történelmi távlat, másrészt pedig a szerző mindenképpen el akarja kerülni még a látszatát is annak, hogy válaszai egyik vagy másik pártnak kedvező hatást keltsenek. Ugyancsak nem lenne helyes megfogalmazni a választ arra a kérdésre sem, hogy

[67] Romsics 1999.

[68] Részletesebben ld. a kötetben Jeszenszky Géza, valamint Kádár Béla tanulmányát.

5.3. milyen is volt a rendszerváltás utáni külügyi szolgálat összetétele, a kormányváltásokkal való összefüggése, teljesítőképessége mennyiben felelt meg a joggal elvárható követelményeknek. Azt azonban feltehetőleg nem csupán szabad, hanem szükséges is rögzíteni: az elmúlt évszázad történelmének e tekintetben az az egyértelmű üzenete, hogy a nemzet alapvető érdeke olyan külügyi szolgálat birtoklása, amely pártok felett álló képződmény, nem kötődik a kormányváltások demokratikus rendszerben természetes ciklusaihoz. Olyan apparátusra van szüksége, amely ismeri is megszívleli az elmúlt több mint másfél évszázad tanulságait. Vagyis azt, hogy magyarnak és európainak lenni nem egymás kizáró, hanem egymást feltételező fogalmak. Amint az annak idején *Németh László* megfogalmazta: „a magyarságnak vagy európai problémák megoldását kell magára vennie – vagy a maga problémáiban is alulmarad".[69]

[69] Németh 1989, 120.

ZEIDLER MIKLÓS

A MAGYAR KÜLPOLITIKA ÉS A CIVIL TÁRSADALOM A HORTHY-KORSZAKBAN

A magyarság életét „a század első tizenöt évében uralkodó tökéletlen magyar sablon szerint élte: a régi *Budapesti Hírlap* szemszögén át, sablonosan nézte a magyar dicsőséget, sablonosan a többi nemzetet, a világ hatalmas, első népének tartotta magát, a csodált *Vilmos császár* kedvencének, akit veszély nem fenyegetett s olyan természetes biztonságban élt széles e hazában, a Kárpátoktól az Adriáig, mint a sas a megközelíthetetlen sziklafészekben. Megszokta, hogy gyámolítják és sorsának zavartalanságáról az állam gondoskodik. Európát nem látta és nem ismerte, a modern mozgalmakról fogalma sem volt, népi, szociális, gazdasági vagy kulturális kérdések nem izgatták, a politikát a pesti parlament elmés vitái jelentették számára, hazafisága a millenniumi romantikával táplálkozott, Ausztriát szidta és szövetkezett vele, kereskedelmet, ipart, szabad pályát másokra bízott, a nemzetiségeket alig vette észre, sőt természetesnek tartotta, hogy szelíden és megadóan hozzásimulnak az úri magyar rendhez, egyáltalán mindent bölcsnek és természetesnek vett, ami van és ahogy van, s főleg szilárdnak és megváltoztathatatlannak" – írta *Szvatkó Pál* felvidéki magyar politikus 1938-ban, még az első bécsi döntést megelőzően.[1] A kisebbségi vezető e szigorú (ön)bírálata mögött kétségkívül az egyre érezhetőbb mellőzöttség miatti keserűség is meghúzódott,[2] ám ezzel együtt is pontosan ábrázolta a *boldog békeidők* utolsó évtizedeinek általános megelégedettségét és kényelmességét, egyszerre fölényes és rest politikai közgondolkodását, amely különösen külpolitikai téren rendkívül tájékozatlan volt.

E tájékozatlanság legfőképpen az osztrák–magyar közjogi viszonyból fakadt, amelynek alapján a kiegyezésről szóló rendelkezések a Monarchia külső stabilitásának védelmére közös minisztériumokat (hadügy, külügy) állítottak fel, s ezen ügyek intézését az osztrák, magyar, cseh, lengyel, horvát stb. nemzeti eszméket a gyakorlatban nem vagy alig érvényesítő, birodalmi–dinasztikus elkötelezettségű szakapparátus feladatává tették.[3] A Monarchia külpolitikai törekvései, balkáni ambíciói ráadásul Magyarország számára közömbösek — vagy éppen kényelmetlenek — voltak, hiszen a szorosan vett magyar érdekek lényegében a *status quo* megőrzésére, a történelmi Magyarország fenntartására irányultak. Minthogy Magyarországnak ily módon sem doktrína, program és taktika, sem szervezet és személyzet tekintetében nem volt önálló külpolitikája, nem csoda, hogy a hazai közélet többnyire nem mutatott affinitást a külügyi kérdések iránt. A folyamatos — bár lassuló — gazdasági növekedés, a békés gyarapodás pedig az örökkévaló gondtalanság érzetét keltette, amit a millennium elkápráztató, elvakító pompája csak erősített. A világpolitikai események, a Közép-Európán kívüli folyamatok

[1] Szvatkó 1938, 115–116.

[2] Szvatkó Pált a harmincas évek második felében a Szlovákiai magyarságot anyagilag és politikailag is támogató magyar kormány fokozatosan háttérbe szorította, mert a nemzetiségi kérdésben a radikálisabb irányzatot igyekezett előtérbe állítani.

[3] Somogyi 2000.

iránt csak nagyon szűk kör érdeklődött, kiérlelt külpolitikai szemlélettel még az értelmiség nagyobb része sem rendelkezett.

A századelő szaporodó nemzetközi konfliktusai és válságai, majd a világháború eseményei változásokat hoztak e téren, s a háború utolsó évében már egy olyan szervezet körvonalai is kirajzolódtak, amely „társadalmi szinten" kívánt foglalkozni külügyi kérdésekkel. *Paikert Alajos*, a Turáni Társaság alelnöke 1917. december 17-én a következőket jegyezte fel naplójába: „A magyarság egyáltalában nem foglalkozik külpolitikával, azt teljesen átengedi az osztrákoknak. Sorsunk felett mások határoznak, mi vagyunk az igazi hősök, a monarchia igazi ereje és gerince, és bennünket a legfontosabb kérdésekben állandóan kinulláznak. Azért akarok egy külpolitikai társaságot csinálni, határozott külpolitikai programmal, elsőrangú gárdával, és azt minél előbb és minél jobban végrehajtani. Programom: Sorsunk felett csak magunk határozhatunk. Magyarország a magyaroké. A magyar érdekek kellő érvényesítése minden közös és minden külügyi kérdésben. Semmiféle idegen befolyást a magunk dolgába nem tűrünk. A magyar érdekek csorbítását sehol meg nem engedjük."[4] A megalkotandó Magyar Külügyi Társaság nem egészen egy hónappal később már afféle árnyékminisztériumként jelent meg Paikert naplójában.[5]

A Magyar Külügyi Társaság (MKT) formális megalakulására ugyan csak évekkel később került sor, ellenben 1918 késő telén már negyedik vitaülését tartotta. E vitaüléseken politikusok, diplomaták, tudósok, újságírók, jogászok, gazdasági szakemberek vettek részt; a felszólalók — köztük *Marczali Henrik*, *Hegedüs Lóránt*, *Apponyi Albert gróf* — Angliáról, Amerikáról, Magyarország és Anglia érdekközösségéről, valamint a magyar–amerikai kapcsolatokról beszéltek, ami hűen tükrözte a születőben lévő társulat külpolitikai érdeklődését. Jele volt ez annak, hogy az MKT egyrészt felismerte az angolszász hatalmak megnövekedett nemzetközi presztízsét és hatalmát, másrészt — az előbbiekből következően — a háború antantellenes propagandájával szemben megpróbálta előkészíteni a közvéleményt is az új hatalmi együttállás következményeire.[6]

A politikai szabadságjogok kiterjesztése idején, a Károlyi-kormányzat alatt, több olyan társadalmi szervezet is alakult, amely belpolitikai tevékenységen kívül külpolitikai kérdésekkel, illetve propagandával is foglalkozott. 1918–1919 fordulóján jöttek létre például a segélyezés mellett politikai agitációval is foglalkozó menekült-egyesületek, valamint a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája (Tevél), a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) és a Magyar Nemzeti Szövetség (MNSZ).[7] E szervezetek a jobboldali-szélsőjobboldali eszmék jegyében működtek, és a tél végére már az őszirózsás forradalom nyílt ellenzékévé váltak. A Tanácsköztársaság proletárdiktatúrája semmilyen alternatív társadalmi szervezetet sem tűrt meg, így e társaságok is szüneteltették működésüket: tagjaik illegalitásba vagy rövid emigrációba vonultak, esetleg az arad–szegedi ellenkormány aktivistái lettek.

Az ellenforradalmi rezsim megint kedvező környezetet teremtett a jobboldali társadalmi szervezetek működéséhez. Az 1919–1921 közötti periódus e társaságok újjászerveződésének, elszaporodásának, valamint megszilárdulásának időszaka volt – ugyanakkor a baloldali, liberális, demokratikus szerveződések számára jóval kisebb tér nyílott.

[4] Paikert VI. köt., 28. (1917. december 17-i bejegyzés.)

[5] Paikert VI. köt., 29. (1918. január 11-i bejegyzés.)

[6] Magyar Külügyi Társaság. *Külügy–Hadügy* 1919. március 9. 1.

[7] Működésükhöz ld. Pallós 1995, Dósa 1972, Zinner 1989. Az MNSZ történetéről még nem született feldolgozás.

Az erőteljes történelmi folyamatok (háborús kataklizma, forradalmak, a régi társadalmi-politikai elitek erodálódása) az egyik oldalon, a kormánypolitikai reakciók (a választójog kiszélesítése, a szociálpolitika lassú modernizálódása, a földreform) a másikon mind azt jelezték, hogy a politika világa szélesebb rétegek előtt is megnyílt – ha a belépésre nem is feltétlenül, a betekintésre egyre inkább. E tendencia a külpolitikai kérdéseknek a közgondolkodásban és a közvéleményben való erőteljes megjelenésében is megnyilvánult, aminek oka az volt, hogy a dualizmus „külpolitika nélküli" időszaka után a trianoni Magyarország közéletének legfontosabb témája a békeszerződés revíziója volt.

*

A trianoni békeszerződés Magyarország területének kétharmadát, lakosságának háromötödét idegen államoknak juttatta, hadseregét leszerelte s még az önvédelemre is alkalmatlanná tette, valamint súlyos jóvátételi terheket rótt rá. Mindezeken túl Magyarországnak még a háború kirobbantásáért a vesztesekre hárított felelősségben is osztoznia kellett. Ezt az ítéletet a magyar kormány és a közvélemény egyaránt méltánytalannak, mélyen igazságtalannak érezte.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásának okait vizsgálva, illetve a külpolitikai stratégia és taktika meghatározásakor a magyarországi közéletben igen eltérő nézetek jelentkeztek.

A társadalom szélesebb köreiben — és a politikai vezető réteg egy részében — uralkodóvá vált az a felfogás, amely szerint Magyarország feldarabolásáért az újonnan önállósodott, illetve anyaországaikkal egyesült nemzetiségek árulása és a győztes nagyhatalmak közönye, cinizmusa vagy megtévesztettsége a felelős. Ez az irányzat a századelő autonomista, majd szeparatista nemzetiségi mozgalmainak tagadásával, a történelmi Magyarország általános viszonyainak idealizálásával, a nagyvonalú, túlzottan is engedékeny nemzetiségpolitika mítoszának táplálásával, Magyarország nemzetközi fontosságának és történelmi jelentőségének felnagyításával lemondott arról, hogy hiteles képet nyerjen a háború és az azt követő évek világpolitikai viszonyairól, valamint az ország nemzetközi helyzetéről. E helyzetelemzésből az aktív külpolitikai cselekvésre vonatkozóan háromféle program körvonalazódott: 1. fegyveres akció: a vitéz magyar nemzet lefegyverzettsége ellenére visszavívja elveszített területeit a *mesterségesen összetákolt* államoktól; 2. hit a gondviselésben: a tarthatatlan helyzet meg fog változni, mert meg *kell* változnia, hiszen a történelmi Magyarország létezése az emberiség egyetemes érdeke; 3. erőteljes külpropaganda: az ország romlását okozó hazug agitációval szemben a *magyar igazság* terjesztésével kell helyreállítani Szent István birodalmát.[8]

Ugyanakkor a párizsi békekonferenciát megjárt magyar delegátusok rangidősei — és mások is, akik jobban átlátták a nemzetközi viszonyokat — felismerték, hogy a versailles-i békerendszer az európai nagyhatalmi szerkezet gyökeres megváltozásának és egy új biztonságpolitikai koncepciónak a leképeződése. A korábbi öthatalmi rendszer (Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország) helyébe a nyugati hegemónia lépett: a középső és keleti birodalmak kiesésével az európai hatalmi súlypont átmenetileg nyugatra helyeződött. A brit és a francia diplomácia arra kényszerült, hogy a megszűnt német, orosz és osztrák–magyar

[8] Miként Herczeg Ferenc — a Magyar Revíziós Liga majdani elnöke — fogalmazott a tervezett irredenta emlékhely, az úgynevezett Magyar Kálvária kapcsán 1926. december 21-én tartott előkészítő ülésen: „Szent István birodalmát a magyarellenes propaganda fektette sírba és a föltámadást a magyar propaganda fogja előkészíteni, – vagy egyáltalában nem lesz föltámadás." Ld. OSZK Kt Fol. Hung. 2734/IV. 117.

monarchia helyén keletkezett hatalmi űrben a régió biztonságát, stabilitását új koalícióval valósítsa meg (kisantant, Lengyelország), amelynek fő funkciója a potenciálisan erős német és orosz hatalom sakkban tartása lett. E keleti (kis) szövetségesek az óriási feladathoz megfelelő „ellátmányban" is részesültek, amennyiben a vesztesek (Ausztria, Magyarország, Bulgária, Németország) területéből jókora darabokat hasíthattak ki, ezzel megalapozhatták vagy növelhették gazdasági és katonai potenciáljukat. A „kis" vesztesekkel aláírt békeszerződések tehát mintegy a német béke melléktermékeként jöttek létre – így Trianonra is Versailles árnyéka vetült. *Teleki Pál gróf* például egy 1920. áprilisi interjúban arról beszélt, hogy a békeműben Németország kérdése 80%-ot képvisel, Törökországé 8%-ot, Ausztriáé, Bulgáriáé és Magyarországé pedig 4–4%-ot.[9]

A nemzeti tragédiához vezető út és a követendő politikai irányvonal hideg fejjel való végiggondolása természetesen rendkívül nehéz feladat volt. Még a hivatalos külpolitika irányítóit is, akiknek pedig — különösen Magyarország kisállami státuszára való tekintettel — a világpolitikai realitások a szigorú józanságot szabták zsinórmértékül, időről időre elragadta a békeszerződés kétségtelen méltánytalanságai miatt érzett felháborodásuk. Általánosságban mégis elmondható, hogy a békeszerződés revíziójára irányuló magyar külpolitikai gyakorlat és a széles hazai közönség általános Trianon-ellenes meggyőződése tartalmában és formájában (azaz a határváltoztatás mértékének és módjának kérdésében) jelentősen eltért egymástól.

A közgondolkodást uraló irredentizmus a valamikori egységes ország idegen uralom alatt álló, megváltatlan (irredenta) területeinek fölszabadítását célozta (békés vagy erőszakos módszerekkel), s e területi követeléseit önkényesen, kizárólag a maga által választott szempontok alapján fogalmazta meg. A hivatalos revíziós külpolitika ezzel szemben az adott nemzetközi szerződés felülvizsgálatát (revízióját) kívánta elérni békés eszközökkel, a diplomácia és a nemzetközi jog által biztosított kereteken belül — például konferenciák, többoldalú szerződések révén —, s mint ilyen szükségképpen kompromisszumra hajló, érveiben és célkitűzéseiben az irredentizmusnál pragmatikusabb, rugalmasabb volt.[10]

Érdekes jelensége volt a Horthy-korszak magyar külpolitikájának, hogy minél közelebb jutott a revízióhoz, annál szolidabb lett területi követeléseiben, ugyanakkor annál erősebb nyomás nehezedett rá az irredenta közvélemény részéről. A békerendszer megszilárdulásának idején, a húszas évek első felében, Magyarország külpolitikája meglehetősen passzív volt, de a legmagasabb körökben is élénken éltek a teljes restitúcióba vetett remények. A húszas évek második felétől, az olasz szövetség, az angol rokonszenv és végül a német kapcsolat révén a magyar revízió ügye — kisebb hullámvölgyektől eltekintve — egyre reménytelibb volt, az ekkor megfogalmazódó konkrét hivatalos vagy félhivatalos területmódosítási tervek azonban rendre kompromisszumos javaslatokat tartalmaztak. Másképpen szólva: amíg a revíziónak nem volt aktualitása, a vágyak maradtak előtérben, amint azonban tényleges esély mutatkozott a békeszerződés módosítására, reális igényekkel kellett föllépni.

A két háború közötti magyar külpolitikában két nagyobb revíziós koncepciót lehet elkülöníteni. Az integrális revízió hívei — ők voltak jóval többen — az összes elveszített területre igényt tartottak, Horvátország, az Őrvidék és a Tengermellék, valamint a Lengyelországhoz került kicsiny terület esetében azonban álláspontjuk haj-

[9] Benda Jenő: A magyar béke kilátásai. *Pesti Hírlap*, 1920. április 2. 2.

[10] A fogalmak eredetére és különbségére ld. Zeidler 2001, 50–51.

lékonyabb volt. E felfogás alátámasztására a magyar vezetésű Kárpát-medence természetes földrajzi egységét, az évszázadok folyamán kialakult gazdasági együttműködést, a rövidebb-hosszabb megszakításokkal ezer évre visszatekintő állami egységet, a magyar politikai géniusz civilizáció-teremtő és -közvetítő képességét, a magyarság Kárpát-medencei kulturális fölényét, illetve Magyarországnak a keleti katonai és ideológiai behatolással szembeni védekező-védelmező szerepét hozták föl érvként. E gondolat megalapozása és első részletes kifejtése Apponyi Albertnek, a párizsi magyar békedelegáció vezetőjének 1920. január 16-án elmondott beszéde volt.[11]

A határ néprajzi szempontú kiigazítását célul tűző etnikai revízió koncepciója alapvetően a nemzeti önrendelkezés demokratikus elvére épült, amely általánosan hangoztatott és elfogadott — ám a gyakorlatban szelektíven alkalmazott — modern jogelv volt. Megjelent már *Woodrow Wilson elnök*nek az amerikai hadicélokat konkretizáló 14 pontjában, s ez volt — legalábbis elméletben — a párizsi békekonferencián a békeszerzők alapelve is. Magyarországon is a demokratikus programmal fellépő pártok hajlottak leginkább e megoldás felé (a szociáldemokrata, liberális és demokrata pártok), valamint a húszas évek közepétől a harmincas évek közepéig a Szovjetunió és a Komintern ihletésére a legális és illegális kommunista pártok. De e felfogáson alapult már a békekonferenciához 1920-ban benyújtott néhány magyar kormánybeadvány[12] és az ugyanekkor folyó francia–magyar tárgyalásokon bemutatott hivatalos magyar területi revíziós előterjesztés is.[13] A wilsoni önrendelkezésre való hivatkozás, és az elcsatolásra szánt területeken az állami hovatartozásról döntő népszavazás megrendezése — mint a magyarság számára még elfogadható megoldás — még Apponyinak elsődlegesen az integritás védelmében elmondott, már említett beszédében is megjelent.[14] Az etnikai revíziós igények a határ menti, döntően magyarlakta zónák, valamint esetleg a Székelyföld, illetve — az összeköttetést biztosítandó — egy keskeny erdélyi korridor visszacsatolására terjedtek ki.

E két koncepció mellett a két háború közötti magyar külpolitikában egyre inkább teret nyert egy harmadik felfogás, amely nem elvi alapon, hanem a mindenkori világpolitikai helyzethez való alkalmazkodás szellemében az elérhető optimális területi revíziót akarta megvalósítani.[15] Az optimális revízió tartalmát éppen ezért nem lehet pontosan meghatározni, de annyit megállapíthatunk, hogy a határ menti, magyarlakta területeken túl Nyugat-Szlovákia, valamint Kárpátalja visszaszerzése a korszak három meghatározó miniszterelnökének: *Bethlen István*nak, *Gömbös Gyulá*nak és Teleki Pálnak egyaránt szerepelt az elképzeléseiben. Ők egyébként, hosszabb-rövidebb vívódás után, mind feladták az integrális revízió elvét.[16]

Ez az alternativitás és viszonylagos mértéktartás azonban a kormány belföldre irányuló propagandájában alig érvényesült. A hazai közvélemény befolyásolásakor ugyanis a kormánynak nem kellett tekintettel lennie a világpolitikai érzékenységre, és mind a hangvételt, mind a követelések mértékét tekintve határozottabb lehetett – s az is volt. A kormány számára indifferens volt, hogy a közvélemény az etnikai, az optimális vagy az integrális revízió oldalán áll-e, hogy a békés vagy a fegyveres megoldást pártolja-e, számára csak a közhangulat és az egységes erő felmutatása volt fontos. Nem

[11] A beszéd szövegét közli Sorsdöntések 1989, 153–162.
[12] Vö. Romsics 2001, 181–182.
[13] Közli Romsics 2001, 192, 196.
[14] Apponyi beszédének elemzését újabban ld. Romsics 2001, 175–176.
[15] A kifejezést Ormos Mária használta először. Vö. Trianon a történelemben 1988, 235.
[16] Vö. Romsics 1999, 263–264, 356–362, Zeidler 1998, Ablonczy 1998.

a tételes revíziós álláspont kifejtése volt tehát a lényeg, hanem a békeszerződés elleni, irredenta közhangulat táplálása. Az apró distinkciók iránt a széles közönség általában amúgy is érzéketlen volt, számára a hangzatos, erőteljes, közérthető megfogalmazások adtak eligazítást. A kormány ezért nem is bajlódott a részletekkel: beérte azzal, hogy a tömeg elítéli Trianont és az irredenta jelszavakat visszhangozza.

A magyarországi közvéleményt a Trianon-ellenes érzelmek uralták, ez azonban inkább hangulat volt, mint tevékenység, inkább meggyőződés, mint mozgalom. Hiszen a közvélemény a modern tömegtársadalom kialakulásának korában inkább még befogadó, semmint irányító közegnek számított. Tipikus attitűdje, gesztusa a politika megnyilvánulásaival szemben mutatott készség vagy visszautasítás volt, nem pedig maga a kezdeményezés. Különösen igaz ez olyan társadalmakra — amilyen a magyar is volt —, amelyek a politikai emancipációt (például a választójog, a sajtószabadság stb. megtapasztalását) követően még éppen csak a kollektív szellemi önállósulás kezdetén tartottak. A közvéleménynek a külpolitikához való viszonyát, amely a laikusok számára egyébként is titokzatos és regényes, elzárt világ volt, még inkább ez a passzivitás jellemezte.

A két háború közötti irredenta közhangulat tehát olyan tényező volt, amelyet a hivatalos politikának módjában állt kihasználni, negligálni vagy tompítani. A közélet irányítói — egyszerre ösztönösen és tudatosan — az elsőként említett lehetőséget ragadták meg, így az uralkodó, Trianon-ellenes érzelmeknek a tartalmát és az intenzitását a kormány jóváhagyásával — vagy éppen annak sugallatára — működő belső propaganda határozta meg. Ily módon az általános közvélemény lényegében a propaganda leképeződése lett, és éppen a mérsékletre intő hangok tűntek disszonánsnak – jöttek légyen akár az ellenzék részéről, akár a harsány túlzásoknak a kívánatossal ellentétes hatását felismerő kormánykörökből.[17]

*

A társadalmi nyilvánosság közvélemény-formáló intézményei között kiemelkedő volt még a társadalmi szervezetek, az egyházak, a hadsereg, a sajtó és az oktatás jelentősége. A kormányon és a politikai pártokon kívül elsősorban ezek a szellemi központok látták el ismeretekkel és ideológiával a nagyközönséget, ezért érdemes legalább futólag áttekinteni, miképpen tették mindezt.

A már említett társadalmi szervezetek körében a húszas évek folyamán nagy átalakulások mentek végbe. Mivel a trianoni békeszerződés szigorúan tiltotta a revíziós és irredenta propagandát, a békeszerződés életbe lépését követően fel kellett volna oszlatni e szervezeteket. A kormány azonban inkább korszerűsítéssel párosuló átszervezést hajtott végre. A formálisan megszűnő Tevél örökségét például az MNSZ vette át. Ennek a tudományos és diplomáciai szempontokra nem sokat adó, radikális követelésekkel fellépő, harsány propagandája az országhatárokon túl csak a külföldi — mindenekelőtt az észak-amerikai — magyarság egyes köreiben talált visszhangra. A szövetség erőteljesnek indult külpropagandája hamarosan kifulladt, részben a külföld érdektelensége, részben a magyar kormány óvatosabb revíziós politikai vonalvezetése miatt. Mivel az MNSZ békeszerződéssel szemben elfoglalt álláspontját nem a kritika, hanem a teljes elutasítás jellemezte, ezért szerepe egyre inkább a Trianon-ellenes belső hangulat táplálására korlátozódott: országos hálózatával, gyűléseivel, pályázataival és egyéb rendezvényeivel — vagyis állandó jelenlétével — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a revízió kérdése mindvégig a hazai érdeklődés homlokterében maradjon.

[17] Ld. erre Sipos Balázs e kötetben közölt tanulmányát.

A MOVE és az ÉME egyre kevésbé foglalkozott külpolitikai kérdésekkel, külügyi propagandával pedig egyáltalán nem. Ez utóbbi tevékenység ellátására, sőt a félig legális és illegális kisebbségi és propagandaszervezetek munkájának összehangolására a kormány 1921 augusztusában egy csúcsszervezetet állított fel: a Társadalmi Egyesületek Szervezetének Központját. A TESZK állandó kormányfelügyelet mellett, Teleki Pál volt miniszterelnök irányítása alatt dolgozott, hatékonyságával kapcsolatban azonban mindvégig súlyos kifogások merültek fel. A központ hatáskörébe tartozott a Magyar Nemzeti Szövetség felügyelete éppúgy, mint a romániai, a jugoszláviai és a csehszlovákiai magyarság ügyeit — elsősorban a magyar kisebbségek segélyezését — intéző Népies Irodalmi Társaság, Szent Gellért Társaság és Rákóczi Szövetség működésének koordinálása.[18] Az 1918–1919 folyamán spontán létrejött irredenta szervezetek egy része ezzel kormányellenőrzés alá került, s egyben felhatalmazást kapott az elcsatolt magyarság ügyeinek intézésére. E megoldással sikerült központi irányítás, de legalábbis ellenőrzés alá vonni a külpolitikai propagandát: a kormányzat támaszkodhatott a társadalmi szervezetek ilyen irányú munkájára, ugyanakkor gátat is vethetett azok nem kívánatos túlzásainak.

Új jelenség volt, hogy az eredetileg a nőképzésben, a nővédelemben és egyéb karitatív tevékenységekben élen járó, az „egészséges nemzeti szellem" kialakításán munkálkodó Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) 1919-ben létrehozta Külügyi Csoportját, amely külföldiek fogadásával és kalauzolásával, külföldi magánlevelezői és sajtópropagandával foglalkozott. A csoportból később kivált a „Pro Hungária" Nők Világszövetsége, s utóbb mindkét szervezet jelentékeny szerepet vállalt a revíziós külpolitika hazai népszerűsítésében is.[19]

A nagy átalakulást csak az MKT élte túl többé-kevésbé változatlan szervezeti felépítéssel és működési körrel.[20] Az 1920 áprilisában megalakult társaság egyfajta „ellensúlyát" képezte a direkt propagandát folytató társadalmi szervezeteknek: az alapszabályban rögzített célja volt a Nemzetek Szövetsége eszméjének támogatása és megvalósítása, a nemzetek közötti érintkezés előmozdítása, a rokon célú bel- és külföldi szervezetekkel való kapcsolattartás, a külügyi kérdések iránti érdeklődés felkeltése, a folyóiratok és kiadványok megjelentetése, az iskolai külügyi képzés fejlesztése, a nemzetközi jog oktatásának és ismeretének előmozdítása, valamint a nemzetközi kongresszusok előkészítése. Ezt az 1924. áprilisi közgyűlés pontosította, s kimondta, hogy a Társaság feladata „a) mint társadalmi szervnek, Magyarország külföldi érdekeinek minden téren való eredményes és erélyes érvényesítése b) a Nemzetek Szövetsége eszméjének propagálása és realizálása. c) az e célból alakult hazai és más állambeli társadalmi szervezetekkel, elsősorban a Nemzetek Szövetségének a támogatására alakult egyesületek nemzetközi uniójával való állandó kapcsolat létesítése és fenntartása. d) a magyar közönség külpolitikai és külgazdasági érdeklődésének állandó ébrentartása és fejlesztése, valamint az öntudatos magyar külpolitikai eszmekör kialakulásának az elősegítése. e) a külföldnek a magyar viszonyokról, valamint a magyar közönségnek a külföldi viszonyokról való állandó és megbízható felvilágosítása. f) a külföldön élő magyarság jogos érdekeinek a megvédésében való közreműködés."[21]

[18] A TESZK tevékenységéhez ld. B. Bernát 1987.

[19] Tevékenységükhöz ld. Zeidler 2001, 119–121.

[20] Az MKT történetéhez ld. Eöttevényi 1940, Juhász 1993, Zeidler 1999, I–XXXVII.

[21] A Magyar Külügyi Társaság módosított alapszabálya. 1927. május 7. MOL K 107 184. cs. 1943 – MKT pallium. Sz. n. (455–465. f.)

Az MKT hazai tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét szakosztályokban rendezett előadások és felolvasások, szabadegyetemi tanfolyamok, kihelyezett szemináriumok, vitavacsorák, fővárosi és vidéki előadások, továbbá különböző szakjellegű kiadványok publikálása keretében folytatta. Ezek sorában dokumentumközlések, évkönyvek, aktuális külügyi kérdéseket tárgyaló könyvsorozatok, átfogó igényű monográfiák és tanulmánykötetek mellett időszaki kiadványok is szerepeltek – köztük a *Külügyi Értesítő* és a *Magyar Külpolitika*, valamint a Társaság legmaradandóbb alkotása, a *Külügyi Szemle* c. igényes „külpolitikai, nemzetközi jogi és világgazdasági folyóirat".

E társadalmi szervezetek sorába 1927. július–augusztusban új résztvevő lépett be. Egy hónappal azután, hogy a brit sajtómágnás, *Harold Sidney Harmsworth (Lord Rothermere)*, 1927. június 21-én az etnikai revíziót és magyarbarát angol külpolitikát sürgető, kolumnás cikket tett közzé legnagyobb lapjában, a *Daily Mail*ben, Magyarországon a revizionizmushoz szorosan kötődő politikai és társadalmi körök — néhány nagy gazdasági szervezet anyagi támogatásával és a kormány jóváhagyásával — létrehozták az új propagandaszervet, a Magyar Revíziós Ligát (MRL). Az olasz–magyar barátsági szerződés aláírását és a Rothermere-akciót követően a magyar revíziós külpolitika és külpropaganda megélénkült. Az ennek nyomán kibontakozó Trianon-ellenes társadalmi mozgalom vezetéséért az illetékes szervezetek között komoly vetélkedés indult. Ez hamarosan az MNSZ és az MRL közötti rivalizálássá szűkült, s végül az utóbbi győzelmével zárult.[22] A húszas évek végétől e „csúcsszervezet" feladata lett a direkt külpropaganda művelése idegen nyelvű könyvek, röpiratok, sajtótermékek, külföldi titkárságok, valamint külföldi politikusok és újságírók részére rendezett tanulmányutak segítségével.

A Herczeg Ferenc író elnöksége és számos befolyásos politikus vezetése alatt álló MRL megalakulásától kezdve kiemelt figyelmet fordított az irredenta, revizionista közhangulat ébrentartására is. Sorozatban szervezett nagygyűléseket, népszövetségi felirati akciókat, felújította a húszas években elakadt országzászló-akciót, a húszas évek végén pedig megkezdte országos hálózatnak kiépítését. Ennek nyomán taglétszáma már a harmincas évek elejére 2 millióra nőtt, vagyis az ország teljes lakosságának közel egynegyede — papíron — az MRL tagja volt.[23]

Az egyházaknak a külpolitikai közgondolkodást alakító szerepéről keveset tudunk, és a szórványos adatokból csak bizonyos feltételezésekre szorítkozhatunk. A keresztény egyházak orientációját — mindenekelőtt a római katolikus egyházét — alapvetően a kormány mindenkori hivatalos külpolitikája határozta meg, bár maguk az egyházak ritkán nyilatkoztak külpolitikai kérdésekről. Ám amikor ezt mégis megtették, a kormányhoz képest kevésbé programszerűen léptek föl. Fontos tényező volt a szomszédos államokban rekedt hívek és javak elveszítése miatti fájdalom, aminek

[22] A (kül)politikai érdeklődésű magyarországi társadalmi szervezetek tagsága persze részben átfedte egymást, és ez különösen igaz volt a vezérkarokra. A harmincas években például Apponyi Albert az MKT mellett a Szent István Akadémiának is elnöke volt — sőt, még 1927-ben, először őt szemelték ki az MRL élére is —, Lukács György pedig ott ült az MKT és az MRL vezetőségében. Pekár Gyula az MKT társelnöki, majd elnöki tisztén kívül magáénak mondhatta a Turáni Társaság elnöki, valamint az MRL és a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) társelnöki címét is. Teleki Pál az MKT és a Turáni Társaság társelnöke, valamint a TESZ fővédnöke volt, azonkívül elnöke a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézetének. A szervezetek rendezvényeikre kölcsönösen meghívták, gyakran előadók küldésére is felkérték egymást. Az egyes szervezetek címlistáira a rokon célú társaságok is felkerültek, ami azt jelentette, hogy kiadványaikat — általában ingyenesen vagy kedvezményesen — kölcsönösen megküldték egymásnak.

[23] A Liga történetéhez ld. Zeidler 1997.

következtében a magyarországi keresztény egyházak egyszerre mutattak érdeklődést és ellenszenvet a kisantant államai iránt.[24] Talán nem túl kockázatos azt feltételezni, hogy a két háború közötti Szent István-kultusz ápolásában oly nagy szerepet játszó katolikus egyház és a legkeletibb (erdélyi) testvérei iránt felelősséget érző református egyház (s talán az Erdéllyel csaknem egész nyáját elveszített unitárius egyház) hangsúlyozta a legerőteljesebben a revízió fontosságát, míg a számos szlovák- és németajkú tagját elveszített evangélikus egyház és az egyébként is kisebb és önállóbb közösségekben létező izraelita felekezet számára Trianon e szempontból csekélyebb megrázkódtatást jelentett. A magyarországi népesség mintegy kétharmadát átfogó katolikus és további egynegyedét pasztoráló protestáns egyházak mindenesetre maguk is tevőlegesen részt vettek a magyarországi irredenta kultusz újszövetségi párhuzamokkal való feldúsításában. A magyar feltámadás jelszava, a *Magyar Hiszekegy*, a budapesti Lehel téri plébánia revíziós fogadalmi templomként való felépítése, a magyar revízió ügyét felkaroló angol Rothermere lordnak a Krisztus keresztjét a kálváriaúton átvevő cyrénei Simonnal való azonosítása mind e keresztény-nemzeti gondolatkörben fogant s adta a keresztény egyházak áldását a revíziós gondolatra. A hitbéli szempontoknak, a vallásos meggyőződésnek a reálpolitikába való ilyetén beemelése a szélesebb közönség külpolitikai tájékozódása szempontjából tehát meglehetősen problematikus volt.

A Honvédség, noha erkölcsi és anyagi megbecsültsége — különösen a külpolitikai passzivitás időszakában — a mélyponton volt, s noha vezetői is tisztában voltak a magyar haderő korlátaival, mindvégig az integritás lázában égett. (A vezérkar például 1920-ban elkeseredett és teljesen irreális, északi és a keleti irányú támadó terveket készített.)[25]

A revíziós célok és a még önvédelmi célokra is elégtelen hadsereg állapota közötti ellentét feloldására *Werth Henrik* tábornok 1930-ban írt hadiakadémiai tankönyvében megalapozta a „faji harcászat" később kibontakozó elméletét, amely szerint a kiváló harci tulajdonságokkal rendelkező magyar harcos rosszabb felszereltség és csekélyebb létszám esetén is ellenfele fölé nőhet.[26] Az új tiszti évfolyamokat ugyan ebben a szellemben nevelték, ám a gyakorlati kiképzésben alapvető anyagi hiányok mutatkoztak. Bár Gömbös Gyula honvédelmi reformjainak köszönhetően a húszas évek végétől a Honvédség létszáma jelentősen nőtt, felszereltsége folyamatosan javult, a magyar hadsereg a második világháború idején nem kellő felkészültséggel vállalta a hadviselést.[27] Nem utolsósorban azért, mert még a tisztikar jó része is meglehetősen tájékozatlan volt Magyarország valós nemzetközi helyzete, háborús esélyei felől. A Honvédség önbizalmát és harcias szellemét ez csöppet sem befolyásolta, s a közvéleményben is azt képzetet igyekezett kelteni magáról, hogy csupán elszántságán múlik az elveszített területek visszaszerzése.

A Horthy-korszak magyarországi sajtója természetesen kiemelten foglalkozott a külpolitikai eseményekkel. Az országos napilapok mindegyike első oldalain hozta a nemzetközi politika híreit, és gyakran közölt külügyi témájú vezércikkeket, publicisztikákat. A helyi újságok jellegükből fakadóan inkább csak híreket közöltek, azokat is

[24] Ehhez ld. a magyar békedelegációnak a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsához címzett két keltezetlen jegyzékét. Közli Trianon 2000, 461–467.

[25] Dombrády–Tóth 1987, 22–25, 30–31. Vö. e kötetben Ungváry Krisztián írását.

[26] Dombrády–Tóth 1987, 58.

[27] Az irredenta szellem által megalapozott túlzott optimizmus jelenlétére, valamint a kiképzés és a felszerelés hiányosságaiból fakadó súlyos hátrányokra egykorúan és emlékirataikban többen is rámutattak. Ld. például Eszenyi 1990, 71, 85, 102–105, 138–139. és Lakatos 1992, 35, 39, 41–42, 46, 56–57.

kisebb számban. A nagy lapok hangvétele természetesen eltérő volt. A jobboldalinak tekinthető sajtóban a liberális *Pesti Naplótól* a szélsőséges *Új Magyarságig* és *Függetlenségig* a magyar vonatkozású külpolitikai hírekben és elemzésekben a szövetséges és potenciális szövetséges államok pozitív, az ellenséges hatalmak pejoratív állandó jelzőkkel szerepeltek. Míg például a magyar kormány „áldozatos küzdelmet folytatott a nagy nemzeti célok kivívásáért", addig a kisantant „nem szűnt meg állandó mesterkedéseivel és kútmérgező propagandájával akadályozni a magyar igazság érvényesülését".[28] A jobboldali napilapok között e felfogást illetően csak a szóhasználatban, de nem annak lényeges tartalmi jegyeiben voltak eltérések.

Az európai viszonyokat meghatározó nagyhatalmak külpolitikájának értékelésében már nagyobb volt a különbség. A harmincas évekre kiformálódó revíziós blokk államai közül csak Olaszország élvezte e sajtókörök általános támogatását, míg a Németország iránti rokonszenv az idő előrehaladtával — a háború közeledésével — és az egyes lapok jobboldaliságának arányában erősödött. Ugyanez volt érvényes ellenkező előjellel a nyugati nagyhatalmak vonatkozásában. A jobboldali sajtó néhány tekintélyes lapja — főként a Rothermere-kampányt követően — hangsúlyozottan revíziós orgánummá vált: a *Pesti Hírlap* és a *Magyarság* (s részben a *Budapesti Hírlap*) e téren valósággal versengett az elsőségért.

A demokrata és baloldali orgánumok közül a szociáldemokrata *Népszava* és a liberális demokrata *(Az) Újság* kevesebbet és mérsékeltebb hangvételben foglalkozott a magyar revízióval — a kommunista lapok jószerével egyáltalán nem —, de külpolitikai híreket és írásokat természetesen valamennyien igen bőségesen közöltek.

Válogatottabb közönséget célzott meg a külpolitikai irányú folyóirat-irodalom. A példányszám, a vételár és a tárgyalás színvonala miatt csak kevesebbek számára elérhető (szak)periodikák száma a két háború között meglehetősen alacsony volt. A legnívósabb a Bethlen István által létrehozott társadalompolitikai orgánum, a *Magyar Szemle* és az MKT szakfolyóirata, a *Külügyi Szemle* volt. A *Magyar Szemle* válogatott szerzőgárdájának — az általában *Szekfű Gyula, Balogh József* és *Ottlik György* által lektorált — külpolitikai témájú tanulmányai hozzásegíthették az olvasókat külügyi ismereteik bővüléséhez, szemléletük korszerűsödéséhez, látókörük szélesedéséhez.

Bár színvonalában valamivel elmaradt a *Magyar Szemle* mögött, terjedelem tekintetében a *Külügyi Szemle* volt a vezető külpolitikai szakfolyóirat. A *Magyar Szemle* Ottlik által szerkesztett külpolitikai szemléje, valamint a kisebbségi kérdésről szóló cikkei mívesebbek és elemzőbb jellegűek voltak, a *Külügyi Szemle* hasonló rovatai viszont a tényanyag ismertetésére helyeztek nagyobb súlyt. A *Magyar Szemle* nemegyszer közölt külpolitikai tárgyú, félhivatalos programcikket, a *Külügyi Szemle* sohasem tett ilyet. Olykor előfordult, hogy ha a *Magyar Szemle* anyagtorlódás vagy érdektelenség miatt nem kívánt hozni egy-egy írást, a szerző a *Külügyi Szemléhez* fordult a közlés végett. Ám ez nem a *Külügyi Szemle* alacsony színvonalát, hanem a *Magyar Szemle* kiváltságos helyzetét és kényes ízlését jelezte.

A *Külügyi Szemle* 1920–1925 között fokozódó finanszírozási gondok közepette, nem eléggé kiforrott formában jelent meg, majd 1928 karácsonyán újraindult – megújult külsővel és világos szerkesztési elvekkel. A folyóirat új számai immár negyedévenként — majd 1940 januárjától kéthavonta — rendszeresen és pontosan kerültek az olvasókhoz. A *Külügyi Szemlében* ettől kezdve tanulmányok, esszék, publicisztikák,

[28] Az idézőjelek között szereplő két szöveg nem idézet, hanem az említett sajtóorgánumokból származó, általam jellemzőnek tartott szófordulatok kompilációja.

hírek, hírmagyarázatok, nekrológok, szemlerovatok, könyv- és tanulmányismertetések, bibliográfiák, forrásközlések jelentek meg. Az önálló közlemények az egyes lapszámok első felét foglalták el — mintegy három ívet —, a második három ív a különböző szemléknek jutott. (Ide kerültek az MKT tevékenységéről szóló beszámolók, a bibliográfiai és szakirodalmi ismertetések, a nemzetközi szervezetek működéséről szóló tájékoztatások, a gazdasági, nemzetközi jogi és külpolitikai rovatok, a nemzetközi kapcsolatok dokumentumai, valamint a Nemzetek Szövetsége és a hozzá tartozó mozgalmak krónikái.) Huszonegy esztendei fennállása alatt a folyóirat több mint 9 ezer oldalon közölt különböző írásokat. A *Külügyi Szemlé*ből a húszas évek végén mintegy 6–800 példányt adtak el, 1942-ben a példányszám már a kétezret is meghaladta. A folyóirat utolsó száma 1944 őszén jelent meg, s a legutolsó hónapokat leszámítva mindvégig sokat megőrzött igényességéből, sokoldalúságából.

Népszerűbb, nagyobb példányszámú, rövidebb írásokkal és illusztrációkkal megjelenő folyóirat volt a *Magyar Külpolitika* c. hetilap, amely 1925–1929 között szintén az MKT kiadásában jelent meg, s a *Külügyi Szemle* újraindulásáig a társaság fő orgánuma volt. Cikkei között sok volt a másodközlés, a rangosabb folyóiratokban, lapokban megjelent közlemények rövidített, közérthetőbb változata. Magazinszerű megjelenésével, közvetlenebb stílusával szélesebb olvasóréteg figyelmére tartott számot. Amint azt az MKT 1928. júniusi rendes évi közgyűlésén, a *Külügyi Szemle* újraindítását megelőzően megállapították, „a *Magyar Külpolitika* a vonatkozó témáknak könnyebb modorban, a nagyközönség igényeihez mérten leendő feltárásával szolgálja programunkat, addig a *Külügyi Szemle* a külpolitikai és nemzetközi jogi témáknak komoly, tudományos cikkekben és önálló tanulmányokban leendő feldolgozását vette programjába."[29]

A *Magyar Külpolitika* az 1944. márciusi német megszállásig működött, ám 1928-tól fokozatosan az MRL tulajdonába ment át, s jellege ennek megfelelően változott. Külpolitikai képes hetilapból rövidesen revíziós propagandaújsággá hanyatlott, amely tendenciózus cikkek mellett még rosszízű kisantant-ellenes karikatúrákat is közölt.

Az MNSZ 1928-ban önálló „egyesületi, társadalmi, külügyi és békerevíziós" havi szemlét indított *Nagymagyarország* címmel. A napilap formátumú sajtótermék igénytelen külsejével és tartalmával, szélsőséges nézeteivel a hazai irredenta propaganda egyik leggyöngébb orgánuma volt – 1944 novemberében melegen üdvözölte *Szálasi Ferenc* nyilaskeresztes kormányának megalakulását.

A közoktatás az átfogóbb külpolitikai ismeretek terjesztésében csekély jelentőséggel bírt. Külpolitikai kérdésekkel történeti és elméleti megközelítésben még a középfokú oktatásban is csak igen felületesen foglalkoztak, sőt a külpolitika-, illetve diplomáciatörténet még egyetemi szinten is a kevéssé művelt tudományok közé tartozott. Hasonlóan szűk körű volt a kapcsolódó nemzetközi tudományok — a világgazdaságtan, az összehasonlító gazdasági és politikai földrajz, a külpolitika-elmélet stb. — felsőfokú oktatása, s e téren a Horthy-korszakban csak csekély előrelépés történt. Ez alól csak a nemzetközi jog, illetve a húszas évek második felétől a kisebbségi jog volt kivétel.

Ha a külpolitika csak kevéssé is, a területi revízió annál sűrűbben szerepelt a két háború közötti magyar oktatási rendszer programjában. A revíziós szellem akadály nélkül érvényesült minden iskolai szinten, amihez általában az ellenforradalmiság, a keresztény-nemzeti ideál hangoztatása és a történelmi Magyarország idealizálása tár-

[29] Drucker–Fiedler 1929, 135.

sult. Az oktatáspolitika az irredentizmus ápolását nem csupán a történelemtanítás, hanem az egész iskolai nevelés kiemelten fontos feladatává tette, s a tananyag a propaganda szólamait — főleg az alsó évfolyamokon — történeti érvekké emelte.[30] Amint *Kornis Gyula* vezető oktatáspolitikus fogalmazott 1921-ben a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége nevében: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az *irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.*"[31]

E pedagógiai elvek érvényesültek az oktatásban és a nevelésben, s ennek jegyében íródtak a tankönyvek is. Trianon, a revízió és az irredentizmus rendszeresen fölbukkant az iskolai dolgozatok és pályázatok, illetve az érettségi tételek témái között. Ezekről átfogó kimutatásokkal nem rendelkezünk, egy nemrégiben megjelent reprezentatív gyűjtés azonban azt sejteti, hogy a Horthy-korszak írásbeli történelmi (és részben irodalmi) érettségi tételeinek mintegy harmada foglalkozott közvetlenül vagy közvetve e problémakörrel.[32]

A vallás- és közoktatásügyi miniszter többször is támogatta a revíziós szervezetek (Tevél, MANSZ) gyűjtőakcióit.[33] Az iskolai ünnepségek műsorán állandóan szerepeltek közismert irredenta költők és dalszerzők művei.[34] Emellett olykor kevésbé jegyzett művészek is felléptek az iskolák tanórán kívüli rendezvényein. 1923 februárjában például *Farkas Ferenc* zeneszerző, a Vitézi Rend Regős [sic!] Csoportjának vezetője kapott két évre szóló miniszteri engedélyt arra, hogy a kultusztárcának alárendelt alsó- és középfokú iskolákban előadásokat tartson. Az ingyenes — és kötelezővé sem tett — előadások műsorán a rendelet szövege szerint „régi és új hazafias, kobzon kísért dalok, szavalatok, tárogató számok, vitézi tettek ismertetése és méltatása szerepelnek. Céljuk hazafias és irredenta daloknak és költeményeknek a köztudatba való bevitele és terjesztése."[35]

A kultuszminiszter ezen kívül időről időre rendeletben hívta föl az oktatási intézmények vezetőinek figyelmét a „hazafias szellem ébresztésére, fejlesztésére és erősítésére kiválóan alkalmas" művek (verseskötetek, elbeszélések, daloskönyvek, filmek, térképek) megjelenésére, illetve megvásárlására.

Írók, költők és képzőművészek — amennyiben foglalkoztak Trianon kérdésével — szintén elítélték a békeszerződést, ezt azonban egészen eltérő minőségi fokon és stílusban tették, s természetükből fakadóan nem tételes programot hirdettek, hanem a fájdalmat, a kiszolgáltatottságot, esetleg az elszántságot vagy éppen a bosszúvágyat jelenítették meg. Trianonnal vagy a revízióval az irodalom első vonala csak általánosságban foglalkozott, abban általában a történelmi Magyarország iránti nosztalgia jelent meg.

A magyarországi irányított közvélemény sajátos jelensége volt az irredentizmus mindent átható jelenléte. Amiképpen a magyar külpolitika kitüntetett célja volt a békeszerződés revíziója, úgy a külügyi kérdésekben tájékozatlan — vagy legfeljebb egyoldalúan tájékozódó — nagyközönség számára a külpolitika jószerével egyet jelentett a revízióval. Az uralkodó közhangulat valóságos kultuszt teremtett a revízió mint össznemzeti célkitűzés köré. A kormányzatnak ez meg is felelt, hiszen igyekezett fenn-

[30] Unger 1979, 87–99, 185.
[31] Kornis 1921, 303. (Kiemelés az eredetiben.)
[32] Érettségi tételek 2000, 27–57.
[33] *Hivatalos Közlöny*, 1920/49–50. 132. sz. és 1924/5. 45. sz.
[34] Unger 1979, 95.
[35] *Hivatalos Közlöny*, 1923/9. 78. sz.

tartani a külpolitika bizalmas jellegét, ugyanakkor egységes külpolitikai közvélemény kialakítására törekedett. E cél elérése érdekében olyan hatásosan működő kultusz kialakítása látszott a legmegfelelőbbnek, amely erőteljes, de statikus szimbólumaival inkább az érzelmeket és a hangulatot befolyásolja, de nem készteti gondolkodásra a szemlélőt.

E kultusz legfontosabb hordozói az ünnepek és a közterek lettek, elemei azonban hamarosan és igen nagy számban bukkantak fel az irodalomban és a zenében, a színházban és a filmen, a mindennapi életben, valamint a használati- és emléktárgyakon. Az iskola (különösen az alsófokú oktatás) a jó magyarok–gonosz ellenség szimpla kontrasztját sulykolta, miközben az elemző gondolkodásra kevés súlyt fektetett.

A nagy mértékben leegyszerűsített külpolitikai szemlélet, az irredentizmus közérthető és hatásos szólamai a köztudat befolyásolására még csak alkalmasak voltak, a hivatalos politika számára hosszú távon oly szükséges tisztánlátó és gondolkodó politikai közösség kialakítására azonban nem. Így azután az egész Horthy-korszakban, és ami a legtragikusabb: éppen a második világháború válságos periódusában, amikor a magyar külpolitika sorsdöntő választások elé került, a döntéshozók gyakorta szembesültek a korábban általuk is szított revíziós hangulat nyomásával, amely fokozott háborús elkötelezettségre ösztönözte őket – akár az ország hosszú távú érdekei ellenében is.

ABLONCZY BALÁZS

TÁVOL PÁRIZSTÓL

A magyar–francia kapcsolatok 1920 és 1944 közötti történetéhez

A magyar–francia kapcsolatok történetének minden bizonnyal nem az első világháború utáni két évtized a legkiegyensúlyozottabb korszaka. A megalázottság érzete, a felelősségkeresés, a kölcsönös gyanakvás, a keserű vádak és a fáradt legyintések: mindez egyszerre jellemezte két oldalról ezt a húsz évet.

E viszony természetesen nem az egyenlő feleké volt. Franciaország hegemóniára tett szert a közép-európai térségben 1920 után. Francia katonák irányították az újonnan létrejött kisállamok hadseregeit, francia pénzemberek alkudoztak a térség iparvállalataira, francia szakértők állították talpra az egyes nemzetgazdaságokat és kivétel nélkül minden kormánynak fontosabb volt a *Le Temps*, mint a *Deutsche Allgemeine Zeitung* véleménye. Magyarország jelentősége ehhez mérten jóval kisebb volt Franciaországban: azt azonban minden francia diplomata és a térséggel foglalkozó szakember érezte, hogy Magyarország komolyan veszélyeztetheti a francia szövetségi rendszer biztonságát.

Amikor e két évtized egyes mozzanatait igyekszünk szemügyre venni, nyilvánvalóan nem törekedhetünk teljességre; olyan momentumokat igyekszünk kiemelni, amelyek eddig talán nem kaptak elég figyelmet, vagy új szempontok kialakításában segíthetnek, esetleg régóta meggyökeresedett tévhiteket oszlathatnak el.

Trianoni téveszmék

A magyar történeti tudatban a trianoni békeszerződés elsősorban francia felelősségként jelent meg. Ennek több oka van: az első világháborút lezáró békekonferencia helyszíne, az elnöklő *Georges Clemenceau* személye, az utódállamok követeléseihez leginkább igazodó francia külpolitika és később a magyar revíziós törekvésekkel szembeni merev francia elzárkózás. A trianoni békeszerződés a nemzettudatot olyan mélyen rázta meg és a magyar állam területét olyan mértékben csökkentette, hogy ezt a magyar társadalom nem tudta feldolgozni. A békeszerződés igazságtalanságaira, ellentmondásaira válaszul olyan elbeszélések születtek, amelyek rövid távon magyarázatot kínáltak ugyan a történtekre, hosszabb távon azonban rögeszmés, sérelmi típusú értelmezéseket generáltak, sőt generálnak ma is.[1] Ha könyvformában is megjelennek e magyarázatok, szerzőik rendszerint megelégszenek azzal, hogy egy-egy unos-untalan idézett emlékiratra (többek között *Harold Nicholson*, *Francesco Nitti*, *John Maynard Keynes* munkáira) és a két háború között kiadott számtalan propagandairatra támaszkodva megbélyegezzék a békeszerződést. E kiadványok szerzőit sem a mélyebb elemzés, sem a megértés vágya nem vezette. Tör-

[1] Ld. például Szalay 2001, Érdi M. 1994, Daruvar 1970, Kollányi 1993 vagy a www.nemnemsoha.hu. oldalt

téneti szempontból mindenképpen érdekesebbek azok az elbeszélések, legendák, amelyek csak ritkán jelennek meg írott alakban, ám anekdota formájában vagy megrögzött tényképzetként jelen vannak a békeszerződésről való gondolkodásban.

Illyés Gyula regénye óta például már általánosan elfogadott, hogy Georges Clemenceau azért volt olyan tüskés a magyar békedelegációval szemben Párizsban, mert magyar menyével sehogyan sem tudott kibékülni.[2] A legenda cáfolata néha nem szolgálta a tisztánlátást.[3] A francia miniszterelnöknek igenis volt magyar menye, ám szerepe némi pontosításra szorul.

Clemenceau-nak amerikai feleségétől három gyermeke született: két lány és egy fiú, Michel, 1873-ban. A fiatalember mezőgazdasági tanulmányokat folytatott, majd Magyarországon, egy galántai cukorüzem vezetésében dolgozott.[4] Magyarországi tartózkodása során ismerte meg *Michnay Idát*, egy hétgyermekes járásbíró csinos leányát, aki a visszaemlékezők szerint „olyan szép volt, mint egy angyal". Összeházasodtak, az ifjú pár Magyarországon telepedett le, majd később Franciaországba költözött. Esküvőjükre maga Georges Clemenceau is Magyarországra látogatott.[5] Két gyermekük született, Pierre és Georges. A házasság azonban a tízes évekre megromlott. Michel elvált feleségétől és később másodszor is megnősült. Évek múlva maga is politikai pályára lépett és nemzetgyűlési képviselő lett. Nem őrizhetett rettenetes élményeket Magyarországról, mert 1945 után néhány évig tagja volt a francia parlament magyarbarát képviselőcsoportjának.

A Clemenceau család történetének nem ez az egyetlen monarchiabeli vonatkozása. Georges Clemenceau *Ady Endre* szerint elsőrendű amatőr drámaíró volt, akinek *A boldogság fátyola* c. darabját 1906 májusában bemutatta a budapesti Nemzeti Színház. Ezen felül a Tigris — ahogy politikustársai nevezték a francia államférfit — 1891 és 1913 között minden évben Karlsbadba ment kúrára.[6] Nyaralóhelyéről élénken figyelte a Monarchia politikai életét is. Már a rendszeres látogatások előtt kereste a kapcsolatot *Rudolf* trónörökös körével, sőt találkozott is a főherceggel. Clemenceau közvetítője a liberális, franciabarát körökhöz *Moritz Szeps* újságíró, a *Neues Wiener Tagblatt* tulajdonosa volt. Szeps két lánya közül az egyiknek, Bertának állítólag Clemenceau is tette a szépet, míg fivére, Paul elvette feleségül a másikat, Sophie-t.[7] Clemenceau kapcsolata a Szeps családdal egészen a háború előttig megmaradt, csak akkor szakadt meg, amikor a IV. Károly-féle béketapogatózások során a Tigris nem volt hajlandó fogadni Bertát, akit Bécsből küldtek hozzá.

Clemenceau Közép-Európával kapcsolatos rossz beidegződései valószínűleg az 1906 és 1909 közötti időszakból eredtek, amikor, jóval túl élete delelőjén, a III. Köztársaság miniszterelnöke volt. Magyarországon ekkor a volt függetlenségi és hatvanhetes politikai erőkből álló koalíció kormányzott. A francia Közép-Európa-szakértők, újságírók jelentős csoportja, és nyomában a külügyminisztérium, kezdetben nagy reményeket fűzött a koalíciós kormány politikájához. Abban bíztak, hogy a magyar politikai elit, kibékülve a szláv nemzetiségekkel, elfordítja a kettős monarchia külpolitikáját a német orientációtól. A magyar kormánykörök pedig éppenséggel élesztgették a reményt, hogy azután később ezt a koncepciót rútul elárulják – legalábbis

[2] Illyés 1979, 87–88.
[3] Ormos 2001
[4] Duroselle 1988, 365–367.
[5] Michnay 2001, 13.
[6] Dankovics–Pataki 2000, 166.
[7] Duroselle 1988, 348–351.

francia szemszögből így tűnt.[8] A francia miniszterelnök ekkor szerezhetett kedvezőtlen tapasztalatokat a magyar politikai elitről. Clemenceau későbbi rossz megítélése emellett valószínűleg abból fakadt, hogy a magyar küldöttek a békekonferencián egy érdes modorú, arrogáns öregúrral találkoztak, akiről néha még munkatársai is úgy tartották, hogy esetenként értelmetlenül gorombáskodik a legyőzött államok képviselőivel.[9]

Az 1920 elején megbukott francia miniszterelnöknek nem okozott rendkívüli főfájást az irányításával kialakult új közép-európai rend. Clemenceau a békekonferenciáról szóló emlékiratában nem sok szót vesztegetett a térségre.[10] *Eduard Benešt* és *Ignacy Paderewskit* dicsérően említette, a többiekről alig szólt. Fia válásának története valószínűleg nem kavart fel benne mély indulatokat. Franciaország vélt vagy valós érdekei vezették, nem személyes sérelmek.[11] Az idős politikusra amúgyis jellemző volt, hogy gyakran összeveszett politikusokkal vagy éppen családja tagjaival, de az idő múltával, vagy ha érdekei úgy kívánják, minden további nélkül békejobbot nyújtott nekik. Emlékiratai jelentős részét annak szentelte, hogy megfejtse a Wilson-rejtélyt: az amerikai elnököt veszélyes fantasztának tartotta, a vele való csatározás láthatóan igénybevette őt. *Ion Brătianu* román miniszterelnököt Clemenceau mélyen megvetette, de a román követeléseket ettől függetlenül mindig pártolni igyekezett.

Nehéz megmondani: az emberi gondolkodás miféle ösvényein vezetett odáig az út, hogy a magyar békeszerződés aláírásának helyét ma Magyarországon még a kérdés iránt érdeklődők nagy része is hibásan ismeri. A kis ország – Kis-Trianon fogalompár elfelejthetetlennek tűnik. A helyzetet szövevényesebbé teszi, hogy némelyik kézikönyv vagy népszerűsítő folyóirat is hibásan adja meg a trianoni békeszerződés pontos helyét.[12] Holott a mértékadó szakmunkák javarészt a Nagy Trianon-palotát nevezték meg az aláírás helyszíneként, némelyik kifejezetten hangsúlyozta, hogy a békeszerződést e helyen írták alá.[13] Mind a Kis-, mind a Nagy-Trianon kastély a versailles-i palota hatalmas parkjában található, egymástól körülbelül 500 méterre, közelségük tehát valóban zavarbaejtő.

A *XV. Lajos* rendelésére elkezdett, 1768-ban befejezett Kis Trianon palotában azonban nincs akkora terem, amely befogadhatta volna az aláírásra összegyűlt diplomatákat: a magyar delegáció hat tagját, a kíséretükben lévő antant-tiszteket, a Főhatalmak és Hatalmak küldötteit (így az utódállamok számos diplomatáját) és a megjelent nevesebb személyiségeket, így a görög királyt, az udinei herceget, *Ferdinand Foch* és *Philippe Pétain* marsallt, összesen legalább hetven-nyolcvan embert. A francia újságok azonban e tekintetben kategorikusak: a magyar békeszerződést a Nagy-Trianon kastélyban írták alá. És e közlésben nincs eltérés a külügyminisztérium

[8] Bauquet 2000.

[9] Laroche 1957, 73.

[10] Clemenceau 1973.

[11] A dolgok ilyetén állása a akkoriban sem volt titok. V. ö.: Gesztesi Gyula: Magyarország integritása és az entente. *Új Nemzedék*, 1918. december 7, 5.

[12] Kuczka 1994, 302–303. – Itt a fényképen a Kis-Trianon-kastély látható. Benda 1982, 873., Beck-Peschka 1990, II. köt. 810. Ld. még Hanák 1986, 180, továbbá a História 1995. 5–6. számának borítóját. Glatz 1995, 570.

[13] Ormos 1998, 82. Romsics 2001, 205–206.

félhivatalosának számító *Le Temps*, a legrégebbi francia a napilap, a jobboldali *Le Figaro* vagy a népszerű *L'Illustration* között.[14]

A Nagy-Trianon épületét 1670 és 1687 között építették egyszerű nyári pavilonnak, majd *Jules Hardouin-Mansart* építész tervei alapján 1687–88-ban átépítették: elkészülte után a „Márvány-Trianont" (a palotát külső, languedoc-i rózsaszín márvány burkolata miatt nevezték el így) *XIV. Lajos* kedvesének, későbbi feleségének, *Madame de Maintenon*-nak ajándékozta. Az épületet a francia forradalom alatt feldúlták, *I. Napóleon* állíttatta helyre, majd 1913-tól állami fogadások színhelyéül szolgált, egészen a legutóbbi időkig. A magyar békeszerződést az ötvenkét méter hosszú és hét méter széles Galérie des Cotelle-ben (Cotelle-csarnokban) írták alá. A terem *Jean Cotelle* festőművész huszonegy, versailles-i életet megörökítő, XVII. századi festményéről kapta nevét. *Etienne Allegrain* és *Jean-Baptiste Martin* műveivel együtt összesen huszonnégy kép ékesíti a termet, ahol öt, 1810-ből származó huszonnégykaros kristálycsillár szórja a fényt. A hatalmas csarnok a Nagy Trianont és az úgynevezett Trianon-sous-Bois (nagyjából: „Liget felőli Trianon")-szárnyat köti össze. Itt írta alá a magyar békeszerződést 1920. június 4-én délután fél ötkor *Drasche-Lázár Alfréd* és *Benárd Ágoston*.

Ez azonban nem az egyetlen legenda: sokan tudni vélik, hogy a román vagy a jugoszláv kormány hazafias szellemű kéjnőket dugott az antant szakértőinek ágyába, hogy kellemesebbé tegyék a határok megvonásával töltött munkás napokat.[15] Mások gyakran említik, hogy az utódállamok képviselői — leggyakrabban a csehszlovákok — mértéktelen követeléseik igazolására több alkalommal is alig látható vízfolyásokat tüntettek fel hajózható folyóként. Ebben az összefüggésben leggyakrabban a Ronyva és az Ipoly neve merült fel.[16] Számosan táplálják továbbá azt a hitet, hogy a békeszerződés — esetleg valamiféle titkos záradék révén — csak meghatározott időre érvényes: ötven, hetven vagy száz évre. Ezek a hiedelmek, legendák azonban nem kifejezetten francia-specifikusak: a mögöttük megbúvó vád a nagyhatalmak együttesének szól, a nagyhatalmi indítékok mögött emberi szándékokat, a döntések mögött végzetes tájékozatlanságot sejtet.[17] Ismételgetésük kétségkívül kényelmesebb megoldás, mint szembenézni azzal a ténnyel, hogy Franciaországot elsősorban hideg stratégiai érvek vezették a térség újrarendezése során, és a Közép-Európához való viszony ebben az időszakban (is) a német–francia viszony függvénye volt.

Francia befolyás Magyarországon

Az első világháború végeztével Franciaország több-kevesebb sikerrel igyekezett növelni részesedését a közép-európai régió gazdaságában. A francia külügyminisztérium e tekintetben a lehető legszorosabb együttműködést tartotta fenn a francia nagytőke képviselőivel, rendszerint a pénzügyminisztérium közvetítésével.[18] Hasonló célt szolgáltak a nemzetközi és a magyar szakirodalomban sokszor pertraktált ma-

[14] Fernand Rigny: Le Traité de Trianon. *Le Figaro*, 1920. június 5, 1.; Le règlement de la paix – signature de la paix avec la Hongrie. *Le Temps*, 1920. június 6, 1.; La paix avec la Hongrie. *L'Illustration*, 1920. június 12, 373.

[15] Pozzi 1996, 215–217. Köteles Pál: Hetven év. *Erdélyi Magyarság* 1990. 2. sz. 1–2.

[16] Faits 1928, 12.; Mécs Alajos: A „hajózható" Ipoly mentén... *Esti Újság*, 1938. szeptember 25, 7. – A hit túlélésére példa Dévényi István: Kistérségek az EU nyomában – Sátoraljaújhely. *Magyar Nemzet*, 2000. május 26.

[17] Ablonczy 2002.

[18] A bankvilágra vonatkozóan Cottrell 1983, 310.

gyar–francia tárgyalások is 1920-ban.[19] Ez a törekvés azonban Magyarországon nagyrészt kudarccal zárult. A francia tőke szerzett ugyan bizonyos pozíciókat a magyar bankszektorban és a kereskedelemben, ez azonban elhanyagolható arányú volt a térség többi államában elért eredményekhez képest.[20] Ennek következtében a magyar–francia gazdasági kapcsolatok a két világháború között igen alacsony szinten mozogtak. A Franciaországból származó import részesedése a magyar piacon az 1929-es 2,3%-ról ugyan 1932-ben felkúszott 5,6%-ra, de ezt elsősorban Franciaországnak a világgazdasági válságban való kései elmerülése magyarázta – a kereskedelmi forgalom volumene ugyanis csökkent, így ezen belül a kicsiny, de stabil francia rész is növekedésnek tűnt. Ez az érték 1933-tól visszaesett 3 és 4% közé.[21] A francia részesedés a magyar exportban még kisebb volt: a legmagasabb szintet szintén 1932-ben érte el 4,7%-kal, majd ezután visszaesett, de nem olyan mértékben, mint a francia import. Franciaország Magyarország kereskedelmi partnerei között 1934-ben a 9. helyet foglalta el mind a kivitel, mind a behozatal szempontjából, és valamivel több mint 24 millió pengővel részesedett a magyar külkereskedelem hozzávetőlegesen 750 millió pengős forgalmából.[22] A két ország kereskedelmi kapcsolatainak mérlege egészen 1933-ig Franciaország számára volt kedvezőbb, elsősorban azért, mert az oda irányuló magyar export 1883 óta folyamatosan csökkent, míg a Magyarországra irányuló francia export ez idő alatt jelentősen nőtt: az 1883-as 1 millió koronáról az 1913-as 26 millió koronára.[23] A háború utáni időszakban a behozatal 1927–28-ban érte el a csúcsot 30 millió pengővel, majd a harmincas évek közepére ennek harmadára esett vissza. A két ország piaca amúgy sem egészítette ki egymást: a nagy mezőgazdasági potenciállal rendelkező Franciaországban a magyar kereskedők a mezőgazdasági cikkek (gabonafélék, liszt, libamáj, vaj, tojás, vetőmag, zöldségek) mellett gépipari termékeket (rádiók, traktorok, cséplőgépek stb.) próbáltak értékesíteni, ám ezek a törekvések a világgazdasági válság után a francia gépgyártók monopoltörekvései miatt nem jártak sikerrel. Magyarországra elsősorban luxuscikkek (bőrök, selyem, textiláruk, autók) érkeztek Franciaországból, másodsorban pedig az országban nem, vagy nem kielégítő mennyiségben gyártott áruk (például autógumi, vasúti kocsik).[24] E téren azonban Franciaországnak nem sikerült meghatározó befolyást gyakorolnia a magyar gazdasági életre és ezen keresztül a politikára. A francia pénzügyi segítség pedig egy 1931-es nagyobb kölcsönügylet kivételével szinte teljesen elkerülte az országot – szemben a régió más államaival.[25]

Franciaország kulturális jelenléte azonban folyamatos volt ebben az időszakban: bár Budapesten ekkor nem állítottak fel *Francia Intézetet*, az *Alliance Française* megtelepedett az országban, könyvtárainak és nyelvtanfolyamainak hálózata a vidéki egyetemi városokat is elérte. A francia követség által szervezett budapesti nyelvórák hallgatóinak száma 1926-ban ugyan 2000 volt, viszont ez a szám 1933-ig érdemben nem növekedett.[26] A budapesti képviselet folyamatosan támogatta és figyelemmel kísérte az Eötvös Collegium tevékenységét, és anyagilag segítette *Aurélien Sauvageot*

[19] Ezek összefoglalását az addigiak alapján Romsics 1996, 11–34.
[20] Bussière 1983, 399–410. Béaud 1983. 628–629, 643.
[21] Morini-Comby 1936, 31.
[22] Uo. 29–30.
[23] Uo. 34, 36.
[24] Uo. 35–37.
[25] Ránki 1981, 170–179.
[26] Ablonczy 2000/b, 1158.

magyar–francia nagyszótárának kiadását. Ebben az időszakban számosan kaptak becsületrendet a magyar szellemi élet kiválóságai közül.[27] Párizs számára némi kárpótlást jelenthetett az elmaradt gazdasági expanzióért, hogy a budapesti és vidéki középosztály szabadelvűbb részének szemében Franciaország továbbra sem veszítette el szellemi irányító szerepét. E réteg életének továbbra is része maradt a francia szellemi tájékozódás: a maturált diákok párizsi tanulása és a francia kulturális élet figyelemmel kísérése.[28]

E tudatos kulturális tevékenység jelentősége akkor értékelődött fel, amikor 1940 és 1944 között úgy tűnt: Franciaországot minden más jelentős befolyásolási lehetőségétől megfosztották Közép-Európában. A vichy-i külügyminisztérium kulturális osztályának iratait szemlélve jól látszik, hogy a politikai, gazdasági potenciál átmeneti csökkenése nyomán a kultúra vált az elsőrendű francia exportcikké. A francia követség támogatta a Sauvageot-szótár újbóli kiadását,[29] a magyar szellemi élet jeleseit valósággal elárasztották az ingyen osztogatott francia könyvek, folyóiratok,[30] és a francia követségen elégedetten figyelték, hogy a budapesti kulturális életben jelentős kereslet mutatkozik minden iránt, ami francia. (Még akkor is, ha ezt élelmes magyar kiadók úgy használták ki, hogy a lefordított francia könyvek után — tekintettel a zavaros viszonyokra — semmiféle jogdíjat sem fizettek.)[31] Nemcsak a magaskultúra termékei voltak kelendőek, hanem a divatlapok, a nyelvkönyvek, a gyermekkönyvek, az útleírások, az enciklopédiák és a hitmélyítő iratok is.[32] Az ügy fontosságát jelzi, hogy — a Franciaország és Magyarország közötti akadozó postai és banki kapcsolat miatt — a követ nem egyszer saját pénzkeretéből vette meg és fizette ki az egyes intézményeknek szánt könyveket. A francia oldalról addig elismeréssel, ám bizonyos gyanakvással kezelt, *Ottlik György* főszerkesztette *Nouvelle Revue de Hongrie* francia támogatása egyszeriben Vichy számára lett fontos: a magyar kelletlenség ellenére a francia hivatalosság arra törekedett, hogy támogatása fejében minél több francia szerzőt tudjon elhelyezni a lapban – a németbarát befolyás nyilvánvaló ellensúlyozásának szándékával.[33] Ugyancsak hasonló okokból álltak pártolólag például a *Teleki Intézet* francia könyvek küldésére vonatkozó kéréséhez.[34]

A közvetlenebb francia befolyásolás kísérletei Magyarországon 1920 után nem jártak átütő sikerrel. Ámbár jelentkezőkben nem volt hiány: publicisták (például *Bangha Béla*, *Milotay István*) vagy margóra szorult politikusok (*Simonyi-Semedam Sándor*, *Dömötör Mihály*), esetleg talajukat vesztett bulvárlapok (*A Nap*) ajánlkoztak arra, hogy anyagi támogatás fejében a francia politikát népszerűsítik Magyarországon.

[27] Listájukat ld. www.pim.hu

[28] Sauvageot 1988.

[29] MAE AD, Guerre-Vichy, Oeuvres, 105. doboz., Hongrie, Dampierre követ Laval külügyminiszternek, Budapest, 1942. június 16.

[30] MAE AD, Guerre-Vichy, 105. doboz, Hongrie, Dampierre követ Darlan külügyminiszternek, Budapest, 1941. december 23.

[31] MAE AD, Guerre-Vichy, 105. doboz, Hongrie, Dampierre követ Darlan külügyminiszternek, Budapest, 1941. március 18.

[32] MAE AD, Guerre-Vichy, 105. doboz, Hongrie, Hallier őrnagy a külügyminisztériumnak, Budapest, 1942. szeptember 28.; Uo. Charmasse ügyvivő Laval külügyminiszternek, Budapest, 1943. április 20.

[33] MAE AD, Guerre-Vichy, 105. doboz, Hongrie, Darlan külügyminiszter Dampierre követnek, Vichy, 1941. augusztus 22.; Uo. Madame Simone Arbeillot, (a NRH párizsi tudósítójának felesége) Rivière követnek, külügyminisztériumi osztályvezetőnek, Vichy, 1941. augusztus 30.

[34] MAE AD, Guerre-Vichy, 105. doboz, Hongrie, Charmasse ügyvivő Laval külügyminiszternek, Budapest, 1943. február 10.

gon.[35] 1922 és 1924 között volt kísérlet arra is, hogy ezt francia nyelvű napilap révén valósítsák meg, de az *Echo du Danube* útját folyamatos botrányok szegélyezték: főszerkesztőjéről, *de Gérando Félixről* a francia külügyminisztériumban tudták, hogy a magyar kormánynak is dolgozik, és emellett igen rossz véleménnyel voltak a pénzhez való viszonyáról.[36] A legfőbb problémát azonban az okozta, hogy a lap cikkei számos esetben a francia külpolitikai szándékok ellenében foglaltak állást, és emiatt terjesztését többször felfüggesztették az utódállamokban. A francia külügyminisztérium másfél év után megvonta támogatását az újságtól, amely még 1924 májusáig vegetált, majd kimúlt. A már előzőleg lemondatott főszerkesztő, de Gerando Bulgáriába távozott, és hosszú, francia nyelvű emlékiratban örökítette meg a magyar külügyminisztérium sajtóosztálya számára a kísérlet tanulságait és saját hányattatásait.

Magyar befolyásolási technikák és hálózatok

De Gerando személye nem csupán e kudarc okán érdekes. E sajátos, magyar–francia arisztokrata családból származó fiatalember párizsi otthona és a család pálfalvai (Szatmár vármegye) birtoka között ingázva jellegzetes alakja volt a század első évtizedében a magyar arisztokrata köröknek. A koalíciós válság idején francia nyelvű lapot szerkesztett Kolozsváron, fiatalkori barátja volt *Hory András*, aki a két világháború között következtében, sőt egy ideig a külügyminiszter állandó helyetteseként szolgált; édesanyja Teleki-lány volt, így az ő révén rokonságban volt az erdélyi arisztokrácia jelentős részével.[37] Kijárta a párizsi *Politikatudományi Főiskolát*, a világháborúban a francia hadseregben szolgált. Egy gitárművész orosz hercegnővel kötött házassága miatt magyar rokonai megszakították vele a kapcsolatot, így alkalmi újságíróskodásból tartotta fenn magát és családját. A békekonferencia idején először Magyarország érdekei ellenében publikált, majd ajánlkozott, hogy második hazája szolgálatába áll.[38] *Praznovszky Iván* párizsi magyar megbízott hallani sem akart arról, hogy együttműködjön de Gerandóval, aki *„semmiféle pozícióval vagy összeköttetéssel nem bír, ellenkezőleg, kissé hóbortos és nem veszik komolyan. (...) teljesen komolytalan és megbízhatatlan ember, aki éppen viselkedésével eljátszotta pozícióját."*[39] Ennek ellenére — vélhetően *Teleki Pál* külügyminiszter nyomására — de Gerandót nem hivatalos megbízásokra alkalmazta a külügyminisztérium. 1920. június végén már tízezer koronát kapott a Hungária Szállóban felmerült költségeinek rendezésére. A bizalmat azzal igyekezett meghálálni, hogy hosszú és nagyon alapos memorandumban taglalta a Franciaországban végzendő magyar propagandamunka feladatait. De Gerando úgy vélte: a magyar érdekek szolgálatára olyan újságot kell találni, amely konzervatív, antibolsevik és egy nagy jövőjű politikus szolgálatában áll. Ő erre a feladatra az radikális, királypárti *Action Française*-t vagy az *Aristide Briand* mögött álló *L'Éclairt* vélte alkalmasnak. Ez utóbbi *„nagy szolgálatokat tett Magyarországnak, különösen 1920 januárjában és ezért nem kapott egyetlen fillért sem"*.

[35] Ablonczy 2000/b, 1158–1159.

[36] MAE AD, PA-AP, Papiers Doulcet, 29. köt., 321. f. Jean Mistler sajtóattasé Doulcet követnek, Budapest, 1922. november 3.; Uo. 305. f. de Robien ügyvivő Doulcet követnek, Budapest, 1923. november 21.

[37] MTA Kt, Ms 10864/2: Hory András: A Belmagyar utcától a Dísz térig. 46–47, 97–99. l.

[38] MOL, K 66, 103. cs., de Gerando-dosszié, 522/7biz.-1920. 53-57. f. Baranyai Zoltán levele a sajtóosztály vezetőjének, Genf, 1920. május 10.

[39] Uo. 60. f. Praznovszky Iván távirata, Párizs, 1920. június 19.

Hangsúlyozta, hogy nem megvenni kell a lapokat: e tekintetben a piac úgyis telített, a francia lapokat elkényeztették a háború előtt kapott összegek. Szerinte egy-egy rovatvezetőt kellene megkörnyékezni, nem feltétlenül anyagiakkal, hanem más, informális előnyökkel. A magyar propagandának az ország elitjét kell megnyernie, ezért a nagypéldányszámú informatív sajtó (például a *Le Matin*) befolyásolása fölösleges. A Párizsban majdan fölállítandó magyar sajtóiroda vezetőjének ezért társasági hírverést is kellene folytatnia, bejáratosnak kell lennie a szalonok világába.[40] Bár e poszton, és más, a memorandumban részletezett ambíciózus terv (film, könyvkiadás stb.) megvalósításában a magyar–francia újságíró nyilvánvalóan magára gondolt, *Kánya Kálmánt*, a külügyminiszter állandó helyettesét és Telekit talán gondolkodóba ejtette a beadvány. Jóllehet, valószínűleg nekik is jártak hasonló gondolatok a fejükben. Ezért 1920. augusztus 1-i hatállyal kinevezték *Gesztesi Gyula* újságírót a párizsi magyar követség sajtóelőadójának.[41] Ő volt az első, ilyen poszton rendszeresített magyar tisztviselő, és az ezt követő két évtizedben döntő szerepe volt a magyar–francia kapcsolatok, mindenekelőtt a franciaországi magyar revíziós propaganda megszervezésében.

A magyar revízióért síkra szálló francia publicisták, politikusok működésük természete alapján nagyjából három, eltérő nagyságú csoportba sorolhatók. Egyrészt voltak olyan, formátumos politikusok, diplomaták, akik nem értettek egyet országuk külpolitika vonalvezetésével, és úgy látták, hogy a magyar békeszerződés kirívóan igazságtalan viszonyokat és állandó viszályt teremtett a Duna völgyében. Legjellegzetesebb képviselője e csoportnak *Anatole de Monzie* szenátor, későbbi miniszter, aki 1920 októberében Budapesten járt és az év novemberében Párizsban felszólalt a trianoni békeszerződés ellen,[42] majd 1921. júliusában egyetlenként ellene szavazott a szenátusban. A *Gazette de Prague*-tól meg is kapta az egészen valószerűtlen minősítést: de Monzie *„olyan szocialista ügyvéd, aki a magyar feudális imperializmustól függ"*.[43] Ettől fogva a szenátor gyakorta emelt szót a békeszerződések revíziójáért. 1926-ban fogadta őt *Horthy Miklós*, állandó kapcsolatban állt a párizsi magyar követséggel, franciaországi tartózkodásai során tárgyalt *Bethlen István*nal is, akit oly nagyra tartott, hogy európai és francia politikusnagyságokat bemutató *Destins hors série* c. kötetében róla is írt egy arcképvázlatot.[44] Hasonló szellemi minőséget képviselt *Joseph Barthélémy* jogászprofesszor, későbbi vichy-i igazságügyminiszter vagy *Louis de Vienne*, egykori budapesti francia követ, akit hosszas budapesti tartózkodása győzhetett meg arról, hogy szükséges a békeszerződések korrekciója.[45]

Másodsorban olyan személyek támogatták a magyar revízió ügyét, akik belpolitikai vagy világnézeti indíttatásból tették ezt. A magyar királyi követség biztosan számíthatott a konzervatív, katolikus képviselőkre és politikusokra, akik *Daniel Bergey* abbé, gironde-i képviselő vezetésével a húszas években nagyjából húszfős csoportot alkottak a nemzetgyűlésben. A harmincas években, amikor egész Európában előtérbe kerültek a radikális politikai erők, Magyarország olyan képviselők támogatását is

[40] Uo. 822/biz.-1920. 37-47. f. de Gerando memoranduma, Budapest, 1920. június 27.

[41] MOL K 66, 103. cs., Gesztesi-dosszié, 36066-1930. 45. f. Gesztesy (sic!) levele ismeretlennek. h. n., 1930. október 9. – Gesztesi személyére ld. még Sipos Balázs tanulmányát e kötetben.

[42] Anatole de Monzie: La paix de Trianon n'apporte pas la paix en Europe Centrale. *Le Matin*, 1920. november 14, 1.

[43] Vrain 1999, 220.

[44] De Monzie 1927, 63–82. V. ö. még Fodor 2000, 291–307.

[45] De Vienne-ről ld. Ablonczy 2000/b 1161–1163.

megnyerhette, akik később a vichy-i kormányzat jobboldali ellenzékéhez tartoztak. *Xavier Vallat* vagy *Philippe Henriot* több propagandautat is tett Magyarországon, sőt, szervezett is ilyen látogatásokat más képviselők számára.[46] Velük járt többször Magyarországon *Robert Schumann*, az európai egység későbbi előharcosainak egyike.[47] (Henriot később a kollaboráció mellett kötelezte el magát, 1944 nyarán az ellenállók kivégezték.) E politikusoknak elsősorban a magyar politika „keresztény-nemzeti" iránya nyerte meg tetszését, meg a „szabadkőműves-zsidó befolyás kiküszöbölése" és a katolikus megújulás lendülete, amely „konzervatív és haladó egyszerre".[48] Ebből aztán komikus helyzetek adódtak: például a részben zsidó származású *Hevesy Pál* párizsi magyar ügyvivő ajánlotta a Dísz tér figyelmébe a vadul antiszemita *La Libre Parole* újságíróját, akinek budapesti költségeit a Külügyminisztérium állta.[49]

A két világháború között létezett a *világnézeti* magyarbarátoknak egy egészen sajátos csoportja is. A harmincas évek elejének liberális demokráciából kiábrándult nonkomformista gondolkodói Franciaországban is nagy bizalommal tekintettek az olyan diktatórikus, illetve totalitárius rendszerekre, mint a sztálini Szovjetunió, a hitleri Németország vagy a fasiszta Itália. Az 1931 januárjában indult *Plans* (Tervek) c. folyóirat ezeket a roppant széttartó érdeklődési irányokat igyekezett egy lap hasábjain összefogni. Egymás mellé kerültek Lenin- és Mussolini-idézetek, Le Corbusier és Groupius cikkei és rajzai, Rodin szobrai az ötéves tervet méltató cikkekkel, Kemál-, Hitler- és Mussolini-portrékkal – és felbukkant annak a Bethlen Istvánnak fényképe is, aki valószínűleg nem nagyon kívánkozott ebbe a társaságba. A lap már első számaiban meghirdette az európai békék revízióját, külön kiemelve a Magyarországgal történt igazságtalanságot.[50] Két hónappal később terjedelmes cikkek foglalkoztak Magyarországgal, hosszú tanulmány ismertette a trianoni békeszerződés revíziójának szükségességét és vázolta a megoldás lehetőségeit.[51] (A lap szerkesztőinek frappáns megállapítása szerint a háború utáni francia közvéleményben meggyökeresedett a tétel: a magyar *„az az úriember, aki egy atlasszal közelít Önhöz"*.)[52] A lap az etnikai revízió álláspontját képviselte, részletesen ismertetett területi javaslatokkal: ennek értelmében Magyarországnak csak a határ menti sávokra lett volna joga. Sőt a szerző, *André de la Far* szerint Kárpátalján *„semmi keresnivalója"* sincs a magyar politikának, és a későbbi *„Európai Unió"* érdekében le kellene mondani az Erdély belsejében élő egymillió magyarról is.[53] A Rothermere-vonalat alapként elfogadó tervezet saját képmellékletével is ellentétbe került, amikor megbélyegezte az aktuális magyar rendszert, mint *„középkori államot"*, *„a Horthyk és Bethlenek országát"*, amely akadályozza a revízió bekövetkeztét. Nyilván ezeket a barátságtalan kijelentéseket próbálta orvosolni a főszerkesztő a következő számokban, amikor cikkeiben és középeurópai útijegyzeteiben vagy Budapesten tartott előadásában csodálattal adózott *„az*

[46] Ténykedésükről ld. DIMK III. 247. sz.

[47] MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, 147. köt., 137. f. de Vienne követ Daladier külügyminiszternek, Budapest, 1934. január 31.; Uo. 177. f. Feljegyzés Comert osztályvezető részére, Párizs, 1934. május 20.; Uo. 183-186. f. de Vienne követ távirata, Budapest, 1934. május 28.; 148. köt. 99-102. f. Maugras követ Laval külügyminiszternek, Budapest, 1935. szeptember 25.

[48] Nagyon beszédes e témáról Pierre Delattre: Lettre de Hongrie c. cikke. *La Croix*, 1927. augusztus 31.

[49] MOL K 66, 11. cs. - II/3. t., 26851/1922, 132. f. a sajtóosztály feljegyzése, Budapest. 1922. november 3.

[50] Ligne générale. *Plans*, 1931. február, 5–7.

[51] Lamour 1931/a, 116–118., De la Far 1931, 119–129.

[52] Lamour 1931/a, 117–118.

[53] De la Far 1931, 124, 126.

ezeréves Magyarország egységének", és hitet tett amellett, hogy Magyarország „*új nagysága*"éppen a Duna-medencében elfoglalt központi helyzetéből fog következni.[54] A magyar sajtó természetesen nagy hírverést csapott e cikkeknek és szerzőiknek, holott ők világnézeti alapon eleinte húzódoztak attól, hogy kiemeljék revíziós elképzeléseiket.[55] De azután a Dísz tér támogatása nyilván megváltoztatta állásfoglalásukat.

A *Plans* nemcsak azért érdemel figyelmet, mert rövid fennállása során bőségesen foglalkozott Magyarországgal, hanem azért is, mert ebben a műhelyben jelentek meg először *együtt* azon francia publicisták, akik a magyar revízió hirdetői lettek.[56] Írt a folyóiratba *Aldo Dami*, *Georges Roux*, *René Dupuis*, akiknek tevékenységét a magyar Külügyminisztérium anyagilag és szakértői segítséggel is támogatta.[57] Ők már azok közé tartoztak, akik kifejezetten magyar intenciókra, magyar támogatással és Magyarországról származó díjazás fejében vállalkoztak a revízió népszerűsítésére. Az ilyen szerzők sora meglepően hosszú. E körülmény ismeretében csak nagy bátorsággal állítható az, hogy például a fenti újságírók által kiadott művek valamiféle francia revíziós koncepciót taglalnának.[58] A könyvekben közölt nézetek sokszor hivatalos magyar irányítás alatt születtek – ez igazságtartalmukat nem csorbítja, ellenben jelentőségük megítélésében óvatosságra int.

E revíziós hálózat kiépítésének jól begyakorolt technikája lett az idők során. A magyar revízióról kedvezően író vagy nyilatkozó újságíróval, politikussal a magyar követség felvette a kapcsolatot. Rangjától és társadalmi állásától függően a követ vagy egyik munkatársa meghívta ebédre, és ugyancsak ő vagy például Gesztesi jelentette a nyilatkozat tényét. Egyúttal javaslatot is tettek arra, hogy érdemes-e meghívni az illetőt Magyarországra, például előadást tartani vagy körutazásra vinni. Az invitálásokat eleinte a *Külügyi Társaság* révén bonyolították, majd a már „kipróbált" egyének esetében ezt a szerepet 1927 után átvette a *Revíziós Liga*. 1931-et követően a francia kapcsolatban döntő szerephez jutott a folyóiratot kiadó *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* is. Ha a magyar külpolitika irányítói minden gyanút el akartak oszlatni, teljesen semlegesen hangzó nevű egyesületeket is bevontak a fogadásba: a francia filológusok 1934-es magyarországi látogatásánál például a *Gerevich Tibor* irányítása alatt álló *Archeológiai Társaság* tűnt alkalmasnak a vendéglátó szerepre, mert „látszólag teljesen unverfanglich és politikamentes meghívás volna ez így, ami a franciáknak is és nekünk is igen meg fog felelni; ily zászló alatt sokkal kényelmesebben lehet hajózni".[59] A meghívások során fogadás fogadást követett, a nagy országos lapok sorra kértek interjút a francia vendégektől, akik a budapesti szép napok hatása alatt számos esetben tettek revíziós tartalmú kijelentéseket, amelyek újabb hírlapi cikkekre, sajtópolémiákra, vagyis a magyar ügy napirenden tartására adtak alkalmat. A budapesti francia követség bosszúsan szemlélte ezt a vendégjárást, ám

[54] Lamour 1931/b, 26., Lamour 1931/c, 147–149.

[55] MOL K 66, 103. cs., Gesztesi-dosszié, 36226-1930., 31. f. Gesztesi Gyula levele Bárdossy Lászlónak, h. n., d. n.

[56] Vö. Eckhardt 1931.

[57] MOL K66, 202. cs., III-4. t., Dami-dosszié. És például MAE AD, Europe 1918-1940, Hongrie, 147. köt., 50. f., a sous-direction Europe feljegyzése, Párizs, 1933. június 28.

[58] Ld. Daruvar 1970, Zsoffai 1996.

[59] OSZK Kt, Balogh József hagyatéka – a Nouvelle Revue de Hongrie iratai, Fond 1/3067, 27847. f. Balogh József Teleki Pálnak, Budapest, 1934. május 1.

hasztalan igyekezett neki gátat vetni.[60] A magyar *charme*, meggyőzési készség és vendégszeretet hamarosan felkerült a francia térségpolitika nagy ellenfeleinek listájára.[61]

Némi joggal. A magyar diplomatáknak alkalomadtán még arra is gondjuk volt, hogy ne csak budapesti meghívásokkal, hanem apró figyelmességekkel kötelezzék le a Magyarország iránt esetenként nem túl barátságos francia személyiségeket: *André Géraud*-hoz, a megvesztegethetetlennek tartott publicistához (aki előzőleg már írt a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ba) úgy igyekeztek közel kerülni, hogy dohánybarát feleségének jó minőségű füstölnivalót ajándékoztak. A sajtóosztály vezetője ártatlan ravaszkodással jegyezte meg: *„remélem ízleni fognak neki a magyar szivarok, s azok illatos füstjén át talán könnyebben lehet a Géraud-házaspár szívéhez férkőzni"*.[62]

Kisebbség és többség

A bevezetőben említett (első világháború utáni) nagyhatalmi pozíció új intézményi hálózat kialakítását is igényelte, hogy a francia gazdasági, kulturális és diplomáciai befolyás zavartalanul érvényesülhessen a térségben. E térfoglalás eszköze volt konzulátusok nyitása Közép- és Kelet-Európában, nem utolsósorban az utódállamok területén. Így nyílt francia konzulátus Pozsonyban és Kolozsváron.[63] Az új intézmények megalapítása nem csupán a hatalom öncélú demonstrálását szolgálta. Ekkoriban a volt szövetségesek már potenciális vetélytársat is láttak egymásban. A francia befolyás intézményesítésének és az angolszászok megelőzésének fontosságára *Saint-Aulaire* gróf, bukaresti francia követ már 1919 őszén felhívta a figyelmet.[64] E kezdeményezés nyomán 1920 júniusában, a trianoni békeszerződés aláírása után kezdte meg működését a kolozsvári francia konzulátus, az újonnan meghódított erdélyi és partiumi országrészekre kiterjedő hatáskörrel. Sietségre utal, hogy a képviselet vezetését nem hivatásos diplomatára, hanem *Henri Berthelot* tábornok *Dunai Hadseregének* hírszerzőtisztjére, *Marc Cervoni* kapitányra bízták. Az újdonsült konzuli ügyvivő nyolc hónapig tartózkodott a városban és tájékoztatta feletteseit a régióban történtekről. (Utódai már hivatásos konzulok voltak: a katonatisztet 1940-ig még öten követték a képviselet élén.) A francia befolyás erősítését jelezte a temesvári konzuli kirendeltség megnyitása és a kolozsvári kereskedelmi kirendeltség felállítása 1922-ben. A szokásos konzuli ügyeken, a gazdasági behatolás támogatásán kívül a konzulátusnak jelentős szerepe volt a francia kultúra terjesztésében, ami Berthelot tábornok kultuszának ápolását, a román–francia körök tevékenységének támogatását éppen úgy jelentette, mint a francia egyetemi misszió figyelemmel kísérését. E munkának voltak a kisebbségeket érintő vonatkozásai, ugyanis Erdélyt a francia diplomácia olyan missziós területnek tekintette, amelyet ki lehet vonni a német hatás alól és be lehet tagolni a latin kultúrkörbe. Ez a törekvés adott esetekben nagyon jól illeszkedett a román kormány kisebbségellenes intézkedéseihez.

[60] MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, 62. köt, 57. f., de Vienne követ Briand külügyminiszternek, Budapest, 1927. április 14.; Uo. 147. köt, 47. f. de Vienne követ Paul-Boncour külügyminiszternek, Budapest, 1933. június 15.

[61] MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, 147. köt, 165-166. f. de Vienne követ Barthou külügyminiszternek, Budapest, 1934. május 14. V. ö.: Ormos 1999, 49–57.

[62] MOL K 66, 103. cs., Géraud-dosszié, 36477-1932, 21. f. Ambró Ferenc követségi tanácsos levele, Párizs, 1932. szeptember 9.

[63] Vö. Ablonczy 2000/a, 163–176.

[64] CADN, Bucarest-Consulat, 44. doboz, sz. n. Voyage en Transylvanie, h. n. 1919. október 4.

A Romániába küldött francia középiskolai tanárok döntő többsége mindig Erdélyben tevékenykedett, sokszor olyan apró városokban, mint Szászváros vagy Torda.[65] Az egyébként radikálisan világi Harmadik Köztársaság attól sem ódzkodott, hogy francia szerzetesrendek erdélyi térnyerését támogassa, ha attól helyi (román) frankofón értelmiségi réteg kialakulását remélte. Így jöttek létre francia egyházi intézmények Belényesen, Nagyváradon és Balázsfalván. *Anghelescu* közoktatási miniszter felvetése nyomán a francia követ azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy az erdélyi — német és magyar származású — római katolikus egyházi méltóságokat francia papok váltsák fel.[66] Sőt, a húszas évek végén, szintén a francia követ sürgetésére, Erdélybe látogatott az *Alliance Israëlite Universelle* küldöttsége és a helyszínen vizsgálta, hogy az erdélyi zsidókat miképpen lehetne elfordítani a magyar orientációtól.[67] Erdélynek ugyancsak fontos szerepe volt — különösen a harmincas években — a keleti francia katonai doktrínában is.[68]

A pozsonyi francia konzulátus is a húszas évek legelején kezdhette meg működését. A magyar kisebbséget kezdetben itt is inkább biztonságpolitikai kockázatnak tartotta a francia külpolitika, amit mutat, hogy helyzetét először egy 1919 augusztusából származó, aprólékos hírszerzési összefoglaló tárgyalta. Ebben a szerző megállapította, hogy a „*magyar lakosság alkotja Szlovákiában az őshonos lakosság legnagyobb és legveszedelmesebb részét*". Külön felhívta olvasója figyelmét a magyarajkú zsidó lakosságra, amely — különösen a falvakban — „*a magyarosodás legjobb ügynöke volt*", és amelynek egy része valószínűleg továbbra is ellenséges lesz a csehszlovák kormánnyal, csakúgy, mint a városokban lakó, magyar vagy elmagyarosodott középosztály és munkásság. „*Soha nem lehetünk elég energikusak ezekkel szemben, akik mindig felforgató elemek maradnak*" – állapította meg a jelentés, amely ellenben kiemelte a magyar paraszti lakosság megnyerhetőségét a csehszlovák köztársaság ügyének.[69]

A fent említett arányosság (minél nagyobb számú a nemzetiség, annál több a jelentés) mutatkozott abban, hogy a francia külügyminisztérium a jugoszláviai magyarok létéről szinte alig vett tudomást.

A kolozsvári konzulátus anyagait átböngészve az is szembetűnő, hogy míg a francia konzulok társasági vagy hivatalos szinten rendszeresen érintkeztek külföldi kollégáikkal és a helyi román elit képviselőivel, addig a többségében magyar Kolozsváron feltűnően kerülték a magyarság képviselőit, sőt a magyarokat általában. Korábban Cervoni kapitány arról tájékoztatta a bukaresti francia követet, hogy bár még nincsen lakása, és könnyen tudna a helybeli magyar lakosoknál szállást találni, jobbnak látja megvárni a román hatóságok megoldását problémájára.[70] Hozzá kell tennünk: a magyar kisebbségről általában elfogultsággal és gyakran kifejezetten rosszindulattal jelentő konzulok közül a nem hivatásos Cervoni volt a legkevésbé magyarel-

[65] CADN, Cluj-Consulat, 1. doboz, sz. n. Bukarest, 1922. december 11.

[66] MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie, 42. köt., 131. f. de Manneville követ Poincaré külügyminiszternek, Bukarest, 1923. március 26.

[67] MAE AD, Europe 1918–1940, 68. köt, 118-119. f. Puaux követ Briand külügyminiszternek, Bukarest, 1929. november 18.; Livezeanu 1995, 151–153.

[68] SHAT AG, 7N 3048, Correspondance de l'attaché militaire à Bucarest, 4ème trimestre 1934, Delmas őrnagy a hadügyminisztériumnak, Bukarest, 1934. december 9. V. ö. Moisuc 1980, 362–364.

[69] MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 34. köt, 57-58. f. Informátor összefoglalója a Deuxième Bureau részére, h. n., d. n. (A szövegből megállapíthatóan 1919 augusztusából.)

[70] CADN, Bucarest-Consulat, 50. doboz, Nouvelles Provinces/Transylvanie et Banat, sz. n. Cervoni kapitány Daeschner követnek, Kolozsvár, 1920. július 8.

lenes. Összefoglalóiban rendre kitért a román hatóságok (nemcsak magyarokat, hanem például az angol konzult érő) visszaéléseire, a kiutasításokra és a kisebbségeket célzó zaklatásokra. Jelentéseit azonban a bukaresti francia követségen valósággal cenzúrázták a Párizsba történő továbbítás előtt, piros ceruzával szisztematikusan kihúzták belőlük a román hatóságokra terhelő részeket: helyesbítették például Ferencz József unitárius püspök felekezetét is. Így lett az idős egyházi méltóság uniátus – azaz görögkatolikus.[71]

A diplomácia jelentések oldalain az erdélyi magyarság általában úgy jelent meg, mint a mágnások vezetése alatt álló, zsidók által pénzelt, a zsidó kézben lévő sajtó által irányított tömeg, amelynek egy vágya van: a revízió. Nem csoda tehát, hogy 1927 decemberében a konzul a Nagyváradon letartóztatott antiszemita román garázdálkodókat védte jelentésében, és *„judeo-magyar mézeshetekről"* írt, illetve egy másik jelentés az erdélyi zsidók magyarbarát érzelmeit kárhoztatta.[72] Hasonló értékeléseket kapott a szlovákiai magyar kisebbség is, bár a róluk szóló jelentések száma lényegesen kisebb volt például a szudétanémetekről írottakéhoz képest. De az ő esetükben is állandóan előkerült, hogy arisztokraták befolyása alatt állnak; emellett főként a katolikus klérust, a tisztviselőket és a keresztényszocialista pártot nevezték meg a Budapestről irányított propaganda ágenseiként.[73] A frissen állomáshelyére érkezett pozsonyi konzul elfogultsága és egyoldalú tájékozódása leginkább a Mária Terézia-szobor ledöntéséről írott jelentéséből derült ki. A szobrot, amelyet — a jelentés szerint — annak emlékére emeltek, hogy a királynő az 1741-es országgyűlésen *„újfent biztosította a mágnások százados előjogait"*, a csehszlovák légionáriusok döntötték le. *„A művelet önmagában kissé brutális volt, és maga a gesztus — talán — haszontalan"* – tett engedményt a konzul. Annál inkább fájlalta, hogy Petőfi Sándor szobra a helyén maradt, mert a költő *„átállt az elnyomók oldalára, renegáttá lett, még a nevét is elhagyta, végül is olyan bűnt követett el, amelyet egyetlen szlovák hazafi sem bocsát meg azoknak, akiket árulónak tart"*. Ha tehát a két szobor között kell választani, akkor *„rossz történelmi példát választottak, másfelől az is igaz, hogy a szenvedélynek nincs logikája... Különösen Szlovákiában nem"*.[74]

A diplomaták elfogultsága sokszor szinte tapintható a jelentések lapjain, ám szükséges megjegyezni, hogy a vincennes-i hadilevéltárban található attaséi összefoglalók, sőt általában a katonatisztek jelentései árnyaltabb képet nyújtottak a magyar kisebbségek helyzetéről. Részint az ő információikra is támaszkodtak azok a közvetlenül a háború előtt született elemzések, amelyek jelentős tárgyismerettel és kevesebb egyoldalúsággal ismertették például az erdélyi magyarok helyzetét.[75]

*

[71] Cervoni jelentéseinek változataihoz ld. MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie, 41. köt. és CADN Cluj-Consulat, 1. köt.; Ferencz püspökre uo. Cervoni Bukarestnek, 1920. szeptember 3.

[72] MAE AD, Roumanie, 54. köt. 182. f. de Laigue konzul Briand külügyminiszternek, Bukarest, 1928. január 4. és CADN, Cluj-Consulat, 1. doboz, sz. n. Mouille konzul a külügyminisztériumnak, Kolozsvár, 1924. május 9.

[73] MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 34. köt., 182-185. f., Couget követ Millerand külügyminiszternek. Prága, 1920. szeptember 22.

[74] MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 34. köt., 244. f., Rötig konzul a külügyminiszternek, Pozsony, 1921. november 14.

[75] SHAT AG, 7N 3053/Roumanie – Attaché militaire/Rapports janvier-juin 1939, Delhomme ezredes Daladier külügyminiszternek, Bukarest, 1939. március 17. Uo. /Rapports 1940, Delhomme tábornok Reynaud külügyminiszternek, Bukarest, 1940. június 3. Továbbá CADN, Bucarest-Consulat, 47. doboz, sz. n. Adrien Thierry (ekkor már) nagykövet Bonnet külügyminiszternek, Bukarest, 1939. június 24.

A két ország viszonyán végigtekintve sajátos kettősség figyelhető meg a két világháború közötti időszakban: míg a hivatalos politikák egymással ellentétes célokat tűztek ki maguk elé, és a trianoni trauma mélyen elválasztotta a magyar közvéleményt Franciaországtól, a hazai kulturális életben változatlanul meghatározó volt a francia hatás, aminek a harmincas évektől akár németellenes éle is lehetett. Ezt az ellentmondást csak az újabb világháború szüntette meg. Mivel Franciaország 1920 után nem volt képes új érdekeinek és új szövetségeseinek hatékony védelmére, már a háború alatt körvonalazódott az a francia külpolitikai doktrína, amely nem szövetséges és ellenséges államokkal számolt a térségben, hanem egyforma elbánást és erős kulturális jelenlétet vetített előre.

SIPOS BALÁZS

A SAJTÓ ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK A „HOSSZÚ HUSZADIK SZÁZAD" ELSŐ FELÉBEN

A sajtó működési módját és a nemzetközi kapcsolatokat, így egyes államok külpolitikáját is, két, egymással szorosan összefüggő folyamat határozta meg az 1900 utáni ötven esztendőben: a negyedik információs forradalom, illetve — jelentős mértékben, de nem kizárólag ennek hatására — az úgynevezett kezdeti globalizáció korszaka. E két folyamat eredménye — a lapokat szemlélve — a példányszám–hirdetések által meghatározott tömegsajtó létrejötte, illetve — a nemzetközi kapcsolatokat nézve — a világpolitika lehetősége. E kérdések megértéséhez-bemutatásához azonban az kell, hogy egy hosszabb időtartamra figyeljünk. Nemcsak azért, mert a múlt század első felének újdonságai (és nem csupán a technikai jellegűek) az azt megelőző évszázadban gyökereznek, illetve éppen akkor számítottak újdonságnak, hanem azért is, mert a tömegsajtó és a nemzetközi folyamatok világméretű koordinálásának lehetősége már a 19. század utolsó harmadában létezett. Ebből a szempontból indokoltnak tűnik a politikai rendszerek változására, a politikai ideológiákra összpontosító „rövid huszadik század" fogalmát a fenti átalakulások *folyamatának* és azok *időtartamának* jobban megfelelő „hosszú huszadik század"-éval felcserélni. Ez az elnevezés arra hívja fel a figyelmet, hogy valódi és alapvető változások, illetve az azokat eredményező folyamatok — témánk szempontjából mindenképpen — a 19. század utolsó két-három évtizedében történtek, illetve indultak.

A sajtó működését és a nemzetközi kapcsolatokat egyaránt átalakító folyamat végeredményét *José Ortega y Gasset* így fogalmazta meg 1929-es munkájában, *A tömegek lázadásában*: „a világ és vele, benne az élet is, hirtelen megnövekedett. Hirtelen valóban világszerűvé vált; s ezzel azt akarom kifejezni, hogy az élet tartalma az átlagember típusa számára ma az egész világ; hogy ma mindenki, egészen szokásszerűen, az egész világot éli."[1]

Mit jelent ez az állítás?

1. A 19. század közepétől nagyjából a 20. század közepéig tartó száz esztendő az úgynevezett távközlési forradalom időszaka volt. Az olyan technikai újdonságok megjelenéséé, elterjedéséé, mint például a vezetékes, majd a vezeték nélküli távíró vagy a telefon, a rádió. A két világháború között a szakirodalom — például a magyar szociológus, *Dékány István* — közlekedési forradalomnak nevezte ezt a fejlődést-változást azért, mert úgy tekintette, hogy az információ áramlásának meggyorsítása összekapcsolható a közlekedési eszközök mind tömegesebb méretű alkalmazásával. Emiatt periodizációja kissé eltér: kezdőpontnak 1829-et, azaz az első vasútvonal kiépítését, végpontjának az 1930-as éveket, azaz a sugárhajtású repülőgép megépítését tartotta. Az elnevezéstől és a korszakolás eltéréseitől függetlenül témánk, a sajtó és a nemzetközi kapcsolatok története szempontjából

[1] Ortega y Gasset 44.

az a lényeges, hogy a hosszú 20. század első fele egy információs forradalom fontos időszaka. (Sorrendben ez a negyedik információs forradalom, amely a beszédét, az írását és a nyomtatását követette, és a számítógéphez köthetőét megelőzte.) A világot ennek eredményeként száz év alatt a különböző távközlési eszközök valósággal összezsugorították. Morse 1838-ban még olyan eljárás számára kérte az amerikai kongresszus támogatását, amely „az egész országot szomszédsággá" teszi – 1927-ben kicsit több mint 26 millió telefonállomást kötött össze 122 millió kilométer telefonhuzal, az 1930-as évekre a világot 24 millió kilométer hosszú távíróvonal és -huzal fonta körül, 1936-ban pedig (a Szovjetuniót nem számítva) körülbelül 57 millió rádiókészülék volt a Földön.[2]

2. Ugyanezt, a 19. század közepétől kezdődő száz évet nagyrészt éppen a távközlési forradalom miatt a globalizációval foglalkozó kutatók egy része — például *Jan Aart Scholte* — a „kezdeti globalizáció" korának nevezi.[3] Ez azt jelenti, hogy a kommunikáció, a politika, a gazdaság, a kultúra, a sport stb. területén ekkor jelentek meg az első olyan szervezetek, szerveződések, amelyek nem kétoldalúak voltak, hanem szupraterritoriálisak. Scholte legújabb könyvében hosszan sorolja azokat az adatokat, amelyek szerinte a lényegi, határokon átnyúló társadalmi kapcsolatok megjelenését, fejlődését mutatják. Ezek között vannak szórakoztatók, mint például az, hogy ez első világkörüli, szervezett turista útra 1872–1873-ban került sor, vannak közismertek, mint például az, hogy az első „globális" sporteseményt 1896-ban, Athénban szervezték. És vannak olyanok, amelyek a távközlési forradalom világméretűvé válásáról tanúskodnak: például az, hogy a globális hírügynökségek már 1859-ben felosztották egymás között a világot.

A hosszú 20. század első fele tehát a kezdeti globalizáció, vagy másként: a globalizáció megalapozásának korszaka is egyben.[4] Világméretűvé vált például a kommunikáció, és — miként *Jorma Ahvenainen* fogalmazta egy 1981-es írásában — a „nemzetközi telegráfkommunikáció lehetővé tette világpolitika" folytatását, azaz a nemzetközi kapcsolatok rendszere szintén átalakult,[5] és az abban jelentkező problémák is másként hatottak az országokra, a nemzetközi szervezetekre, valamint a nemzeti közösségek tagjaira. Korszakunk vége felé, az 1930-as években ismerősen fogalmazta ezt meg egy angol politikus: „Ebben a kis faluban, melyet világnak nevezünk, nem kerülhetjük el, hogy ne érintkezzünk. A világ kisebb lett... S a világ kisebbedésével fordított arányban nő minden probléma fontossága."[6]

Mindez azt mutatja, hogy „a világ valóban világszerűvé válásának" folyamatában a hírügynökségeknek kiemelt szerepük volt: az általuk üzemeltett kábelek tették lehetővé a világpolitikát, a világméretű gazdasági-kereskedelmi tranzakciókat (például tőzsdeügyleteket), biztosították azt, hogy egy-egy nemzeti közösség tagjaihoz az újságok, majd a rádió minél hamarább, minél rövidebb idő alatt juttassák el a külföldi, a más országokban vagy akár más kontinenseken történt események hírét.

3. Az, hogy a távközlési forradalom lehetővé tette a távoli eseményekről való tájékoztatást, tájékozódást, átalakította a szerkesztőségeket, az újságok szerkezetét (külpolitikai rovatok megjelenése, külföldi tudósítók alkalmazása) és az újságírást is: a 19. század közepétől még csak az Amerikai Egyesült Államokban és Nagy-

[2] *A Sajtó*, 1927. 6. sz. 28, Kalmár 1940, 66.
[3] Scholte 2000, 65–66.
[4] A szakirodalomban ezt az időszakot a régóta tartó globalizáció újabb szakaszának is nevezik.
[5] Idézi Kaul 1997, 59.
[6] Idézi Az élet útmutatója. Pesti Hírlap kiadása, 1937. 281.

Britanniában, a 20. század elejére már Európa több országában, így Magyarországon is felváltotta a „vélemény-újságírást" a „hír-újságírás".[7]

Ennek két fontos következménye lett: az újságírók munkája és az olvasóké (a befogadás) egyaránt megnehezedett. A „vélemény" háttérbe szorulása azt jelentette ugyanis, hogy pontosan akkor maradtak az olvasók értelmezések, magyarázatok híján, amikor erre nagyobb szükségük lett volna. Hiszen azzal, hogy az információ mennyisége és „távolsága" (a származási hely és a fogyasztás színtere közötti) megnövekedett, még bonyolultabbá vált a világ: már nemcsak a szomszéd vármegye életét, a magyar kormány egy-egy döntését „kellett" megérteni, hanem a nagyvilág számtalan történését is. Az újságokban megjelent problémákat ráadásul a megelőző korokhoz képest sokkal gyorsabban kellett értelmezni: hiszen az események „száguldásával" párhuzamosan csökkent az az idő, ami alatt az olvasónak egy-egy kapott információt fel kellett dolgoznia.

Az újságírók és a szerkesztők munkáját érintő következmény az volt, hogy rövidebb idő alatt kellett a napilapokat előállítani, ami miatt az anyag (a cikk) megformálásának szempontjai — vélték a kortárs sajtómunkások — veszítettek fontosságukból, illetve nőtt a hibalehetőségek száma.

4. A külföldről származó hírek mennyiségének növekedése hatott — többek között — a nemzeti közösségek tagjainak politikai kultúrájára. Hiszen a politikai kultúra részét képezi a döntésekhez szükséges információkhoz való hozzáférés, mivel ezek is alakítják a politikai közösségek mentalitását, ezek is formálják a politikai hiteket.

A külföldi események a lapokban

Azelőtt, hogy a magyar sajtó a távközlési forradalom hatására modernizálódott volna, a napilapok igen gyakran a belpolitikai események közül is a két nappal korábbiakat ismertették. A *Pesti Napló*ban például — jellemezte ezt az állapotot *Rákosi Jenő* az 1920-as években — így és ezért jelenhetett meg az, hogy *Deák Ferenc* előző nap remek beszédet tartott a törvényhozásban, amit közölni holnap kezdünk.[8] Nem meglepő továbbá, hogy a külpolitika híreinek az olvasókhoz való továbbítása ehhez hasonló — mai szemmel nézve, vagy akár a századforduló korához képest — kényelmes tempóban történt. Jól mutatja ezt *Kemény Zsigmond* története 1859-ből: a *Pesti Napló* szerkesztőjének azt kellett eldöntenie, hogy mi történjék az „osztrák ármádia" súlyos vereségéről szóló hírrel, „épp lapzárta előtt". „Csak zárja be a lapot, elég, ha a közönség egy nappal később tudja meg" – mondta Kemény munkatársának.

Az olvasók információhoz való hozzájutását a korai lapzártán kívül[9] lassította a lapok szállítása is: a vidéki városokba például az esti és a reggeli lapok egyszerre érkeztek meg – miként erről *Salamon Ferenc*, a *Budapesti Közlöny* szerkesztője egy 1867. december 10-i levelében beszámolt *Andrássy Gyulá*nak.[10]

1. A 20. század első felére ez az időbeni távolság lényegesen lerövidült. Miként egy magyar szerző jellemezte 1939-ben: mindennapos lett, hogy mondjuk „az amerikai partok közelében történt búvárhajó-szerencsétlenségről néhány órával ké-

[7] Lásd például Szabó Ervin bevezetőjét a Társadalomtudományi Társaságnak a sajtó jelentőségéről 1913 novemberében tartott szimpóziumán. Ismerteti: *Huszadik Század*, 1913. 697.

[8] Rákosi 1926, 163.

[9] Lipták 1992, 189.

[10] Vértesy 1973, 187.

sőbb már az összes budapesti lapok beszámolnak".[11] Ezt a tempót több eszköz tette lehetővé: például az 1928. november 12-én megnyitott távbeszélő forgalom Észak-Amerika és Budapest között (az ünnepi telefonbeszélgetést Bethlen István miniszterelnök folytatta a miniszterelnökségről);[12] a távíró, amely már a 19. század végén nélkülözhetetlen kelléke volt az újságírásnak (a *Pester Lloyd* például 1888 és 1908 között este fél tizenegytől saját kábelt bérelt, amely Béccsel kötötte össze a szerkesztőséget); az 1880-as években szerkesztőségi munkaeszközzé lett írógép; a kézi szedésnél kétszer-háromszor gyorsabb szóöntő (linotype), majd az annak tempóját másfélszeresen felülmúló betűöntő (monotype szedőgép); a 32 és a 16 oldalas rotációsgép, amely 3 lappéldányt nyomott egy másodperc alatt stb. A vidékre történő szállítás idejét pedig lerövidítették egyrészt a kiadóhivatalok teherautói (amelyek az expediálást gyorsították), másrészt az, hogy egy miniszteri rendelet nyomán a nagyobb vidéki városokban külön hírlapkihordót alkalmazott a posta, ami 1-3 órányi nyereséget jelentett. A külföldi tudósítók munkáját továbbá nemzetközi egyezmények és a magyar kormány rendeletei is segítették a 20. század első felében. 1903-ban a londoni nemzetközi távíró-értekezleten például egyezség született arról, hogy a szerződő országok európai forgalomban délután hat és reggel kilenc között kedvezményes díjszabást és a magántáviratokkal szemben elsőbbséget biztosítanak az úgynevezett hírlaptáviratoknak. Az 1926-os egyezmény pedig eltörölte az időhatárt: hírlaptáviratot bármikor fel lehetett adni. A telefonon folytatott sajtóbeszélgetések rendszerét ugyanekkor megszüntették és helyette (külföldre) este kilenc és reggel nyolc között, a gyenge forgalmú órákban 40%-os kedvezményt biztosítottak. A nemzetközi élet jelentős eseményeikor azonban továbbra is lehetett alkalmanként hírlapbeszélgetést folytatni, így például a Népszövetség ülései idején: ez elsőbbséget élvezett a közönséges magánbeszélgetéssel szemben, s maximális időtartama a korábbi 6 percről 12 percre nőtt.[13] (Közben nem szabad elfelejtenünk, hogy a reggeli újságok lapzártája már a huszadik század eleje óta éjjel 2 óra volt.)

2. De vajon érdekelték-e az olvasókat a külföldről gyorsan és nagy mennyiségben érkező információk? A válaszhoz csupán közvetett bizonyítékok vannak. Egyrészt joggal feltételezhetjük, hogy az újságok azért állítottak fel külön külpolitikai rovatokat, azért alkalmaztak külföldi tudósítókat, azért közölték a nemzetközi és külföldi híreket, mert olvasóik vélt igényeit kívánták így kielégíteni. És azt is tudjuk, hogy a lapok komoly anyagi áldozatokra is készek voltak e hírek megszerzése érdekében. Továbbá erre utal az is, hogy külföldről hírlaptávirat formájában, a rádió-hírszolgálati hivatal és a rádió-üzemközpont hírlapi hírszolgálata révén — tehát közel sem az összes lehetséges csatornán — például a húszas évek közepén évente 750 ezer szó érkezett a magyar újságokhoz.[14] Másrészt arra, hogy a magyar befogadókat érdekelte, mi történik külföldön, következtethetünk abból is, hogy a magyar rádióhallgatók majdnem 30%-a rendszeresen hallgatott külföldi rádióadót. Egy 1935-ös felmérés szerint a következő vármegyékben az előfizetők több mint 40%-a tett így: Abaúj-Torna, Baranya, Győr-Moson-Pozsony, Sopron, Szatmár-Ugocsa-Bereg, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén.[15] Harmadrészt felhozható

[11] Technikus: A rádió az újságírás szolgálatában. *A Sajtó*, 1939. 7. sz. 9.
[12] *A Sajtó*, 1928. 11. sz. 584.
[13] Dániel 1927, 2–3, *A Sajtó*, 1927. 1. sz. 30, 1929. 1. sz. 91.
[14] A Magyar Statisztikai Évkönyv 1925-ös és 1926-os számai alapján.
[15] Várszeghy 1935, 627.

az az adat is, amely szerint már a húszas évek közepén több millió lapot szállítottak külföldről Magyarországra, ráadásul ez a mennyiség folyamatosan növekedett: például míg 1926-ban több mint 5 millió ilyen példány volt, 1927-ben számuk már meghaladta a 7,3 milliót. (Ezzel Magyarország megelőzte például Svájcot, Dániát, Svédországot és Lengyelországot is.)[16]

A kérdésre — tudniillik hogy érdekelték-e a külföldről nagy számban érkező információk az olvasókat — felelhetünk az újságokat nézve is igennel. A napilapok szinte minden nap közöltek híreket szinte az összes kontinensről („A modern újság minden egyes száma huszonnégy órás világtörténet" – írta a zsurnaliszta *Benda Jenő* 1918-ban).[17] És ezen időszaki kiadványok évkönyvei is áttekintették a világ eseményeit. Ha például belelapozunk a *Magyarság* 1933-as évkönyvébe, akkor az *Egy meddő esztendő. Európai válság – világválság 1932-ben* című írásban olvashatunk a genfi leszerelési konferenciáról, a francia, az angol, a német és az amerikai belpolitikáról, illetve Japán és Kína viszonyáról. És a minden mindennel összefügg érzését[18] is átélhetjük, hiszen a szerző a következőket írta: „Mikor február 2-án több mint ötven állam kiküldötteinek jelenlétében Genfben megnyitották a leszerelési konferenciát, Sanghajban körülbelül egy hét óta folyt a harc és semmi technikai nehézsége nem lett volna annak, hogy rádió és hangosan beszélők útján a konferencia résztvevői saját fülükkel hallgathatták volna a japánok nehéz hajóágyúinak tompa dübörgését."[19] A már hivatkozott Dékány István öt évvel később megjelent tanulmányában pedig azt írta: „Az, hogy Sanghajban minő viszony alakul ki a japánok és az angolok között és minő a németek és az angolok közt, érdekli a kiskunfélegyházi polgárt éppúgy, mint érdekli a New York-i gabonatőzsde is."[20] A gabonatőzsde fontosságának érzékeltetésére csak azt említeném, hogy az MTI 1922-ben átadott rádió-hírszolgálati kirendeltsége többek között éppen a külföldi közgazdasági (így tőzsdei) hírek felvételére szolgált: a budapesti központból a csepeli rádióállomáson keresztül tájékoztatták a vidéki előfizetőket (bankokat, kereskedőket és természetesen a vidéki lapokat), akik az amerikai tőzsdék zárása után 20 perccel értesültek például a gabona áráról. (A távirati iroda persze már 1922 előtt is folytatott gazdasági hírszolgálatot: az új központ a tőzsdei táviratok hivatalos köröztetését váltotta fel.)[21]

„Ma mindenki, egészen szokásszerűen, az egész világot éli" – így jellemezte ezt az állapotot Ortega y Gasset. *Kozma Miklós* pedig — 1940-ben — ily módon: „A hírszolgálat révén a modern ember idegzetében viseli a világ minden bajának tudatát mint szörnyűséges terhet."[22]

3. A távközlési forradalom hatására tehát felgyorsult az újságok előállítása. *Gratz Gusztáv* például arról számolt be, hogy „a Pester Lloydnál megtanultam, *hogyan kell gyorsan dolgozni*" – miként az osztrák *Die Zeit* című lapnál, amelynek budapesti

[16] Kende 1929, 440, Elekes 1935, 1104.

[17] Benda 1918, 98.

[18] Arra, hogy a „rövid huszadik század" első felének politikusa, újságírója stb. oly fogékony volt erre az „érzésre", részben talán magyarázatot találhatunk az időszak világképében, világról alkotott felfogásában. A filozófus *Halasy-Nagy József* „Korunk szelleme" egyik jellemzőjéről például a következőt írta: „Theoretikus koncepciónkat áthatja a kölcsönös összefüggés gondolata, mely a természettörvényekben nyer kifejezést. A mi világunkban egy porszem elmozdulása az *egész* világegyetem megváltozásával jár, éppen azért, mert benne minden összefügg." Nagy 1923, 15.

[19] Máthé 1933, 30.

[20] Dékány 1938, 10.

[21] Kende 1929, 437–438, Hennyey 1926, 259.

[22] Idézi Ormos M. 2000, 10.

tudósítója volt, szintén ezt követelték meg tőle. Ahogy megfogalmazta: „Akárhányszor előfordult, hogy éjjel telefonon felhívtak és minden előkészület nélkül cikket kellett diktálnom a Bécsben ülő gyorsírónak."[23] Ez azonban nem csupán azt eredményezte, hogy „a hírlapíró munkája nélkülözni kénytelen a gondosan pepecselő, szavakat százszor latolgató részletességet, amely a szépírót sok tévedéstől megmenti".[24] Jóval inkább azt, hogy míg Kemény Zsigmond 1859-ben még úgy érezhette: ráér valamely hír közlésével, addig a századforduló újságírói — és utódaik — már nem járhattak el így. Az aktualitás fogalmának megváltozása, az attól való félelem, hogy egy információ elavul (mert más lap esetleg előbb közli azt), szintén közrejátszott abban, hogy az újságok több és — a lapzárta időpontjához képest — minél frissebb hírt közöltek. Miként a *Budapesti Hírlap*ban (igaz, egy speciális helyzetben) olvasható volt: „meditálni nincs sok idő, a Hír itt liheg a kezünkben".[25]

Az első világháború

A finn *Terhi Rantanen*, a Helsinki Egyetem professzora több tanulmányában is kifejtette, hogy ha egy sajtótörténeti kutatás szempontja „csak" az újságírás története, akkor részeredményre lehet csupán jutni, és éppen a nemzetközi dimenzió ismerhető meg kevésbé. Emiatt egy írásában a nemzeti és a globális hírpiac egymásra hatásának együttes vizsgálatát javasolta.[26] Ezt a szempontot érvényesítette abban az írásában is, amelyben azt mutatta be: miként működtek a 20. század első felében az ausztráliai és az új-zélandi (nemzeti) hírügynökségek. Döntését elsősorban az indokolhatta, hogy a hosszú huszadik század első felében szerveződött meg a globális hírpiac. Azt, hogy mit is jelentett a *hírek globalizálódása*, a távközlési forradalom és a világ ezzel egyidejű valóban világszerűvé válása, az első világháború mutatja keményen.

A nagy hírügynökségek, az angol Reuter, a francia Havas és a német Wolff 1859-ben alkottak először hírkartellt, amelyet azután több szerződésben is megerősítették, illetve bővítették. Az első világháború után bizonyos módosulásokkal újjászervezett kartell 1934-ben, az amerikai Associated Press (AP) 1927-es belépése után hét évvel szűnt meg. Ezek a hírügynökségek felosztották maguk között a világot. A nekik jutott területeken kizárólagos jogot biztosítottak egymásnak a hírek továbbítására. A hírügynökségek második kategóriáját azok a közepes méretű cégek alkották, amelyek a három nagy valamelyikével és egy vagy több kisebb, nemzeti ügynökséggel is szerződtek. Ilyen volt 1927-ig az AP megszűnéséig az ausztrál Press Association és az osztrák–magyar Korrespondenz Bureau. A kis nemzeti ügynökségek közé pedig például az MTI tartozott. Ez a globális kartell az exkluzivitás elve alapján működött: a kisebb ügynökség saját felségterületén kizárólagos jogot kapott a vele szerződésben lévő nagyobb cég híreinek továbbítására, illetve saját területén történt események híreit kizárólag tőle vette át ez a nagyobb ügynökség.[27]

Az első világháború alatt azonban az események a korábbinál is gyorsabb tempóban követték egymást: míg 1914 előtt a Magyar Távirati Iroda napi ezer sort adott ki, addig 1914 után naponta 30-32 kiadásban összesen kétezer sort. Ekkor azonban

[23] 99 életrajz. Magyar selfmademanek. *Pesti Futár*, 1928. december 25. 42.
[24] Harsányi 1930, 290.
[25] *Budapesti Hírlap*, 1914. június 29.
[26] Rantanen 1998, 36.
[27] Uo. 46–47.

ez a hírügynökség-szisztéma jelentős, 3 órás időveszteséget jelentett a magyar lapoknak, hiszen az MTI Bécs közvetítésével kapta a híreket – jöjjenek azok Berlinből, Bukarestből, Amszterdamból vagy Konstantinápolyból.[28] Ez pedig óriási hátrány volt a szerkesztőségek számára, hiszen például egy minden ízében friss esti lap 4-5 óra alatt készült el. Mivel a szerkesztőségek a háborús körülmények között nem támaszkodhattak az MTI-re és a kőnyomatosokra, ezért saját hálózatot hoztak létre. Ennek működését nehezítette azonban, hogy a külföldi telefonokat nélkülözni kellett. Hogyan oldotta meg például *Az Est* a felmerülő problémákat? Tudósítót küldtek Rotterdamba, azért, mert a Reuter londoni jelentései a kontinensen oda érkeztek meg a leghamarabb. A világ minden részéről érkezett jelentéseket a brit fővárosból éjjel 11-kor kezdték küldeni a holland városba, ahová azok 12-kor jöttek meg. *Az Est* tudósítója negyed egytől háromig küldte Budapestre a táviratokat (jó esetben 15-20-at), amelyek délelőtt 9 és 12 között érkeztek a szerkesztőségbe. A berlini tudósító hajnalban megvásárolta a német lapokat, és azok fontosabb híreit negyed négy és negyed öt között továbbította – ezek 11-ig megérkeztek. A Stockholmban dolgozó újságíró volt talán a legrosszabb helyzetben, aki az orosz híreket gyűjtötte össze és továbbította: neki ugyanis este tízig el kellett küldenie táviratait, hogy azok következő nap délig Budapestre érjenek. *Az Est* Rotterdamból, Berlinből és Stockholmból kapott értesüléseit a fővárosi olvasók negyed kettőtől ismerhették meg.[29]

A hírügynökségek 19. században kialakult rendszere és a nagy ügynökségek eltérő fejlettsége — a magyar kortársak szerint legalábbis — súlyosabb problémát eredményezett. Már utaltam rá, hogy a nemzetközi telegráfkommunikáció lehetővé tette a világpolitika folytatását. Mivel a tenger alatti kábelek 80%-a angol tulajdonban vagy érdekeltségben volt, nem meglepő, hogy Nagy-Britannia uralta ebből a szempontból a világot a 19. század végén, a 20. század elején (ez az arány az 1930-as évekre 50%-ra csökkent).[30] Ez például azt jelentette, hogy Németországnak, amely a kábelek kevesebb mint 10%-át birtokolta, mindössze öt kábele volt, s ezeket a háború kitörésekor az antant elvágta (annak ellenére, hogy egy 1884-es párizsi nemzetközi egyezmény ezt tiltotta). Ezzel a globális hírkartellnek ez az eleme megszűnt, a nemzetközi csererendszer fennmaradt elemei következtében azonban a Reuter jelentéseit vette át a többi ügynökség. Ennek eredményeként — miként a magyar *Gesztesi Gyula* 1918-as könyvében fogalmazott — „Anglia kábeleivel és a szellemi befolyásolás láthatatlan szálaival valósággal összedrótozta, magához szorította a földtekét. [Mivel] A szegényes német kábeleket elvágták, amire a német cáfolat megérkezhetett volna, azalatt az entente már akár be is nyomulhatott volna Németországba s a barbár poroszok a brit hírszolgálat kénye-kedvére öldöshették le az ártatlan belga apácákat és kis gyermekeket."[31] Azaz: a valóság alakításában és közvetítésében a Reuternek jelentős befolyása lett, hiszen — miként Dékány István fogalmazta — a világot a közönség már nem látta át, és ezért szervezett informátorra szorult. Ez az informátor, „A sajtó az információs anyagot *maga válogatja:* ezek lesznek a közönség számára is azok a fontos környezetelemek, változások, »valóságos események«, amelyekhez gondolatban megpróbál alkalmazkodni, s megkísérli az ő helyzetét leszámítolni".[32] Ez a tudományos

[28] Nádas 1917, 5, 11-13.

[29] Szabó 1916, 45-46.

[30] Számos szerző ezzel magyarázza a Pax Britannica rendszerének működését a „hosszú huszadik század" első felében. Lásd például: Geyer–Bright 2000, 203. 61–63. (A „hosszú huszadik század" kifejezését ebből a tanulmányból vettem át.)

[31] Gesztesi 22.

[32] Dékány 1938, 11.

tétel ismert volt az első világháború alatt is: „Az újságbetűkből realitás és a tömegképzeletből politikai cselekedetek kútforrása lesz" – írta többek között Gesztesi, összhangban a közvéleményről alkotott századfordulós teóriákkal.[33]

Az, hogy milyen szerepe volt a Reuternek például abban, hogy az amerikai „közvéleményt" sikerült rávenni a hadba lépésre, kérdéses. Bár erős túlzás Gesztesi megjegyzése, amely szerint „merész általánosítással az egész világháborút a Reuters Telegram Company Limited és a Wolffs Telegraphisches Bureau közötti párviadalnak tekinthetjük. Ebben a párviadalban a Wolff elbukott",[34] az azonban bizonyos, hogy 1914-ben „a sajtópolitika bekerült a modern államművészet és diplomácia arzenáljába"[35] (korábban erre elvétve került sor).[36] Vélhetőleg a már idézett Benda Jenő fogalmazta meg pontosan a globális hírpiac hatását a világháború kimenetelére. A nagy hírügynökségektől függött — írta —, hogy „a híreket milyen színezéssel továbbítják... válságos időkben... egész világrészek olyan szemüvegen keresztül látták az eseményeket, amint ez az illető távirati irodának tetszett." Ezek a hírügynökségek azonban nem működtek kormányaiktól függetlenül (például azért, mert azok biztosították számukra a különféle kedvezményeket). Benda idézte a német szociológust, *Karl Büchert*, aki azt állította, hogy „a távirati irodák saját híranyagukat országuk kormánya és a belföldi kapitalizmus intenciói szerint továbbítják", és ehhez fűzte hozzá: mivel a német Wolff-ügynökség nem fért hozzá az amerikai nyilvánossághoz, ezért volt az, hogy az Amerikai Egyesült Államok „rokonszenvével az entente felé fordult és bennünk kereste a világháború okozóját". „A mi igazságunk... itthon maradt. Az övék [az antanté – S. B.] ellenben bejárta az egész világot" – állapította meg keserűen.[37]

A sajtó és a külpolitika a két világháború között

A Gesztesi Gyula és Benda Jenő által már 1918-ban megfogalmazott tanulság a két világháború között axiómának számított Németországban és Magyarországon is. A trianoni békeszerződés egyik okának ugyanis nálunk szintén sokan a hírek háború alatti terjedését, az angol és a francia hírügynökségeken tevékenységén kívül a cseh, a román stb. hírszolgálat és sajtópolitika eredményesebb működését tekintették. Ennek következményeként kezdtek a vesztes államokban foglalkozni a sajtó működésének kérdéseivel, mégpedig több értelemben is.

1. Egyrészt a korábbinál jóval többen ismerték fel a sajtópolitika fontosságát a külpolitikai és a diplomáciai célok megvalósításában, aminek eredményeként a sajtó több szempontból is a diplomácia eszköze lett. A külföldi lapokat nemcsak az egyik legfontosabb hírforrásnak tekintették: úgy vélték, hogy a *hátország*, illetve a *célország* közvéleményét egyaránt alakítani szükséges egy-egy politikai döntés sikere érdekében (ami szintén az első világháború egyik tanulsága volt).[38] Más országok újságjainak a *külső hangulatcsinálásban* szántak szerepet, amit Magyarországon — természetesen — a revízió miatt tartottak elengedhetetlennek.[39]

[33] Gesztesi 14.
[34] Uo. 25.
[35] Uo. 13.
[36] Erre hoz példákat Radó 1909, 45–48.
[37] Benda 1918, 99–100, 161.
[38] Uo. 101. – Ugyanerről l. Rónai 1916, 63–66, Tápay-Szabó 44, Kuncz 22.
[39] Az első világháborút lezáró békeszerződést azzal is magyarázták, hogy a cseh, román stb. nemzetek képviselőinek a magyarnál kedvezőbb pozícióik voltak a nemzetközi sajtóban. Radó Sámuel idézett könyvében, már 1909-ben említette a pozíciók közötti eltéréseket. Radó 1909, 71. V. ö. Kuncz 44.

Ám számottevő lépések hosszú évekig nem követték ezt a felismerést.[40] *Czakó István A világsajtó múltja és jelene* című, 1923-as könyvében is arról írt, hogy bár nélkülözhetetlen lenne a külföldre irányuló sajtópropaganda és a sajtópolitika, ilyen tevékenységet Budapest alig fejt ki.[41] „Sajtópropagandára és sajtópolitikára múlhatatlan szükség van! – írta. – Égető szükség! A nemzet jövője kívánja így! A sajtó, e legújabb nagyhatalom legyen az eszköz, amely a magyarság álmainak beteljesülését előkészítse!"[42] (Mint látszik, a feladatkijelölés, és egyáltalán: az a felismerés, hogy a lapok a külpolitika vagy a diplomácia eszközei lehetnek, azon a felismerésen nyugodott, hogy a sajtónak hatalma, befolyása van. Dékány István is ezt fejtette ki már idézett tanulmányában: „a sajtó — a »hatodik nagyhatalom« — *önálló* tényező külpolitikai tekintetben".)[43]

2. A revíziós propaganda azonban más módon, áttételesebben is összefügg a sajtó kérdésével. Nemcsak úgy, hogy a magyar újságírók is igyekeztek kivenni részüket a revizionista propagandából – például *Vészi József*, a *Pester Lloyd* főszerkesztője bizonyos nemzetközi eseményeken, vagy az 1928-as kölni nemzetközi sajtótudományi kongresszus és kiállítás magyar résztvevői, valamint szervezői, akik azt igyekeztek bemutatni: a békeszerződés milyen jelentős mértékben vetette vissza a magyar újságkiadást. És nem csupán oly módon, hogy például *Az Est*nek és a *Pesti Napló*nak külön kiadása volt belföldre (revizionista) és Romániába, Csehszlovákiába.[44]

Az első nagyhatású külföldi kampány: *Lord Rothermere* fellépése, illetve annak következménye nemcsak Budapest hivatalos külpolitikai törekvései miatt okozott fejtörést itthon,[45] hanem azért is, mert a lord a magyar belpolitika bizonyos kérdéseiről a kormányéval ellentétes véleményt fejtett ki. Ebben némi szerepet tulajdoníthatunk a kor egyik sajtófejedelmének, Rákosi Jenőnek, akivel a *Daily Mail* tulajdonosa 1927 nyarán a magyar fővárosban is találkozott. Rákosi — aki személyes ellenfelének tekintette *Bethlen Istvánt*, és úgy vélte: „rendőrállammá degradálták az országot" — az egész „kurzussal" és a miniszterelnök programjával is szembehelyezkedett.[46] A neves író-publicista szerint Magyarországnak *mintaállammá* kell válnia, ahová az elszakított területeken élők visszavágynak: olyan állammá, amelynek erkölcsi jogosultsága — is — van a revízióra. Nemcsak megélhetést kell biztosítani mindenkinek, hanem tiszteletben kell tartani a szabadságjogokat. Úgy vélte: az „új" politikai rendszer nem ilyen. 1926-ban például azt írta a *Pesti Hírlap*ban: „Rothadást, feloszlást és válságokat takar a mi társadalmunknak a felszínen oly ragyogó tükre." Ilyen előzmények után jelent meg 1928-ban Lord Rothermere karácsonyi cikke a magyar sajtóban. Ebben a magyar választási rendszer és a véleménynyilvánítás „erős korlátairól" írt, és arról: ez a helyzet „semmiképpen sem kedvez Magyarország érdekeinek és tekintélyének".[47] Az írás Bethlen számára a lehető legrosszabb időben látott napvi-

[40] Ld. *Ablonczy Balázs* és *Zeidler Miklós* e kötetben szereplő tanulmányait.

[41] V. ö. Pritz 1995, 241–275.

[42] Czakó 1923, 15–20.

[43] Dékány 1938, 1.

[44] Dersi 1965, 22–23.

[45] *Herczeg Ferenc* visszaemlékezéseiben nemcsak a Magyar Revíziós Liga külföldre irányuló propaganda-tevékenységéről, annak vélt vagy valós hatásairól írt, hanem a hivatalos magyar külpolitika „akadékoskodásairól" is. Herczeg 1993, 140–145.

[46] *Kosztolányi Dezső* a Pardon-rovatban 1920 augusztusában Rákosi Jenőt „a »liberális« lapok által hetenként átlag kétszer vezércikkben magasztalt (azelőtt hetenként tizenkétszer lecsepült) főszerkesztő"-ként ábrázolta.

[47] Schiller 1933, 179, 182, 215, 274–294, 318–319.

lágot. A kormány éppen új sajtótörvény-tervezetet készített elő ugyanis, amelynek nyilvános vitáját 1929. február elején tartották. Ezt a tervezetet azonban — annak ellenére, hogy bizonyos pontokon mérsékeltebb volt a korábbi kormányjavaslatoknál, illetve a fennálló szabályozásnál — az újságírók szinte egységesen utasították el. Bethlen István az Egységes Párt értekezletén „válaszolt" Rothermere-nek, ahol éppen azzal érvelt: most készül levenni a sajtóról a bilincset.[48] Annak, hogy a törvénytervezetből végül nem lett jogszabály, sok egyéb mellett egyik oka éppen az angol lord fellépése lehetett.

3. Az első világháború, illetve a vereségnek az ismertetett magyarázata lendületet adott a sajtótudományi kutatásoknak, és így nemcsak a sajtó (a sajtópolitika révén), hanem az azzal foglalkozó tudomány is a külpolitika egyik lehetséges eszköze lett; ez utóbbira az 1920-as években inkább lehetőségként tekintettek, mert úgy vélték: a kutatások eredményeit egy, a nagy háborúhoz hasonló válsághelyzetben majd hasznosítani lehet. Szinte teljesen természetes, hogy ez a felfogás a következő nagy háborúra való készülődés idején is rendkívül eleven volt, és a sajtó kutatása mellé „felsorakozott" a propaganda működésének kérdése is: „A *sajtótudomány*, amely immár több mint tizenöt éves múltra tekinthet vissza, akkor született meg igazán — írta *Brachfeld Olivér*, a barcelonai egyetem vendégtanára 1937-ben —, amikor Németországban egynéhány élesen látó ember belátta, hogy a világháborút a központi hatalmak nem a harctéren, hanem elsősorban a *propaganda* terén vesztették el Úgy vigyázzunk, mondták ezek a sajtó- és propagandakutatók, elsősorban *Schönemann*, hogy ez az eset meg ne ismétlődhessék, és hogy egy netalán bekövetkező háború esetén ezúttal alaposabban legyünk felkészülve a sajtóproblémák terén is!"[49]

4.1. A lapok működése szempontjából jelentős (és a fenti idézetből is kikövetkeztethető) fordulat volt a két világháború között, hogy a sajtót a korábbinál jóval több állam igyekezett tervszerűen, illetve tudományos alapossággal[50] a propaganda eszközeként felhasználni. Németországban, *Adolf Hitler* hatalomra jutása után, brutális és direkt módon tették ezt.[51] A második világháború idején, 1941-ben például a német lapokban olyan cikkek jelentek meg, amelyek azt sugallták: a német haderő Anglia inváziójára készül – ezzel kívánták elterelni a figyelmet Szovjetunió tervezett megtámadásáról.[52] Egy ilyen elterelő hadműveletet többek között az indokolt, hogy a hosszú huszadik század elején kifejlesztettek egy speciális eljárást, amely megkönnyítette a sajtó információforrásként való használatát. A tartalomelemzés alkalmazásában pedig éppen a második világháború jelentett minőségi ugrást, ekkor ugyanis, elsősorban az Egyesült Államokban, szervezett módon elemezték az ellenséges államok propagandáját, lapjait. Ennek a tevékenységnek alapvetően két célja volt: ezáltal megkísérelték előre jelezni mondjuk Berlin katonai-politikai lépéseit, illetve megérteni a német külpolitikát (például a német–olasz viszonyt).[53]

4.2. A magyar lapok ehhez hasonló (de csak hasonló!) irányú tevékenységére példákat, a politikai rendszerek közötti különbség miatt, a második világháború előtt szinte

[48] *Népszava*, 1929. január 16.
[49] Brachfeld 1937, 1. Vö. Dezsényi 1968, 160. és Nordenstreng 1978, 262–264.
[50] Vö. Mattelart–Mattelart 1998, 25–26.
[51] Bloch 1989, 79–84.
[52] Goebbels 1994, 289.
[53] Antal 1976, 26–29.; Krippendorff 1995, 17–18.

lehetetlen találni. Ennek, valamint a külpolitikai újságírás változásának megértése érdekében röviden ki kell térni arra, hogy a negyedik információs forradalom miként hatott az újságírásra és az újságírói hivatásra.

A távközlési eszközök megjelenése a szerkesztőségekben a századfordulóra átalakította az újságírást. *Szabó Ervin*, *Pogány József* egyaránt úgy látta, hogy a sajtó „újabban ismét a hírszolgálat felé terelődik", hogy a „modern újság szimbóluma: a távíró, a telefon, a kőnyomatos". Többek között az 1927-es *Irodalmi lexikon*ban is az áll: bár sok mindent közöl az újság (például elbeszéléseket, irányítócikkeket), de „a hírlap gerince, főjellegzetessége mégis az, hogy a nap eseményeinek krónikása".[54] Az emiatt jelentkező tőkeigény, a munkavégzés differenciálódása együttesen az újságírói munka professzionalizálódását eredményezte, abban az értelemben, hogy a lapok és a „sajtómunkások" egyre kevésbé kötődtek a politikához. Ezt mutatja többek között a *Huszadik Század* körkérdése, valamint az arra érkezett írások az írói becsület tárgyában, vagy például *Tápay-Szabó László*nak, a *Tiszántúl* című katolikus lap felelős szerkesztőjének közreműködése a polgári radikális *Nagyvárad* című lap előállításában. Az átlagos újságíró olyan szakmunkás lett, akitől csak azt várták el, hogy „készen, könnyen, ügyesen, megejtően" tudjon írni, politikai meggyőződését azonban magánügynek tekintették.[55]

1919 után, a zsurnaliszták új generációjának színrelépésével ez felfogás lassan módosulni kezdett. A szerkesztőségekben ekkor jelentek meg ugyanis az úgynevezett „lovasított szerkesztők", aki „darutollal írták cikkeiket", akik a sajtót a direkt politikai propaganda eszközének tartották. Az 1920-as években, az 1930-as évtized legelején még a sajtótársadalom kisebbségét alkották, és igazán fontos szerephez csak a második világháború előestéjén, illetve a háború alatt jutottak. Ennek a típusnak a működését jól illusztrálja például az, ahogy 1939 és 1941 között a többször is megváltozó szovjet–német viszonyhoz alkalmazkodni próbáltak. A Szovjetunió a Molotov–Ribbentrop-paktum előtt barbár állam volt az általuk írt cikkekben, amely — az egyetemes zsidó érdekeknek megfelelően — világméretű felforgató tevékenység központja. 1939 őszén már arról írtak, hogy nemzeti szocialista államma formálódik a Szovjetunió, hogy Moszkva, Berlin, Tokió, illetve Róma felosztotta egymás között a világot. 1941 nyarán azonban a szovjet állam ismét a „vörös patkányforradalom" otthona lett.

A politikai kultúra

A Magyarország két világháború közötti történetét tárgyaló szakirodalomban gyakran felbukkannak olyan állítások, amelyek valamilyen módon a honi politikai közösség aktív tagjainak *külpolitikai* kultúrájára vonatkoznak (bár ehelyett a közvélemény fogalmát használják). Ezek jórészt valamiféle „hiányt" írnak körbe, a releváns külpolitikai ismeretek, koncepciók hiányát. Ha azonban a politikai kultúra fogalma — a politikailag releváns értékek, hitek, mentalitások és ezeket kifejező szimbólumok mellett — magában foglalja a politikai ismereteket is, akkor — tudva azt, hogy a hosszú huszadik század első fele éppen a más országokból-kontinensekről származó információk megsokasodásának időszaka — némiképpen magyarázatra szorulnak az ilyen értékelő megjegyzések. Felmerül a kérdés ugyanis: miként lehetséges az, hogy akkor, amikor az időszaki kiadványok (majd a rádió) révén már-már áttekinthetetlen

[54] *Huszadik Század*, 1913. I. köt. 697., 1912. I. köt. 724.; Irodalmi lexikon. Bp., 1927. A *hírlapirodalom* címszót *Kun Andor* írta.

[55] *Huszadik Század*, 1912. I. köt. 601–616, 719–734.

mennyiségű, a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó hír érkezett hazánkba, akkor a *külpolitikai* kultúrával „baj volt"? Másként fogalmazva a kérdést: igazolható-e az az állítás, hogy „a magyar közvélemény — miután évszázadokon keresztül egy birodalomba volt beágyazva — külpolitikai téren meglehetősen tájékozatlan volt",[56] és irrelevánsnak kell-e tekintenünk emiatt a külpolitikai döntésekre irányuló tömeges véleményáramlatokat (a közvéleményt)? Azaz: vagy újra kell gondolni e szempontból a sajtó és a külpolitikai kultúra (a „közvélemény") kapcsolatát (azaz a „hiány-koncepciót" revideálni szükséges), vagy mindössze pontosítani kell ezt a leírást – először is a fogalomhasználatot. A Horthy-korszakra gondolva például a közvélemény jelentését szükséges tisztázni. Magyarország területi stb. veszteségei ugyanis olyan, „tömegesen előforduló beállítódások, attitűdök összeségét" eredményezte, amely amelyek élettartama túlnőtt „az egyéni élet határain és még történelmi méretekkel mérve is jelentős" volt. A szociológiai szakirodalom azonban ezt inkább népérzületnek nevezi, és megkülönbözteti a közvéleménytől, amely „a közvetlenül vagy közvetve kormányzati döntésekre irányuló" *vélemény*áramlatokat jelenti.[57] Továbbá azt is rögzíteni kell, hogy a politikai kultúra nem lehet rossz vagy jó, nem lehet szólni a hiányáról – a politikai kultúra ugyanis a mindig létező, „csoportminőségű politikai beállítottságok, a történetileg kialakult és megalapozott (kondicionált) reakciókészségek foglalata".[58] Arról sem szabad megfeledkezni, hogy ha egy kutató egy — esetünkben — külpolitikai döntést kíván értékelni, akkor számolnia kell azzal: egy-egy döntés értékelése pontosan az értékelési alap megválasztásától függ. Ez pedig szintén befolyásolja, hogy mit gondol adott döntés támogatásáról-elutasításáról, a közvélemény formájában „megnyilvánuló" politikai kultúráról.

Ez utóbbi, a fogalomhasználattal kapcsolatos megjegyzésből következik még egy kérdés: lehetséges ugyanis, hogy a kormány külpolitikai döntéseire vonatkozó közvéleménytől ugyanazt „várják" a kutatók, amit a belpolitikai döntések által generált tömeges véleményáramlatoktól. Csakhogy egy politikai közösség egy külpolitikai döntést általában nem olyan direkt módon tapasztal meg, mint egy belpolitikai döntést, hiszen mindennapi életére azok többnyire eltérő hatással vannak. Miként korszakunkban fogalmazták az ember térélményével, térhasználatával kapcsolatban: a *látott világ* az, amelyet érzékeinkkel észreveszünk vagy ilyen tapasztalataink nyomán kikövetkeztetünk. Ám a *látott világnak* arról a részéről, amelyet érzékeinkkel és cselekedeteinkkel már nem érünk el, amely az így felfogott „hatásvilágon" túl található, „csak fogalmunk lehet, számunkra az már nem valóság".[59]

Érveim ugyanakkor legalább két szempontból gyenge lábakon állnak. Egyrészt éppen amiatt, mert a külföldről származó információk mennyisége „áttekinthetetlen" volt, viszont ezen információk összerendezése, a közöttük lévő kapcsolatok bemutatása volt talán a korabeli magyar sajtó fontos problémája. Másrészt a jelentés és az intellektuális szint szempontjából jelentős eltérések vannak az információk között. Ez pedig elsikkadt akkor, ha az információt „ártalmatlan tények hasznos halmaza"-ként fogjuk fel, és úgy véljük: a *külpolitikai* információkhoz való hozzáférés szinte automatikusan

[56] Hercegh 1999, 184.

[57] Ld. Angelusz 1995, 48, 65. Szerintem az is kérdéses, hogy tehetünk-e a közvéleménnyel kapcsolatban ennyire konkrét megállapításokat, tekintettel arra, hogy nélkülözni vagyunk kénytelenek mindenféle mérési eredményt. Éppen ez az egyik nehézsége a történeti politikaikultúra-kutatásnak. Ld. Cieger 2000, 3. skk.

[58] Gombár 1983, 151–153.

[59] Halasy-Nagy 127, 136.

külpolitikai koncepciókat, illetve azokra vonatkozó véleményeket eredményez.[60] Hiszen — miként *Theodore Roszak Az információ kultusza* című könyvében szerepel — e felfogás alapján „a következők mind információk:

E = mc^2 / Jézus a megváltó. / Ne ölj! / Gondolkodom, tehát vagyok. / Phillies 8, Dodgers 5 / »Minden mimicre purrogó, mómája ingibe.«"[61]

[60] Jó példa erre az első világháború harctereiről küldött tudósítások problémája, amelyre Elek Artúr a *Nyugatban* hívta fel a figyelmet: „Minthogy a magyar újságirodalom magában foglalja a magyar irodalom java részét is, ennélfogva többnyire íróemberek képviselik a főhadiszálláson a magyar újságírást a magyar haditudósítások erősen irodalmi jellegűek. Tehetséges meg nem tehetséges emberek egyforma mohósággal a festői mozzanatokat jegyezgetik fel." Idézi: Sós 1965, 95–96.; *Karinthy Frigyes Így írtok Ti* című kötetében se véletlenül szerepel a Harctéri tudósítás című paródia. Karinthy 99–102.

[61] Roszak 1990, 30–31. – A kutatást az OTKA támogatta (F 025694).

UNGVÁRY KRISZTIÁN

HONVÉDSÉG ÉS KÜLPOLITIKA (1919–1945)

A magyar királyi honvédség 1919 után több mint másfél évtizeden át nem volt abban a helyzetben, hogy különösebb nyomást gyakorolhasson az ország külpolitikájára. Ennek elsősorban objektív okai voltak: a trianoni békeszerződés 35 ezer főben szabta meg az ország haderejét, csak önkéntes katonáskodást engedett meg, megtiltotta repülőgépek, nehéztüzérség, harckocsik rendszerben tartását, valamint a vezérkari képzést.

Ezen objektív okok mellett *Bethlen István* miniszterelnök politikai stílusa is nagymértékben akadályozta volna a vezérkar esetleges önálló politikai akcióit. A külpolitikába Bethlen nem tűrt másoktól beleszólást. Ekkoriban még nem mutatkozott meg annak kártékonysága, hogy politika és hadsereg nem volt képes összhangba hozni revíziós elképzeléseit. A politikusok programjában többféle revíziós lehetőség is szerepelt, annak megfelelően, hogy a tárgyalási helyzet az etnikai vagy a történelmi szempontok emlegetését tette előnyösebbé. A magyar publicisztika és a hadseregen belül folytatott propaganda azonban nem vette figyelembe e differenciált revíziós elképzeléseket. Kezdettől fogva a *Mindent vissza, Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország* és hasonló szlogeneket sulykolták a katonai tanintézetekben a hallgatók fejébe. A történelmi Magyarország felbomlásából a honvédség és a politikai vezetés azt a tanulságot vonta le, hogy a túlzott liberalizmus, valamint az asszimiláció forszírozásának lanyhasága vezetett a katasztrófához. Arra nézve, hogy miként történjen a nemzetiségek integrálása, nem létezett koncepció. A magyar vezérkar is érezte, hogy a versailles-i békemű egy-két évtizeden belül erodálódni fog, és bízott Németország megerősödésében. Emellett 1927-től Olaszország is a magyar revíziós igények részleges támogatójává vált, és 1940-ig lényegesen több fegyverzetet szállított a honvédség részére, mint Németország. A vezérkar észlelte a szomszédos országok rendkívül ingatag belpolitikai helyzetét és abban reménykedett, hogy a kisantant addig gyengül, míg a belső feszültségek szét nem vetik a mesterségesnek tekintett országokat és Magyarország teljesen új helyzetben avatkozhat majd be. A honvédség felszereltsége 1937-ig azonban annyira siralmas volt, hogy politikai nézeteitől függetlenül minden katonai vezető a fegyveres konfliktusoktól való távolmaradást ajánlotta.[1]

Reformkíséret jobbról

A honvédség a magyarországi – mégoly hosszú – polgári átalakulás időszakában mereven ragaszkodott az egyre inkább anakronisztikus hagyományokhoz. A katonatisztekre szinte példátlanul szigorú szabályok vonatkoztak. A katonatiszt nem vihetett utcán csomagot, nem járhatott olcsó vagy társadalmi állásához nem méltó szórakozóhelyekre, vendéglőbe. Engedély nélkül szabadsága idején sem viselhetett civil ruhát.

[1] Dombrády–Tóth 1987, 102.

Nem lehetett kapcsolata társadalmi állásának nem megfelelő személyekkel. Köteles volt reprezentálni, s ehhez a legdrágább öltözetet írták elő számára. A díszruha költségeit még tábornokok is évekig fizették. Tiszt nem nősülhetett, csak ha biztosítani tudta jövendőbelijével az úgynevezett kauciót, azaz legalább 40 ezer pengőnyi vagyont. Nem véletlen, hogy a kortársak a katonatisztek életéről a kasztrendszerre asszociáltak. Ezen kötelezettségek mellett a tiszti fizetés minimális volt. A tisztikar állandó pénzzavarral küzdött, és több mint 50%-uk eladósodott.[2]

Az országban e 19. századi külsőségek mellett a kapitalizmus *manchesteri* változata kiáltóvá tette a társadalmi elnyomorodást és az életszínvonalbeli különbségeket. Százezrek, sőt milliók élten embertelen körülmények között. Magyarországon a legszegényebb és a leggazdagabb egyharmad közötti különbség jóval nagyobb volt, mint bármely nyugat-európai államban. 1919 után a balról induló reformok lehetősége – átmenetileg – megszűnt, megoldási javaslatok tehát csak jobbról jöhettek. Ennek jegyében az 1930-as évektől kezdve egyre több katonatiszt kezdett érdeklődni a számára addig tiltott politika iránt. A kapitalizmus kinövéseinek elutasítása mellett kezdettől fogva tapasztalható volt a zsidóellenesség is. Magyarországon a polgári fejlődés elmaradottsága miatt az értelmiségi és a pénzhez kötődő foglalkozásokban felülreprezentáltak voltak a zsidók és a társadalom jelentős részében az az előítélet alakult ki, hogy a kapitalizmus zsidó jelenség. Erre az előítéletre rakódott a zsidókat és a kommunistákat összemosó, részben a Tanácsköztársaság miatt hasonlóan népszerű vádaskodás.

A reformokat hirdető katona mérsékelt típusa *Gömbös Gyula*, Bethlen István honvédelmi államtitkára, majd minisztere (1929-től), később Magyarország miniszterelnöke (1932-től) volt. Gömbös miniszterelnökként jelentős fiatalítást hajtott végre a katonai vezetés soraiban, például leváltotta az összes minisztériumi és vezérkari osztályvezetőt. 1935-ben újra tömeges kádercserét hajtott végre, amelynek során a vezérkar főnöke és a honvédség főparancsnoka helyettesével együtt nyugdíjba ment. A vezérkarra Gömbös úgy tekintett, mint olyan testületre, amely önmagában képes az állam vezetésének kérdéseit ellátni. *„A vezérkariakat az államvezetés legfontosabb funkcionáriusainak minősítette, akikre a jövőben nagy feladatok várnak. Ezekkel tanulmányokat írattak: »Hogyan képzeli el az ország földbirtokpolitikáját?«, »Ipar és kereskedelemátszervezésére vonatkozó javaslatok s a pénzügyi stabilitás biztosítására szükséges rendszabályok«, »Milyen legyen az ország legideálisabb politikai berendezettsége?« – és hasonlók. Ezeknek a minden előképzettség nélküli firkálmányoknak az lett az eredménye, hogy a vezérkariak közül többen letértek a hivatásuk síkjáról, és azt képzelték, hogy az ország vezetésében hivatottak kulcspozíciók betöltésére"* – emlékezett vissza erre *Kádár Gyula* későbbi vezérkari ezredes.[3] A honvédség és a külpolitika Gömbös miniszterelnöksége alatt sem vált ketté. De már ekkor feltűntek azok, akik a Horthy-rendszert alapjaiban kritizálták. A legismertebb ilyen személy *Szálasi Ferenc* vezérkari őrnagy volt, aki miután Gömbös megtiltotta neki a politizálást, kilépett a honvédségből.

Szálasi személye és politikai karrierje volt az első jel arra, hogy a honvédségben elindult a politikai erjedés folyamata. Esetében kevés volna reformról beszélni: búcsúzásakor tiszt barátainak sokatmondóan „találkozunk a barrikádokon" feliratú ezüst cigarettatárcákat ajándékozott. Távozása után hívei elsősorban a tisztikarból, jelentős részben a vezérkari testületből kerültek ki. Általában szociálisan kifejezetten

[2] Uo. 95. A tisztikar szociológiai felmérését és elemzésére lásd Szakály 1987 és Szakály 1999.
[3] Kádár 1978, I. köt. 242–243.

érzékeny személyek szegődtek az új ideológia szolgálatába: *Dobó István* altábornagy, *Kovarcz Emil* őrnagy nyilassága a szociális nyomor megtapasztalása után alakult ki. Szálasi aktív tiszt korában ismert volt a legénységgel való közvetlen bánásmódról: gyalog menetelt a bakák között, bár joga lett volna lóhoz, és pihenők alkalmával is beszélgetett katonáival. A tisztikaron belül népszerűek lettek a falukutatók szociográfiái is.

A politikai elit és vezérkar különválása elsőnek *Rátz Jenő* vezérkari főnökségével vált tapinthatóvá. Rátz 1931-től a Ludovika parancsnokaként jelentős befolyásra tett szert a fiatal tisztek körében és Szálasival is közeli kapcsolatban állt. 1936 szeptemberében nevezték ki vezérkari főnöknek, 1938 májusában pedig honvédelmi miniszternek, mely beosztásában 1938. szeptember 15-i felmentéséig maradt. Rátz tehetséges katona volt és felismerte, hogy a világháború kitörése legkésőbb 1939–40-ben várható. Tudatában volt a honvédség elmaradt fejlesztéseinek és azonnali felfegyverkezést sürgetett. Már 1935-ben írt emlékiratában is leszögezte, hogy a hadsereg még a védekezésre sem alkalmas. Rátz a revízió lehetőségét egyedül Németország oldalán látta biztosíthatónak és ezzel némileg szemben állt az addig olasz irányultságú magyar külpolitikával. A fegyverkezéshez szükséges pénzügyi erőforrásokat elsősorban a zsidó vagyon kárára kívánta előteremteni. Befolyása annyira jelentékeny volt, hogy 1937 novemberében negyven vezérkari tiszt memorandumban kérte őt arra, hogy katonai diktatúrát kiáltson ki „fasiszta vagy nemzetiszocialista" alapon.[4]

A Monarchia idejében elképzelhetetlen lett volna, hogy a tisztikar puccsokban vegyen részt. Az a tény, hogy a honvéd tisztikar ennyire rokonszenvezett a rendszer megdöntésének ötletével, mutatja a felszín alatt zajló politikai erjedés mértékét.

Rátz maga is memorandumokkal bombázta az illetékeseket. 1937. május elején *Rőder Vilmos* honvédelmi miniszternek, június végén a kormányzónak adta elő elképzeléseit: 1700 milliós fejlesztést tartott szükségesnek annak érdekében, hogy modernizálni lehessen a honvédséget. Ezt a csillagászati összeget részben antiszemita törvényhozással kívánta előteremteni, amit összekötött egyéb, általa javasolt társadalmi reformokkal. Hosszas viták után *Imrédy Béla* pénzügyminiszter *győri program* néven 1 milliárd pengős fejlesztési tervet dolgozott ki, amely azonban nem csupán fegyverkezési, hanem iparélénkítési célokat követett. Mivel ezt Rátz kevesellte, 1938. január 2-án beadta lemondását. Részben ennek hatására hamarosan újabb memorandum érkezett a kormányzóhoz. Ezt *Soós Károly* tábornok, volt honvédelmi miniszter terjesztette elő a teljes tisztikar nevében: erélyesebb kormányzást, zsidóellenes intézkedéseket (árjásítást)[5] és azonnali újrafelfegyverzést követelt és utalt arra, hogy ha ez nem történik meg, Magyarországnak le kell mondania a revízióról.[6]

A konfliktus kezdete: Werth Henrik vezérkari főnöksége

Rátz egyre aktívabb politikai szerepvállalása és a tisztikarban tapasztalható földcsuszamlásszerű jobbratolódás aggodalommal töltötte el a kormányzót. Apolitikus, feltétlenül kormányzóhű tábornokot keresett. *Werth Henrik*, aki idős kora miatt már két éve nyugállományban volt, lojalitása miatt alkalmasnak tűnt erre a feladatra.

[4] TH, V–141631 Rátz Jenő vizsgálati dossziéja, Rátz Jenő vallomása.

[5] A zsidóellenességet a kor szociálpolitikusai és katonai vezetői szívesen instrumentalizálták. Emögött nagyon is kézzel fogható vagyoni szempontok húzódtak meg: korabeli felmérések szerint a nemzeti vagyon illetve nemzeti jövedelem 20-25%-a volt zsidók kezében. Imrédy, Rátz, Werth és más jobboldali politikusok és katonatisztek a zsidóság kiszorításával vagy kitelepítésével egyszerre kívánták szanálni az államháztartás hiányát, csökkenteni a szociális nyomort és beindítani a fegyverkezést.

[6] Macartney 1956, 212–214.

Werth megbízhatóságához csakugyan nem férhetett kétség, ugyanakkor elvetette az egyszerre több vasat is tűzben tartó, elsősorban *Teleki Pál* személyéhez köthető szemléletet. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy Werth mindig a német érdekek kiszolgálójaként cselekedett. Románia kérdésében például a folyamatos német figyelmeztetések ellenére támadási koncepciókat készített elő. Aktivitásával először mégis a magyar miniszterelnökkel ütközött össze.

A háborús aktivitás kérdése

Teleki mindenképp el akarta kerülni az ország bekapcsolódását a háborúba, ezért visszautasította azokat a német kéréseket is, amelyek a magyar vasútvonalak használatba vételére vonatkoztak. A katonai vezetés ezzel szemben úgy ítélte meg, hogy minden visszautasítás csak csökkenti a további revízió lehetőségét, mivel segítség csak és kizárólag Németországtól várható. Ezért például Werth és *Bartha Károly* honvédelmi miniszter megértéséről biztosította a német gazdasági küldöttség vezetőjét, miközben Teleki épp ennek kívánságait akarta leszerelni.

1940. április 15-én, hat nappal Dánia lerohanása után Werth már a háborúba történő belépést javasolta. Indítványának sajátos voltát megvilágítja az a tény, hogy ekkor Magyarország sehol sem volt határos azokkal, akikkel szemben Werth szerint hadat kellett volna viselni. Werth ötleteit minden esetben öntevékenyen tolmácsolta Magyarország berlini követe, Werth korábbi évfolyamtársa *Sztójay Döme*. Telekinek tehát nemcsak vezérkari főnökével és honvédelmi miniszterével, hanem németországi követével szemben is szélmalomharcot kellett folytatnia.

Románia megtámadására Werth már 1939 májusában tervet készített. Abból indult ki, hogy német–lengyel, illetve német–francia háború esetén Románia beavatkozik a lengyelek oldalán. Ebben az esetben – *Csáky István* külügyminiszterrel együtt – szükségesnek tartotta Románia megtámadását. A Molotov–Ribbentrop-paktum után a szovjet beavatkozás lehetősége is felmerült. Ezzel kapcsolatban azonban éles véleménykülönbség alakult ki a miniszterelnök és a vezérkar főnöke között, akit Bartha is támogatott. Bár mindnyájan Románia megtámadásának elvi hívei voltak, Teleki a szovjetektől függetlenül, sőt a szovjetek esetleges területnyereségének meghiúsítására akarta preventív lépésként megszállni Erdélyt. Ezzel szemben Werth a Szovjetunióval való közös hadműveletet is elképzelhetőnek tartotta. Szeptember végén utasította *Faragho Gábor* moszkvai katonai attasét hogy vegye fel az informális kapcsolatot a szovjet katonai vezetéssel. 1939. december 12-én a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács (LHT) elé terjesztett memorandumában nyíltan javasolta a szovjetekkel közös akció előkészítését, de ezt az LHT *Horthy Miklós* kormányzó és Teleki nyomására december 19-én visszautasította.[7]

Werth tehát jóval gyakorlatiasabban ítélte meg a Szovjetuniót, mint a politikusok. A közös akció lehetőségében még 1940 júliusában is reménykedett. Meg kell mondanunk, hogy elvileg ennek semmi se állt volna útjában. Szovjet részről kifejezett készséget mutattak arra, hogy Magyarországot is bevonják Románia destabilizálásába. *Vjacseszlav Molotov* 1940 júliusában *Augusto Rosso* olasz, majd *Kristóffy József* magyar követnek is megemlítette, hogy a Szovjetunió megértéssel viseltetik a magyar területi követelésekkel szemben. E nyilatkozatok hátterében az a számítás állt, hogy Románia gyengülésével közvetve Németország is gyengül. A szovjet vezetés a paktumot ideig-

[7] Dombrády 1986, 70.

lenes megoldásnak tekintette és teljes erővel készült a várható összecsapásra. Az ekkor kidolgozott szovjet hadműveleti tervekben fő célpontként Románia lerohanása szerepelt. A román olaj- és élelmiszertermelés megszerzésével ugyanis Németország teljesen kiszolgáltatottá vált volna a szovjet szállításoknak.

Románia megtámadása már a magyar–német viszony szempontjából is rendkívüli problémákat vetett fel. Németország számára a román gazdasági kapcsolat értékesebb volt, mint a magyar, ezért állandóan óvva intették a honvédség vezetőit attól, hogy Románia ellen erőszakos lépéseket tegyenek. A harcias magyar politikusoknak és katonáknak fel kellett oldaniuk azt az ellentmondást, hogy olyan akciót kívánnak, amelyet éppen példaképük, Németország ellenez. Erre csak egyetlen lehetőség látszott: ha Románia beváltja szövetségesi kötelezettségeit és a megtámadott Lengyelország segítségére siet, vagy legalább fenyegetően mozgósít. Német részről 1940. március–április folyamán dolgozták ki Románia megszállásának tervét arra az esetre, ha Szalonikiből angol expedíciós erők próbálnának bevonulni Románia területére. Ez a terv magyarországi átvonulással, sőt a magyar honvédség aktív közreműködésével számolt. Werth — Teleki tájékoztatása nélkül — ki is dolgozta a német erők áthaladásának terveit.

Utólag teljesen érthetetlen, hogyan is gondolhatott a honvéd vezérkar a felelőtlen és kockázatos akcióra. Románia 1940 szeptemberéig abban a sajátos helyzetben volt, hogy Anglia, Franciaország és Németország egyszerre szállított számára fegyverzetet, míg Magyarország egyiküktől sem kapott hadianyagot. Mindhárom nagyhatalom érdeke volt Románia erősítése a szovjetekkel szemben, Németország pedig hadigazdaságának nyersanyagigénye miatt kifejezetten rá is kényszerült a fegyverszállításokra.

Werth minden jel szerint Telekinél pesszimistábban ítélte meg a helyzetet. Másrészt viszont maga is illuzórikus követelésekkel állt elő Romániával szemben. A területátadás mellett például a hadfelszerelés arányos részének átadását is követelte.

A második bécsi döntés miatt súlyos konfliktus tört ki a miniszterelnök és a vezérkari főnök között. Werth ugyanis miniszterelnöke megkérdezése nélkül, valamikor augusztus 26. és 28. között tájékoztatta *Cuno Heribert Fütterer* légügyi attasét, hogy a kormány elfogadná a német–olasz döntőbíráskodást. Mindezt akkor, amikor a döntőbíráskodás lehetőségét hivatalosan még fel se ajánlották. Teleki ebben egyrészt kompetenciájának megsértését látta, másrészt úgy tekintette, hogy Werth ajánlata tönkreteszi azt a helyzetet, amelyben Magyarország az erő pozíciójából, szuverén módon dönt a neki felkínált lehetőség elfogadásáról. A végeredmény nem változott volna, de Magyarország külpolitikai önállóságát demonstrálhatta volna ez a hozzáállás.

Nehéz eldöntenünk, hogy Teleki és Werth közül melyikük áltatta magát több illúzióval. Werth általános tévedésben volt Németország katonai képességeivel kapcsolatban, Teleki ezzel szemben a magyar katonaság erejét túl-, a román hadseregét pedig alulértékelte és rugalmatlanul tekintett a Szovjetunióval történő kooperáció lehetőségére. Ezt nem kompenzálhatta az a tény, hogy a miniszterelnök az összeurópai erőegyensúlyt sokkal pontosabban ítélte meg.

Jugoszlávia megtámadása után még feszültebbé vált a katonák és a politikai vezetés közti viszony. Werth, anélkül, hogy Telekit tájékoztatta volna, valamikor februárban, március elején hadműveleti tervet dolgozott ki Jugoszlávia lerohanására. 1941. március 30-án a német és a magyar vezérkar főnöke már Budapesten egyeztette a tervet anélkül, hogy erről a magyar miniszterelnök tudomással bírt volna. A konfliktus elől végül öngyilkosságba menekülő Teleki, és utódja, *Bárdossy László* (előzőleg külügyminiszter) ragaszkodott ahhoz, hogy csak a jugoszláv állam szétesése után, és

csak az 1918-as határokig tarthat a honvédség akciója, az irányítás a németektől teljesen függetlenül a magyar államfő kezében legyen.

Bárdossynak a legnagyobb nehézséget okozta ezen feltételek teljesítése a követelőző és minél előbb támadni akaró vezérkarral szemben. A jugoszláv légierő ugyanis már április 7-én bombázta Szeged, Pécs és Villány térségét. Német részről április 9-én szintén sürgették a támadást. A formai ok végül április 10-én valósult meg, Horvátország elszakadásával Jugoszlávia gyakorlatilag szétesett. Bárdossynak azonban nem sikerült megvalósítania a katonákkal szembeni koncepcióját. Hitler kérését, mely szerint két gépesített dandárt kért az 1918-as határokon túli alkalmazásra, Horthy és Werth egyaránt támogatta és ezzel meghazudtolta a támadás eredeti indoklását, amely szerint csak és kizárólag a magyarság védelme miatt vonultak be Jugoszláviába.

Zsidókérdés, nemzetiségek és honvédség

Zsidóellenes intézkedések követelése a magyar honvédségben már 1936–1937 között is felmerült. A közvetlen német nyomás ebben semmilyen szerepet sem játszott.

A honvédségben, elsősorban a vezérkari testületben uralkodó antiszemitizmus két kérdésben vált különösen tapinthatóvá. Az első a tisztek származásának igazolása volt. Kádár Gyula visszaemlékezésében keserűen említi, hogy egy zsidó nagymama felderítése sokak számára fontosabb feladatnak tűnt, mint az ellenséges harckocsik kikapcsolása. A származási igazolások rendszeresítésére égetően szükség volt, mivel emiatt állandó feljelentések, pletykák öntötték el a különböző illetékes és nem illetékes szerveket. Ezen nem változtatott az sem, ha az érintett mutogatni kezdte felmenői keresztlevelét. Bartha honvédelmi miniszter ezért 1939-ben utasítást adott nagyszülőkig bezáróan a keresztény származás igazolására.

A másik kérdés, amelyet a honvédség vezetői túlbuzgó módon meg akartak oldani, az ország zsidóságának (úgymond) *visszaszorítása* volt. Visszaszorítás alatt a zsidó vagyon árjásítását, a zsidóság kitelepítését, de legalábbis az országos arányszámukra történő visszaszorítását képzelték el. Ennek megfelelően a honvédség mindazon területeken, ahol katonai közigazgatást vezettek be, önhatalmúan kereskedelmi-, mozi- és iparjogosítványokat vont be, üzemeket kobzott el és osztotta el megbízható „keresztények" között. Mindez az állami szervekkel történő egyeztetés teljes kizárásával történt.[8] A visszaszorítás másik módszere a zsidó munkaszolgálat intézményének felállítása volt. Jellemző tény, hogy a vezérkar különböző osztályai versengtek abban, hogy minél radikálisabb és kegyetlenebb intézkedéseket javasoljanak ezen a területen.

A katonai közigazgatás antiszemita és sovén működtetésében nemcsak Werth volt vétkes. *Jány Gusztáv* altábornagy 1940 őszén az erdélyi bevonulás során megtiltotta tisztjeinek, hogy zsidókkal és románokkal érintkezzenek, zsidó vagy román boltban vásároljanak, zsidó vagy román rászorulók részére segélyt adjanak. Az általa életre hívott kémelhárító szolgálat túlbuzgóságában egyre-másra eszközölt letartóztatásokat. A katonai közigazgatás feljogosítva érezte magát arra, hogy gazdasági üzemek vezetőit elmozdítsa, tulajdonosaikat az üzem területéről kitiltsa és zárgondnokot nevezzen ki. Werth nyíltan ki is mondta, hogy ennek az intézkedésnek az *őrségváltás*, azaz a zsidóság kifosztása a célja: *„a zsidó kézen levő szállodák, éttermek, cukrászdák, patikák, stb. elsősorban nagyobb üzletek vezetőit keresztényekkel kell felváltani, illetve ezeket*

[8] Vargyai 1984, 164.

keresztény tulajdonba kell átadni oly módon, hogy azok megbízható, tőkeerős magyarok kezébe jussanak."[9]

Ezek az intézkedések nem csak a zsidóságot érintették. Kisebb mértékben kárvallottja volt mindenki, akit a honvéd közegek a *nemzethűség szempontjából* nem minősítettek megbízhatónak. A vezérkar sovén szemlélete odáig fajult, hogy Werth 1940-ben megtiltotta miniszterelnöke beszédének terjesztését a tisztikarban! Teleki ugyanis aggódva szemlélte a soviniszta hangulatot és *Magyar nemzetiségi politika* címmel kiadatta két ebbe a tárgyba tartozó beszédét. A vezérkar hadműveleti osztálya véleményezte (!) a kiadványt és megállapította, hogy az terjesztésre alkalmatlan, mert „politikumot tartalmaz". Ehhez csatlakozott Werth is, aki saját kezűleg írta rá az ügyiratra, hogy tartalma „nem időszerű".[10]

Míg az antiszemita politika Telekinél helyeslésre talált, ezzel szemben nemzetiségi elképzeléseinek elutasítása komoly konfliktusokat okozott. Holott Werth nemzetiségi koncepciója csupán konzekvens folytatása volt annak a politikának, amelynek zsidókkal szembeni alkalmazását szinte mindenki legitimnek ismerte el. Werth és beosztottai ennek jegyében készítettek tervezeteket az *idegen fajok* részleges vagy teljes kitelepítéséről.[11]

Teleki nyilvános beszédeiben és Horthyhoz írt levelében is utalt erre: *„az itteni magyarok a mind kiirtjuk, kikergetjük ideológiájában élnek."*[12] Okulva a felvidéki és kárpátaljai katonai közigazgatás túlkapásain, 1940 nyarán külön tanfolyamot szervezett az Erdély területére kijelölt katonai közigazgatás tisztikara számára. Intő szavait azonban elnyomta a húsz éven keresztül szított sovinizmus kórusa.

Hogy ez a hangulat mennyire elterjedt volt, bizonyítja Werth három, Bárdossyhoz intézett előterjesztése is. Ezekben azzal indokolta a nagyobb háborús szerepvállalás szükségességét, hogy így az ország lehetőséget kaphat szláv, román és zsidó lakosságának, azaz majdnem hárommillió embernek a kitelepítésére. Werth nyilván ismerte a hasonló etnikai tisztogatást elrendelő német terveket, s ezekre hivatkozott is legutolsó emlékiratában. A kitelepítéssel beteljesülne a nagy álom: *„a Kárpát-Medence kizárólag a magyarság élettere volna, amit a magyar faj töltene ki"* – írta a vezérkar főnöke. Ha meggondoljuk, Werth terve a népesség méreteihez képest jóval nagyobb feladatok elé állította volna az országot, mint a 80 milliós Németország terve, *Generalplan Ost,* mely húsz év alatt 30 millió ember letelepítését tűzte ki célul.[13]

A Délvidék volt az egyetlen olyan terület, ahol etnikai tisztogatás esetén sem kellett tartani retorzióktól. A magyar vezetés ezért kihasználta a helyzetet arra, hogy újrarendezze a térség etnikai viszonyait. Erre annál is inkább szüksége volt, mivel már megszületett a megállapodás a román kormánnyal a bukovinai székelyek hazatelepítéséről. 1940 júniusában a politikai események (elsősorban a Szovjetunió Románia elleni agressziója) megindították a bukovinai székelyek menekülését. Néhány hónapon belül több ezer hadköteles férfi szökött át Magyarországra. Elhelyezésükre azonban csak menekülttáborokban volt mód.

Jugoszlávia összeomlása azonban új távlatokat nyitott, hiszen a Délvidékre betelepített szerbeket „helycsinálás végett" el lehetett üldözni a Délvidékről. A leginkább célravezetőnek az a módszer kínálkozott, amely szerint a dobrovoljácokat csak egy

[9] Werth parancsát idézi Vargyai 1984, 174.
[10] Uo. 178.
[11] E tervezetekre lásd Uo. 182–184.
[12] HMTI. 306–307.
[13] A Generalplan Ost a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban 1941 első felében keletkezett.

nappal a betelepítés előtt deportálták házaikból, mert így mindent sértetlen állapotban át lehetett adni a betelepülőknek. Hozzá kell tennünk: a hazatelepített székelyek nem tudhatták, hogy a magyar állam (vissza)rabolt vagyonból fogja kárpótolni őket.[14] Összesen 13 200 bukovinai székelyt és 1420 egyéb áttelepülő érkezett a Bácskában, aminek köszönhetően a magyarság aránya a Délvidéken 5%-kal nőtt.

1919 óta a jugoszláv uralom alatt 6912 szerb dobrovoljác család telepedett le a Bácskában és 235 Baranyában, zömmel magyaroktól elvett birtokokon. *Bajor Ferenc* vezérőrnagy 1941. április 25-én falragaszokat függesztett ki, melyeken elrendelte, hogy minden szerb, montenegrói, zsidó (!) és cigány (!) lakosnak, aki 1918. október 31. után települt le, azonnal el kell hagynia a területet. Bajor intézkedése tehát nem értelmezhető a korábban elkövetett igazságtalanságok puszta kiigazításaként. Deportálási terveit a németek fékezték le, akik nyomására a falragaszt is el kellett távolítani. Német részről mindenképp el akarták kerülni, hogy a feszült szerbiai belpolitikai helyzetet tovább élezze a magyarok által elűzöttek sorsa, nekik ebben az időben a Horvátországból elűzött szerbek elhelyezése éppen elég gondot jelentett. Május 2-án a 2. német hadsereg parancsnoksághoz kirendelt magyar összekötő tiszt közölte, hogy 150 ezer szerb áttelepítését tervezi a magyar kormány (vagyontárgyak nélkül három napi hideg élelemmel), arra hivatkozva, hogy ezeket az embereket az utóbbi évtizedekben telepítették le. Nem tudjuk megállapítani, hogy a 150 ezer fős adat szándékos megtévesztés vagy elírás volt-e, mivel az áttelepítettek száma valójában ennek csak kb. 20%-a volt. A német diplomácia azonnal tiltakozott. Ennek ellenére a magyar hadsereg május 18-ig kb. 7500 személyt dobott át a határon.[15] 1941-ben kb. 25-30 ezer szerbnek kellett elhagynia a Délvidéket.[16] Miután a deportálás lehetősége megszűnt, több száz embert, elsősorban dobrovoljácokat és családtagjaikat Sárváron internálták. A honvédség azonban nem adta fel kitelepítési terveit: *László Dezső*, a vezérkari főnök helyettese kérte a külügyminisztert, hogy mivel Horvátország megállapodott a németekkel 200 ezer boszniai szerb kitelepítéséről, ezért Magyarországnak is hasonló megállapodást kellene kötnie a bácskai szerbek „hazatelepítéséről".[17]

Nemcsak a vezérkar, hanem a csapatparancsnokok is részt vettek az etnikai tisztogatásban. 1941. augusztus 27-én *dálnoki Veress Lajos*, a 2. lovasdandár parancsnoka jelentésében „a kitelepített zsidók, dobrovoljácok és nemzetellenes elemek visszaözönlése" miatt a legszigorúbb elbánást (többek között az össze zsidó munkaszolgálatra történő behívását) követelte és azon kesergett, hogy a zsidók milyen „erkölcsi rombolást okoznak" a magyar lakosság körében. Figyelemre méltó Veress indoklása, mely szerint azért kell védekezni a zsidóság tömeges visszavándorlása ellen, mert különben több zsidó áramlik be az országba, *„mint amennyit a magyar állam a keleti határokon át kitelepíteni képes"*.[18]

Jellemző a honvédségben uralkodó felfogásra a zombori katonai parancsnokság felsőbb utasításra kiadott rendelete a csetnikek, az emigránsok, a kommunisták, a dobrovoljácok és az összes bevándorolt zsidó összeírásáról.[19] A szegedi V. hadtestpa-

[14] A dobrovoljácokat 1918 után zömmel magyar nagybirtokosok kártalanítás nélkül kisajátított földjeire telepítették.

[15] Horthy-Magyarország 1986, 93, Wilhelmstrasse 581.

[16] Ezt a számot valószínűsíti az is, hogy 14 620 telepes betelepítése után a magyar hatóságok további 10 108 személynek tudtak volna elhelyezési lehetőséget biztosítani. Gombos 1942, 23.

[17] Horthy-Magyarország 1986, 132.

[18] Karsai 1962, 369–371.

[19] Horthy-Magyarország 1986, 82–83.

rancsnokság a zsidóságot potenciális veszélyforrásként tarthatta nyilván: csak ezzel magyarázható, hogy a kommunisták, a nemzetiségi agitátorok (németek kivételével), a szektánsok, a kémgyanúsak, a szociáldemokrata politikusok és a rémhírterjesztők mellett a *nemzetvédelmi szempontból aggályos* személyek közé sorolta a *nemzetközi zsidó* és *cionista* egyéneket.[20]

A vezérkar önálló külpolitikai útjai

Nem kellett sokat várni hadsereg és politika újabb összeütközésére. Werth azt a tanulságot szűrte le magában a jugoszláviai akcióból, hogy a magyar habozás miatt nem sikerült birtokba venni a Bánát területét. Az újabb revíziókhoz tehát sokkal aktívabb és készségesebb németbarát külpolitikát tartott szükségesnek.

Május 6-án emlékiratot adott át Bárdossynak, amelyben leszögezte, hogy már most elvi döntést kell hozni egy esetleges német–szovjet háború esetére. Emellett szorgalmazta német–magyar garanciális és segélynyújtási szerződés megkötését. Bárdossy válaszában ellenezte Werth összes felvetését, kivéve azt, hogy már most érdemes a tervek szintjén foglalkozni a katonai együttműködés előkészítésével. Bárdossy elutasítása után Werth önállósította magát. Kapcsolatba lépett a német vezérkarral, előkészületeket tett a hadsereg mozgósítására és fokozta a magyar katonai jelenlétet Kárpátalja térségében. Utóbbi tevékenységgel ellenkező hatást ért el, mivel a német diplomáciát idegesítette a magyar túlbuzgóság.

A honvédség vezetői már 1939-től kettős játékot játszottak a politikai vezetéssel szemben. Ennek volt része az, hogy a katonai attasék jelentéseiket esetenként nem mutatták be a helyi magyar követnek. A magyar politika elveinek kirívó megsértéseként értékelhetjük, hogy például *Utassy Loránd* londoni katonai attasé (majd 1944-ben *Rogyion Malinovszkij* marsallhoz küldött kormányzóhű követ) önszorgalomból hatástanulmányokat küldött Berlinbe a bombázások hatékonyságáról és javaslatokat is tett a németeknek újabb célok támadására. A honvédség önálló külpolitikája ekkoriban nyíltan is zajlott: *Újszászy István*, a vezérkari főnökség (VKF) 2. osztályának (felderítés, kémelhárítás) vezetője tájékoztatta *Vörnle János* külügyminiszter-helyettest, hogy megkezdik a szovjet területek katonai felderítését azzal a céllal, hogy meghatározzák: háború esetén mely konkrét objektumokat kell elpusztítani. Amikor Vörnle ez ellen tiltakozott, Újszászy közölte, hogy Bartha honvédelmi miniszter utasítására cselekszik.[21]

A magyar politika passzivitása Werthet újabb memorandum elkészítésére ingerelte. Június 14-én írt tanulmányában tíz napon belülre prognosztizálta a háború kitörését. Véleménye szerint Magyarországnak – bár Berlin türelemre intette – cselekednie kell, s nem szabad kivárnia azt, amíg sor kerül a német kérésre. Utólag feltehetően úgyis meg fogják köszönni azt, ami ellen most még tiltakoznak.

Bárdossy e második memorandumot már a minisztertanács előtt utasította vissza. Hivatkozhatott a német diplomáciára is, amely kategorikusan elzárkózott ebben a kérdésben az együttműködéstől. Arra is rámutatott, hogy Dél-Erdély kérdését semmiképp se oldja meg a magyar részvétel, mivel Németország garanciát vállalt Románia határaira és Románia minden jel szerint maga is részt vesz a háborúban.

Horthy ekkor még Bárdossy véleményét osztotta. Werth memorandumairól csak közvetve értesült. A Bánát kérdése miatt amúgy is neheztelt a németekre, és úgy vélekedett, hogy felesleges elébe menni a német diktátor szándékainak.

[20] Uo. 228–229.
[21] Vargyai 1985, 9.

A vezérkariak céljaik elérése érdekében a szándékos megtévesztéstől sem riadtak vissza. Sztójay pl. arra hivatkozott, hogy Hitler Dél-Erdélyt is át akarja engedni Magyarországnak. Werth pedig június 21-én azt állította, hogy a németek csodálkoznak a magyar passzivitáson.[22]

1941. június 22-én Werth a Budapesten állomásozó német összekötő törzsnek kifejtette: ég a vágytól, hogy a magyar hadsereg is részt vehessen a Szovjetunió elleni hadjáratban. Ennek érdekében durván hazudott, mert azt állította *Kurt Himer* tábornoknak, hogy Horthy már háromszor ajánlotta fel a magyar részvételt, miközben ilyen felajánlkozás addig egyszer sem történt.

A megtévesztés mellett nem tekintett el a nyílt nyomásgyakorlástól sem: június 23-án délután felkereste Kenderesen Horthyt és azzal érvelt, hogy a honvédség becsülete és a kormányzó hírneve egyaránt megköveteli a részvételt. Ha Magyarország távol marad, akkor könnyen forradalom törhet ki az elégedetlen tisztikar körében (Werth eme megjegyzésében volt némi igazság. A tisztikar mellett 1939 után maga a kormánypárt is teljesen kicsúszott a mérsékeltek irányítása alól, a magyar belpolitikai helyzet kiszámíthatatlan és ingatag volt).

A német katonai vezetés természetesen szívesen vette volna Magyarország részvételét. Mivel az első napokban nem várt heves ellenállás bontakozott ki a határok mentén, ezért a német vezérkar főnöke is szorgalmazni kezdte magyar csapatok bevonását. Politikai részről azonban a német fél mindennemű nyomásgyakorlástól elzárkózott és leszögezte, hogy semmilyen segítséget sem kíván igénybe venni.

E kettősség miatt Bárdossy több kísérletet is tett a német álláspont tisztázására. Június 24-én magához hívatta *Otto Erdmannsdorff* követet, előadta neki az egymással ellentétes német álláspontokat és egyértelmű választ kért – de nem kapott. Két nappal később ismét eredménytelenül járt.

Werth eközben már szabadcsapatok szervezésén törte a fejét. Június 26-án azonban szovjet gépek Kassa, Rahó és Kőrösmező térségében támadásokat intéztek magyar célpontok ellen.[23] Werth és Bartha ennek hírével kereste fel a kormányzót, aki maga sem tudta tovább kordában tartani a Szovjetunióval szemben érzett utálatát. Az 1920. évi XVII. tc. 2.§ 2. bek. értelmében a kormány felelőssége és a parlament utólagos hozzájárulásával kimondhatta, hogy a két ország közt a hadiállapot beállott. Bárdossy már ezzel a kész helyzettel találta magát szembe, amikor a Várba érkezett. Meg kell jegyeznünk, hogy Bárdossy meghajolt a döntés előtt.

A Szovjetunió elleni villámháború a hatalmas kezdeti sikerek ellenére egyre inkább elakadni látszott. Ebből a tényből vezérkar és politika ismét ellentétes következtetést vont le. Werth szerint német kérés nélkül, teljes erővel részt kell venni a hadjáratban. Erre az augusztus folyamán Budapestre látogató *Wilhelm Canaris* tengernagynak önhatalmúan ígéretet is tett.

Bárdossy ezzel szemben úgy látta, hogy a magyar politika feladata az erők maximális megőrzése arra az időre, amikor a Romániával történő elszámolás bekövet-

[22] Direkt német nyomásra nincs bizonyíték. A DIMK V. kötetének 858. sz. iratában található megjegyzések éppúgy származhatnak Sztójay vagy Werth önigazoló magatartásából, mint valós német forrásokból.

[23] Kőrösmező és Rahó esetében nem vitatott, hogy az incidenst szovjet gépek követték el. Bár a kassai bombázás körülményei mindmáig tisztázatlanok, itt is a szovjet légierő beavatkozása a legvalószínűbb. Hozzá kell tennünk: mindhárom esetben valószínű az is, hogy a szovjet gépek véletlenül tévedtek magyar felségterületre. Kassa és a Szlovákiában maradt Eperjes között csak 40 km a távolság, a két várost gyakorlatlan pilóta könnyen összekeverhette, a szovjet légierő viszont 1941-ben hathetes képzés után már a csapatokhoz küldte a pilótákat. A kérdésre részleteiben lásd Borsányi 1985.

kezik. Werth működése és a honvédség egyre növekvő befolyása miatt augusztus 26-án levelet írt Horthyhoz, és követelte a vezérkari főnök megrendszabályozását. A kormányzó maga is elbizonytalanodott, Werth pedig lojális katonaként szeptember 5-én beadta lemondását.

Kárpátalja és Kamenyec-Podolszk

1938 novemberében Kárpátalja déli, magyar többségű sávja, majd 1939. március 15 után a teljes terület ismét magyar fennhatóság alá került. Kárpátalján a zsidóság aránya igen magas volt: a mintegy 600 ezer fős lakosságnak kb. 17%-a, azaz 100 ezer személy volt zsidó. Zömük ortodox hite és kevéssé asszimilált mivolta miatt eleve szálkát jelentett az antiszemiták szemében.

A magyar katonai parancsnokságok egy részében kezdettől fogva meg volt a hajlam arra, hogy saját hatáskörében „oldja meg" a nemkívánatosnak minősített zsidók „kérdését". Csíkszereda városparancsnoka, *Éder Elemér* ezredes már 1940. november 8-án összefogatott 24 helyi zsidó családot, és áttette őket a román határon. Mivel a románok visszatoloncolták őket, 12 családot Kőrösmezőre irányított. Bár a helyi határszázad parancsnoka először nem vállalta az érintettek kitoloncolását, felsőbb utasításra mégis meg kellett tennie. December 5. és 8. között 36 személyt kergettek át a határon. Csupán *Slachta Margit* intervenciójának volt köszönhető, hogy az utolsó négy személy nem jutott hasonló sorsra, mivel a honvédelmi minisztérium letiltotta a további deportálásokat.

A Szovjetunió elleni hadbalépés teremtett lehetőséget a deportálások lebonyolítására. *Kozma Miklós*, Kárpátalja kormánybiztosa tudta, hogy a zavaros helyzetet ki lehet használni, hiszen Galíciából a szovjet csapatok viszonylag gyorsan visszavonultak, és ami az akcióhoz elengedhetetlenül szükséges volt, a magyar hadbalépés után a határ mindkét oldalán magyar csapatok teljesítettek szolgálatot.

Kozma kész terveire bizonyíték, hogy már 1941. június 7-én (!) írt e tárgyban levelet a miniszterelnöknek, 10-én a belügyminiszterrel, 14-én a miniszterelnökkel, 21-én pedig a kormányzóval tárgyalt. Június 16-án, tehát a háború kitörése előtt hat nappal a minisztertanácsra készített feljegyzése 1. pontjának „e" alpontja alatt a „zsidó" és egy olvashatatlan szó látható, majd az irat második részében, „megbeszélendő a Miniszterelnökkel" alatt: „Pénzszükséglet esetleges helyi evakuálások esetén". *Ormos Mária* joggal mutatott rá, hogy ezalatt csak a hontalan zsidók evakuálását lehetett érteni. Az biztos, hogy a kitelepítésről határozat született, mivel a Belügyminisztérium hamarosan átutalt a kárpátaljai kormánybiztosi hivatalnak 100 ezer pengőt a deportálás miatt keletkező rendkívüli költségek fedezésére.[24] Kozma július 7-én naplójába feljegyezte egy helyi megbeszélés témáit is: *„1./ 5 km – határsáv kiürítés, 2./ Idegen állampolg. zsidók ki, 3./ fiatal nőtlen zsidók ki, 4./ a./ kényszer, b./ önként."* Ugyanaznap Werth Henrik utasítást adott *Szombathelyi Ferenc* altábornagynak, a Kárpát-csoport parancsnokának arra, hogy a hontalan zsidók Galíciába telepítendők.[25] Kozma pedig július 10-én levélben tudatta Bárdossy miniszterelnökkel: *„A jövő héten a nem magyar állampolgár idemenekült galicianereket, az exportált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tenni a határon. A részleteket Barthával, Szombathelyivel és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem."*[26]

[24] Karsai 2001, 229.
[25] Uo. 228.
[26] Ormos 2000, 757–758.

Az akció tehát a honvédség vezetésének teljes támogatásával zajlott, enélkül le sem lehetett volna bonyolítani. A legnagyobb felelősség azonban Kozmát terheli. Azt, hogy a deportáltakat heteken belül agyonlövik, nem tudhatta: de azt igen hogy a zsidók német fennhatóság alatt a legrosszabb sorsra jutnak, hiszen már 1939-ben feljegyezte, hogy *„Lengyelországban emberirtás folyik. A Lublin körüli lengyel zsidó ghetto részben megoldja a zsidókérdést, oly mérvű az emberpusztulás."*[27]

Erről a tényről egyébként a katonai elit hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó része, valamint a külföldre akkreditált katonai attasék szintén tudomással bírhattak. Ezt igazolják azok a követi, konzuli jelentések is, amelyek részletesen beszámolnak például a romániai zsidóellenes vérengzésekről.[28]

Ki a háborúból – Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöksége

A kormányzó Werth után mindenképp olyan személyt akart találni a vezérkari főnöki posztra, aki nem tér el a kormány halogató politikájától. Erre a rangidős tábornokok közül sem Jány, sem társai nem látszottak alkalmasnak. *Horthy István*, a kormányzó fia azonban Kassán találkozott az ottani hadtestparancsnokkal, aki egy vacsorán kifejtette hogy a németek súlyos helyzetbe fognak még kerülni, a háború évekig fog tartani és kimenetele teljesen bizonytalan. A hadtestparancsnokot Szombathelyi Ferencnek hívták, és ifjabb Horthy ajánlására 1941 szeptemberében ő lett a honvédség vezérkari főnöke.

Szombathelyi konzekvensen törekedett arra, hogy minimalizálja Magyarország háborús részvételét, ennyiből együtt haladt a mindenkori politikai vezetéssel is. 1942 januárjában ő volt az, aki a Gellért szálló vacsoráján *Wilhelm Keitel*lel tárgyalva lealkudta a magyar katonai részvételt az eredetileg tervezett öt hadtestről háromra.[29] Annak érdekében, hogy a kiállított erő nagyobbnak tűnjön, Szombathelyi feltalálta a *könnyűhadosztály* fogalmát, ami azt jelentette, hogy minden hadosztályból kispórolt egy ezredet. A német fél viszont teljes hadosztályokra méretezte a feladatokat. A magyar részvétel értékét növelendő, 1942. február 12-én a megszálló gyalogdandárokat is *könnyűhadosztály* névre keresztelték át, látszólag ezzel a csapatok harcértéke majdnem megduplázódott.[30] Mindez azonban semmit sem változtatott azon, hogy az alakulatok létszáma és felszereltsége alig haladta meg egy nehézfegyverzet nélküli ezredét. Ez a takarékoskodás vezetett később az egységek megsemmisüléséhez. Szombathelyi előtt Dél-Erdély későbbi visszaszerzésének lehetősége lebegett, a rendkívül kevés modern felszerelést igyekezett az országban tartani.

Kiugrási opció: a balkáni megszállás és a román–magyar különháború

1941 őszéig német részről a magyar hadsereg értékét elsősorban a pacifikáló feladatok megoldásában látták. *Friedrich Rabe von Pappenheim* budapesti német katonai attasé szerint *„a Balkán egyetlen jó katonája a magyar"*.[31] Szerencsére a magyar

[27] Uo. 650.

[28] Karsai 2001, 181, 182, 186, 190.

[29] Szombathelyi 1942. januári feljegyzésében ugyan csak négy hadtest és egy dandár szerepelt, de Szombathelyi, *Bárczy István, Bajnóczy József, Kádár Gyula* és *Lieszkovszki Pál* (Szombathelyi segédtisztje) arra emlékeztek, hogy Keitel gyakorlatilag az egész hadsereget, vagy legalább öt hadtestet kért.

[30] Szervezés szerint két dandár alkothatott egy hadosztályt. A német gyaloghadosztály élelmezési létszáma 16–18 ezer fő körül mozgott. Ezzel szemben a magyar gyalogdandárok 5 ezer, a gyaloghadosztályok pedig 12 ezer főből álltak. A gyalogdandárból alakított könnyűhadosztályokat azonban csak 1944 elejére töltötték fel erre a létszámra.

[31] BA-MA, RH 2/2925, 20–21.

politikai vezetés 1941-ben és a későbbi évek folyamán is elutasította a Balkán megszállásában való részvételt, bár ezt a német vezérkar többször is követelte. A honvédség vezetése viszont melegen pártolta az ötletet.

Szombathelyi koncepciója az volt, hogy a kiugrás egyetlen lehetősége, ha a magyar haderő a határokhoz közelebb kerül. Amennyiben a Balkánra lehetne összpontosítani a honvédséget, akkor ezek segíthetnék az angolszász partraszállást. Szombathelyi naivitását mutatja, hogy abból indult ki, hogy csapatainak nem kellene Németországgal harcolniuk, hanem ehelyett megindíthatnák a támadást Románia ellen.

A balkáni megszállás tervét 1943 januárjában előadta a német főhadiszálláson is, ahol teljes megértésre talált. Ennek megfelelően nyomban elvi megállapodás is született. Ötletéről azonban sem *nagybaczoni Nagy Vilmos* honvédelmi miniszterrel, sem *Kállay Miklós* miniszterelnökkel nem egyeztetett, így ők néhány hét múlva kész tényekkel álltak szemben. Február 11-én e tárgyalások alapján érkezett meg Keitel kérése három magyar hadosztály balkáni kiküldéséről.

Kállay és Nagy megdöbbenéssel fogadta Szombathelyi ötletét és Keitel kérését. Mindketten tartottak attól, hogy a balkáni megszállás csak tovább rontja az amúgy is rossz szerb–magyar viszonyt. Joggal feltételezték azt is, hogy az angolszász hatalmak súlyos provokációként értékelik majd ezt az akciót. A minisztertanács ezért 1943. március 10-én egyhangúan elvetette magyar csapatok kiküldését a Balkánra.

Szombathelyi azonban nem adta fel. Nagy Vilmos leváltása után *Csatay Lajos* honvédelmi miniszterrel együtt ismét előadta a tervet. Kállay ekkor már nem volt annyira elutasító és előzetes angol egyeztetést helyezett kilátásba. *Bakách-Bessenyey György* berni követen keresztül feltette a kérdést az illetékes angol és amerikai személyeknek, hogy mi a véleményük a magyar honvédség esetleges horvátországi vagy szerbiai megjelenéséről. Bár katonái nem, ő legalább azzal tisztában volt, hogy az akció előtt célszerű kikérni az emigráns jugoszláv kormány véleményét is. A válasz határozottan elutasító volt, annak ellenére, hogy Kállay ígéretet tett a partraszállás biztosítására, sőt csapatainak angol parancsnokság alá helyezésére is.[32]

A tervet teljesen illuzórikusnak kell minősítenünk. A magyar megszállás ötlete szerb részről a legcsekélyebb népszerűséggel sem rendelkezett. Ezen a magyar nemzetiségi politika és a délvidéki tömeggyilkosságok fényében nincs mit csodálkozni.

Politikushoz, de katonához is méltatlan, ahogyan Csatay és Szombathelyi ezt a kérdést kezelte. 1943 szeptemberében Csatay miniszteri kinevezése utáni németországi látogatásán ígéretet tett a balkáni megszállásra és arra hivatkozott, hogy ehhez Horthy is hozzájárult. A minisztertanács először szó nélkül tudomásul vette Csatay ezzel kapcsolatos tájékoztatását, noha korábban már kétszer is a balkáni akció elutasításáról határozott – de szeptember 19-én a koronatanács ismét visszautasította a német kérést.[33] A katonák ezután saját kormányukat dezavuálták: Csatay Szombathelyivel együtt kormányát a németek előtt gyávának nevezte a balkáni részvétel megtagadása miatt, Szombathelyi pedig kijelentette, hogy szégyell ilyen körülmények között a német főhadiszállásra utazni.[34] Pappenheim ezredes, budapesti katonai attasé nem mulasztotta el mindezt kiemelten tudósítani feletteseinek annak alátámasztására, hogy a magyar kormány teljesen megbízhatatlan.

[32] Kállay 1991, II. köt. 71, Wilhelmstrasse 728, 4. lábjegyzet, Kállay, Bakách-Bessenyey és a külügyminisztérium levélváltásaira ld. Bakach-Bessenyey 1962.

[33] Wilhelmstrasse 549. sz. Pappenheim német katonai attasé távirata a Wehrmacht főparancsnokságához.1943. szeptember 6.

[34] Erre utal Kádár 1978, II. köt. 619.

A magyar stratégiai koncepció mögött az a helyes felismerés húzódott meg, hogy a magyar–román konfliktus még nem lezárt ügy, fel kell készülni a két ország közötti háborúra. Arról azonban, hogy ennek az összecsapásnak pontosan milyen céljai vannak, hogyan lehet azokat elérni és biztosítani, nem létezett koncepció. A politikusok feltehetően nem tartották reálisnak az ezeréves határok visszaszerzését és megtartását, a katonák viszont meg voltak győződve erről. Az országhoz kerülő román milliók integrálásának módjáról a vezérkarnak fogalma se volt. Az sem érthető, hogy miként képzelték távol tartani saját magánháborújuktól a német, a szovjet, az angol és az amerikai haderőt – azt mégsem feltételezhették, hogy mind a négy hadsereg egyszerre kerül a teljes kimerültség állapotába.

Epilógus

A magyar katonai elit a második világháború folyamán nem volt képes kihasználni a rendelkezésére álló – szerény – mozgásteret. Sőt, a katonai vezetők jelentős része tevékenyen hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország még jobban belesodródjon a háborúba. A tábornoki kar nem azért tartotta fontosnak a németek oldalán való harcot, mert szimpatizált volna a náci eszmékkel. Sok esetben megállapítható, hogy a katonai elit adott esetben a németek ellenében is hajlandó volt cselekedni (például Románia megtámadása ügyében). A katonai elit végzetes egyoldalúsága részben a politikai képzés hiányából és a korszellem mindent elsöprő hatásából fakadt. A tisztikar húsz éven át az antikommunizmus szellemében nevelkedett. Maroknyi kisebbség volt csak képes arra, hogy vállalja a fegyveres ellenállást, és jellemző, hogy az érintett vezérkariak zömét *(Tartsay Vilmost, Pálffy Lászlót, Sólyom Lászlót, Kruchina Győzőt* és *Kruchina Viktort)* a korábbi zsidótörvények taszították ki a honvédségből. *Kiss János* altábornagy azon kivételek közé tartozik, akik *Bajcsy-Zsilinszky Endré*hez hasonlóan volt fajvédőből jutottak el a demokratikus ellenállásig. Kiss korábban a Turáni Vadászok Egyesületének elnöke volt.[35]

A magyar katonai elit egyáltalán nem volt egységes. 1944 augusztusa után többen megtagadták addigi antikommunista magatartásukat és a szovjet oldalra álltak. Mások, mint pl. *Heszlényi József* vagy *kisbarnaki Farkas Ferenc* inkább a további kitartást választották, mivel a bolsevizmust minden világok legrosszabbikának tartották. Október 15. után még a megmaradt antikommunista meggyőződésű tisztikar is szétesett: a nyilas kreatúrák, mint *Beregfy Károly* lefokozták és kicsapták a honvédségből azokat, akik a fegyveres SS-kötelékén belül vállaltak szolgálatot. A káosznak ekkor már nem volt különösebb jelentősége, a magyar alakulatok már régen ezredekre és zászlóaljakra szétszabdalva német parancsnokságok alatt harcoltak, a magyar katonai vezetés pedig nem volt más, mint hivatal tényleges feladatok nélkül. 1944. október 15-ig azonban a magyar katonai erő súlya nem volt jelentéktelen: több mint félmillió jól-rosszul felfegyverzett katona alkotta, akikkel szemben német részről nem lehetett volna ellensúlyt képezni, ha bevetésük egységesen és tervszerűen történik (a Kárpát-medencében még 1945 februárjában is a tüzérség közel ötven, a gyalogság közel harminc százalékát magyar csapatok adták a német–magyar védelemben). A katonai elit azonban 1936 óta elszakadt a politikaitól és segítség helyett gátolta Bethlen, Kállay és Horthy kiugrási terveit. A katonai elit politikai tisztánlátásának hiánya is hozzájárult Magyarország katasztrofájához.

[35] A katonai ellenállásról számos feldolgozás született. A fontosabb műveket felsorolja Szakály 1991, 151.

VIDA ISTVÁN

MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBEN

Magyarország 1945 utáni nemzetközi helyzetét és mozgásterét — túl geopolitikai adottságán (közép-európai kis ország a Szovjetunió szomszédságában), gazdasági elmaradottságán — alapvetően az határozta meg, hogy szinte az utolsó pillanatig a náci Németország oldalán vett részt a második világháborúban. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény értelmében nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alá került, ami az 1947. február 10-én aláírt magyar békeszerződés életbelépéséig, 1947. szeptember 15-ig tartott. A békeszerződés úgynevezett *osztrák klauzulája* értelmében a Szovjetunió Ausztriában lévő csapatai utánpótlási vonalainak biztosítására katonai alakulatokat állomásoztathatott Magyarországon, addig, amíg a szomszédos ország helyzete nem rendeződik, s az államszerződés ügyében a nagyhatalmak meg nem állapodnak. Emellett az a kérdés is fontos volt: fennmarad-e szövetségesek együttműködése világpolitikai kérdésekben, illetve az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió milyen politikát folytat térségben és Magyarországon.

Kelet-Európa a második világháború befejező szakaszában az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai prioritásait illetően a negyedik-ötödik helyet foglalta el. Mivel az USA itt közvetlenül nem volt érdekelve, elismerte, hogy a térségben Nagy-Britannia, főként a Szovjetunió érdekei elsődlegesebbek, s a kelet-európai kérdésekben átengedte nekik a kezdeményezést. A stratégiai érdektelenség és a földrajzi távolság is szerepet játszott abban a teheráni csúcstalálkozó után 1944 legelején meghozott hadászati döntésben, hogy az Egyesült Államok a balkáni országok felszabadításában csak légi hadműveletekkel, hadianyag- és élelmiszerszállításával vesz részt. Ezt kiegészítette 1944 májusában *Franklin Delano Roosevelt* elnök másik döntése: az USA nemcsak távol marad a Közép- és Délkelet-Európa felszabadításától, de a felszabadított országok katonai megszállásában, a polgári közigazgatás helyreállításában és működtetésében sem vesz rész, tehát katonailag és hatalmilag nem lesz jelen. Washington tudomásul vette: ebben a régióban a Szovjetuniónak lesz döntő szava.

Washingtonnak 1944 őszéig nem volt kidolgozott, koherens, minden országra kiterjedő kelet-európai politikája, ám szakértői szintű elképzelések voltak a háború utáni kelet-európai berendezkedésről, a térség gazdasági, politikai, területi és etnikai problémáinak megoldásáról.[1] Amikor 1944 októberében kísérletet tettek átfogó koncepció megfogalmazására, alig jutottak túl az Atlanti Chartában meghirdetett polgári liberális alapelvek újrafogalmazásán. Bár a roosevelti adminisztráció elvileg ellenezte a világ érdekszférákra osztását, az elnök tudomásul vette *Winston Churchill* és *Joszif Visszarionovics Sztálin* 1944. októberi *százalékos megállapodását,* nagyobb jelenőséget azonban nem tulajdonított neki. A Jaltában amerikai kezdeményezésre elfogadott, a felszabadított Európáról szóló, szintén az általános demokratikus alapelveket megfo-

[1] Romsics 1992, 258.

galmazó nyilatkozat Kelet-Európát illetően a három nagyhatalom közös felelősségét rögzítette.

E térségben az Egyesült Államok lényegében csak három ország: Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország iránt érdeklődött. Magyarország iránt elsősorban azért, mert itt a két háború között viszonylag jelentős tőkeberuházásokra került sor, főként az olajiparban és magyar–amerikai közös vállalat is működött. Washingtonban Bulgáriához és Romániához képest Magyarország iránt nagyobb volt a rokonszenv, bár általános csalódást keltett, hogy 1944 márciusában a németek ellenállás nélkül szállták meg az országot. A magyar fegyverszüneti tárgyalások során (1945. január) az Egyesült Államok szinte minden lényeges pontban elfogadta a szovjet kormány tervezetét, abba is beleegyezett, hogy amíg a háború tart, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban csak megfigyelőként vegyen részt.[2]

Nagy-Britanniát elsősorban gyarmatbirodalma megtartása mozgatta: 1944 tavaszától kezdve a Földközi-tenger és Közel-Kelet biztosítása céljából csak a dél-európai országokban, elsősorban Görögországban, Törökországban, Olaszországban és Jugoszláviában igyekezett kiépíteni, illetve megerősíteni hadállásait – a többi közép- és dél-kelet-európai ország elveszítette jelentőségét számára. London is tudomásul vette, hogy a háború után Kelet-Európában a Szovjetunióé lesz a domináns szerep.

A Szovjetunió számára Németország katonai leverése és hosszú távú politikai céljai szempontjából egyaránt alapvető fontosságú volt a kelet-európai térség, mert a háború befejező szakaszától kezdve saját biztonságának megteremtésére törekedett: olyan, katonailag erős, stratégiailag előnyös határokkal rendelkező, belpolitikailag stabil és egységes nagyhatalommá akart válni, amelynek kelet-európai befolyási övezete van. A Szovjetunió tehát megkülönböztetett figyelmet szentelt Lengyelországnak, Csehszlovákiának, Romániának, Bulgáriának és természetesen Magyarországnak is.

A szövetséges nagyhatalmak a világháború befejező szakaszában egyetértettek abban, hogy helyre kell állítani Magyarország állami önállóságát és nemzeti függetlenségét; a Horthy-rendszer restaurálására nem kerülhet sor; új demokratikus rendszer kialakulását, demokratikus reformok bevezetését kell elősegíteni. A nagyhatalmak Magyarország-politikája ezen túl azonban jelentős mértékben különbözött. Az Egyesült Államok a polgári pártok és csoportok (elsősorban a Független Kisgazdapárt) részvételével olyan demokratikus rendszer megteremtésére törekedett, amely jó viszonyt tart fenn az USA-val, korlátozza a Szovjetunió és a kommunisták befolyását, kereskedelme szabad, és sokoldalú, diszkriminációmentes gazdasági kapcsolatokat ápol. Nagy-Britannia, ha nagyon óvatos formában is, de lényegében az amerikaiak magyarországi törekvéseivel értett egyet. Az angol munkáspárti kormánynak elsősorban a Szociáldemokrata Párttal alakultak ki jó kapcsolatai. Moszkva (ahol csak 1944 őszén merült fel gyakorlati kérdésként, hogy mi legyen Magyarországgal) mindenekelőtt azt akarta elérni, hogy Magyarország mielőbb kilépjen a háborúból, csatlakozzon a szövetségesek táborához, állítsák helyre állami függetlenségét, s olyan demokratikus koalíciós kormányzat alakuljon, amely szovjetbarát külpolitikát folytat, s demokratikus reformokat hajt vége. Ugyanakkor a Szovjetunió nem volt érdekelt egy gazdaságilag, politikailag és katonailag erős Magyarország létrehozásában, támogatta, hogy csökkentsék területét, a náci Németország és Olaszország támogatásával megszerezett és az általa megszállt területekről vonuljon ki, a bécsi döntéseket semmisítsék meg.[3]

[2] Ld. Sipos–Vida 1980, 80–85.

[3] „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában... Ezért a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint

Erdély kérdésében már 1944 nyarán az az álláspont kerekedett felül, hogy azt vagy nagy részét Románia kapja meg.[4]

A szovjet kormány azonban csak 1944 őszén került abba a helyzetbe, hogy Magyarország sorsának alakításába beleszólhasson. Ez egyrészt a katonai eseményekkel függött össze, másrészt azzal magyarázható, hogy a korábbi nemzetközi megállapodások értelmében a szovjet kormány vezette a Magyarország kapitulációjával kapcsolatos tárgyalásokat, Moszkvában dolgozták ki a magyar fegyverszüneti egyezményt, s ott írták alá. Fontos szerepe volt annak is, hogy az említett *százalékos megállapodás* gyakorlatilag szabad kezet adott Sztálinnak Magyarországon, függetlenül attól, hogy az USA, mint utaltunk rá, *hivatalosan* soha sem fogadta el. Igaz, máig nem tisztázódott, hogy a nevezetes százalékok mire vonatkoztak: szovjetek a maguk részéről azt úgy értelmezték, hogy a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzésére felállítandó szövetséges ellenőrző bizottság működési mechanizmusára, tehát a testület szovjet elnökségének lesz döntő szava. Érdemes megjegyezni, hogy Churchill moszkvai látogatásakor Molotov és *Sir Anthony Eden* különmegbeszélése során a szovjet külügyminiszter ragaszkodott ahhoz, hogy — az eredeti 50–50 százalékos angol javaslattal szemben — Magyarországon a szovjet fél 80 százalékban rendelkezzen befolyással. *Gerő Ernő* és a moszkvai magyar kommunista emigráció azt szorgalmazta, hogy a Szovjetunió vállaljon nagyobb szerepet Magyarországon. Ez megfelelt a szovjet érdekeknek is, ezért Molotov a kérést teljesítette. Moszkva ettől kezdve tekintette saját érdekszférája részének Magyarországot.[5] A felszabadított területeken az új demokratikus államiság megteremtése, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívása, majd az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztása a szovjet kormány képviselőinek közreműködésével, közvetlen irányításával és támogatásával történt.

A Szovjetunió Magyarország-politikája 1945 és 1948 között ellentmondásos volt: más történt politikai és gazdasági, más katonai vagy titkosszolgálati téren. A szovjet párt- és kormánykörök Magyarországot, amíg békekötésre nem került sor, legyőzött, ellenséges országnak tekintették, és Romániához és Bulgáriához hasonlóan kezelték. Az első perctől kezdve arra törekedtek, hogy a politikai, gazdasági és kulturális életben, valamint az erőszakszervezeteknél kiépítsék hadállásaikat, fontos pozíciókba szovjetbarát vagy legalábbis lojális politikusok, szakemberek, *általában* kommunisták kerüljenek. A politikai befolyás megszerzésére és megtartására irányuló igyekezet azonban nem jelentette, hogy a szovjetek az ország teljes és azonnali *bolsevizálására* (a szovjet típusú szocialista rendszer meghonosítására) törekedtek volna. Ehhez sem a nemzetközi, sem a belpolitikai helyzet nem felelt meg. Amíg a *nagykoalíció*, ha repedezve is, de fennállt, Moszkvának figyelemmel kellett lennie a nyugati nagyhatalmak véleménszűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos háromhatalmi döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára... Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani. Magyarországra ugyancsak jóvátételt kell kiróni" – olvasható *Ivan Majszkij* 1944. januári feljegyzésében. Baráth 1996, 165.

[4] Iszlamov 1984, 17–51.

[5] Jellemző a szovjet diplomácia vezetőinek gondolkodására a következő: a szovjet–magyar gazdasági egyezmény (1945. augusztus 23.) miatt a brit kormány tiltakozott Moszkvában arra hivatkozva, hogy az egyezmény sérti a brit gazdasági érdekeket. A jegyzékre a magyar ügyekkel foglalkozó *Vlagyimir Gyekanozov* szovjet külügyminiszter-helyettes, aki egyébként *Lavrentyij Berija* szűkebb környezetéhez tartozott, a következőket írta: „Meg kell tanítani ezeket a szemtelen fickókat, hogy ne üssék bele az orrukat abba, amibe nem kell és meg kell mutatni nekik, hogy hol a helyük." Az Orosz Federáció Külügyminisztériumának Levéltára. F. 0129. op. 29. p. 167. gy. 20. 105. l.

nyére és érdekeire, már csak azért is, mert viszonzást remélt tőlük. Arról nem is szólva, hogy ebben az időszakban hosszabb, 10-15 éves átmenettel számoltak. A Szovjetunió érdekeinek és magyarországi politikának fő eszköze, intézménye, a katonai hatóságok mellett, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt.

A SZEB elnöke (ellentétben Bulgáriával és Romániával) ismert politikus és magas rangú főtiszt, *Kliment Jefremovics Vorosilov* marsall, az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja lett, aki hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1945 februárjától 1946 tavaszáig tartózkodott Budapesten. A szovjet elnökséggel és teljes egészében szovjet fennhatóság alatt működő nemzetközi testület feladata a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának és betartásának ellenőrzése volt. Amíg a háború folyt, alá volt rendelve a magyarországi szovjet főparancsnokságnak, munkájában az angol és az amerikai megbízottak csak megfigyelőként vettek részt, s csak a SZEB-en keresztül érintkezhettek az ideiglenes magyar kormánnyal. Az 1945. nyári potsdami csúcstalálkozó után, ahol módosították a nemzetközi ellenőrző szervezet működési szabályzatát, az angol és az amerikai misszió hatásköre valamelyest bővült: eszerint a SZEB szovjet elnöksége előzetes véleményük, hozzájárulásuk nélkül nem hozhatott döntéseket és nem adhatott utasításokat a magyar hatóságoknak. Ezt azonban szovjet részről gyakran nem tartották be.[6]

A nemzetközi ellenőrző testület a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet, valamint a nyilvánosság egészére, az ország határaira, légterére kiterjedő szigorú kontrollja 1945 őszétől — ahogy a magyar kormány a fegyverszüneti egyezmény előírásait zömében teljesítette, kialakult a demokratikus politikai struktúra, megtartották a nemzetgyűlési választásokat — fokozatosan csökkent.[7] A SZEB révén tehát a Szovjetunió *beavatkozott*[8] a magyar bel- és külügyekbe. Erre a fegyverszüneti egyezmény értelmében alapvetően joga volt.

Az eltérő nagyhatalmi törekvések természetesen nemcsak a magyar belpolitikára, de az ország nemzetközi helyzetére és külpolitikai viszonylataira is kihatottak. Magyarország a Szovjetunió politikai vonzáskörébe került, amit Anglia és az Egyesült Államok is tudomásul vett, ám nem mondtak le teljesen itteni érdekeik védelméről.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása, a fegyverszüneti egyezmény megkötése és a németek kiverése 1945. április közepére lehetővé tette, hogy Magyarország még a fegyverszüneti periódusban hozzákezdjen elszigeteltségének oldásához, nemzetközi kapcsolatainak újjászervezéséhez. Ennek egyik feltétele a *külügyi szolgálat* és a *diplomáciai kar* újjászervezése volt. A Külügyminisztérium reorganizálása és személyi állományának feltöltése a Dálnoki-kormány 1945. április elejei Pestre költözése után kezdődött a koalíciós pártok közreműködésével. A minisztérium belső struktúrája kora őszre kiépült: a béke-előkészítő, a fegyverszüneti, a hadifogoly osztály és a SZEB Gazdasági Hivatala felállításával, valamint a Jóvátételi Kormánybiztosság létrehozása, s egyéb változtatások okán lényegesen különbözött a háború előtti minisztérium szer-

[6] A SZEB mellé delegált csehszlovák és jugoszláv képviselet csak saját országukat érintő kérdésekben rendelkezett jogosítványokkal. – A SZEB üléseinek amerikai és részben angol missziója által készített jegyzőkönyveit ld. Vida–Cseh 2000.

[7] Földesi 1995.

[8] A beavatkozás fogalmán általában azt értjük, hogy egy független állam saját érdekei, ideológiája, értékrendje védelmében diplomáciai, katonai, gazdasági, vagy más kényszerítő eszközök révén beleszól, beleavatkozik egy másik független állam ügyeibe, hogy a kormányzat vagy a rendszer jellegét, politikáját megváltoztassa. Magyarország 1945 és 1947 között nem volt független állam, hanem nemzetközi felügyelet alatt állt, tehát a beavatkozás kategóriája igazából nem használható. Jobb fogalmat azonban egyelőre nem sikerült kitalálni. Ld. Kanter–Brooks 1994, 15.

vezeti felépítésétől.[9] Márciusban (Debrecenben) csak tizennyolcan, áprilisban már harmincöten dolgoztak ott; 1947 márciusára a létszám elérte a háború előtti szintet: a központban 383, külföldön 182 fő teljesített szolgálatot.[10] A Külügyminisztérium vezetése koalíciós alapon állt fel. Pártközi megállapodás alapján és szovjet jóváhagyással a kisgazdapárti *Gyöngyösi János* lett a külügyminiszter, aki külügyekben nem volt járatos: ha nem is jól, de tudott franciául, ellenzéki, németellenes politikai múlttal rendelkezett. Politikai államtitkárrá a moszkvai emigrációból hazatért, kommunista *Bolgár Elek* egyetemi tanárt nevezték ki, az adminisztratív államtitkár a régi garnitúrához tartozó karrierdiplomata, *Sebestyén Pál* lett, míg a kulcsfontosságú politikai osztályt 1946-tól a szintén kommunista *Heltai György* vezette.

A koalíciós korszakban a kormányzat a magyar külpolitika alakításában és irányításában rendelkezett némi önállósággal, de alapvető külpolitikai kérdésekben a pártközi értekezletek döntöttek. A demokratikus pártok között abban konszenzus volt, hogy a fő külpolitikai cél az, hogy Magyarország mielőbb kikerüljön a külpolitikai elszigeteltségből, rendezze nemzetközi gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatait, mihamarabb sor kerüljön a békekötésre és az ország visszanyerje szuverenitását. Abban is egyetértés volt, hogy mindenekelőtt a győztes nagyhatalmakkal, elsősorban a Szovjetunióval kell baráti viszonyt kialakítani, de baráti kapcsolatokat kell kiépíteni a szomszédos országokkal is, nem mondva le az ott élő magyar kisebbség védelméről. Ugyanakkor lényeges különbségek is voltak a politikai erők között. Az MKP felső vezetése a szovjet orientáció feltétlen híve volt, s a magyar külpolitikát ilyen irányba igyekezett egyre erőteljesebben befolyásolni. A szomszédos országok közül a Jugoszláviához való közeledést tartotta fontosnak, számítva támogatására, ha területi és kisebbségi kérdésekben kiéleződnek az ellentétek Csehszlovákiával és Romániával. A Duna-államok együttműködését a lazább föderáció formájában képzelte el, s kezdetben — első lépésként — helyeselte a jugoszláv–magyar–román vámunió megteremtésének tervét.[11] Az FKGP vezetősége és képviselőcsoportja külpolitikai kérdésekben is megosztott volt. A vezető személyiségek — *Tildy Zoltán*, *Nagy Ferenc*, *Varga Béla* — az angolszász orientáció hívei voltak, ugyanakkor azt is látták, hogy a SZU szomszédságában szovjetellenes politikát folytatni súlyos hiba lenne. A párt polgári szárnya és paraszti centruma zömmel a pártvezetők véleményét osztotta, míg a baloldali csoportok a Szovjetunió felé hajlottak. A Szociáldemokrata Pártban 1945 kora őszére alakult ki az úgynevezett *híd-koncepció*: eszerint közvetítő szerepet kell betölteni a Kelet és Nyugat között.[12] Ebben többé-kevésbé egységes volt a felfogás a pártban, de az értelmezésben kiütköztek az ellentétek. A szociáldemokrata jobboldal (a Kéthly–Szélig-csoport, Peyer Károly és hívei stb.) következetesen képviselte a Nyugathoz való tartozás gondolatát, míg a baloldal és a centrum egy része a szocialista fejlődés perspektívája miatt a Szovjetunióhoz való közeledést szorgalmazta.[13] A dunai államok együttműködését konföderáció formájában, a tagállamok teljes politikai és gazdasági

[9] A két háború közötti külügyi szolgálatra vonatkozóan ld. Pritz 1994.

[10] Ld. IDNK, A. köt. 132, NN 1948, VII. köt. 6–7. A külügyminisztérium 1946 végi személyzeti listája megtalálható: TH V-2000/36-a.

[11] AZ MKP 1945. szeptemberi választási programjában ezzel kapcsolatban a következő olvasható: „A magyar külpolitika legfőbb célja: a dunai népek békéjének és egyetértésének biztosítása a kossuthi ideál, a Duna-föderáció útjának egyengetése. Ennek előmozdítására törekedni kell a kereskedelmi forgalom minél intenzívebb kiépítésén túl a román–jugoszláv–magyar-vámunió megvalósítására." Rákosi–Szabó 1967, 158.

[12] Ld. Jemnitz 1965, 149. skk.

[13] Vö. Volokityina 1999, 398–399.

összeolvadásával képzelték el. A nemzeti függetlenség megőrzésére és a nemzeti érdekek képviseltére a legnagyobb súlyt a Nemzeti Parasztpárt helyezte, ám politikai befolyása neki volt a legkisebb. Mindez a kormány külpolitikai tevékenységének körét is behatárolta. A Tildy-, majd a Nagy-kormány mind a Szovjetunióval, mind a nyugati nagyhatalmakkal jó kapcsolatokra törekedett.

A fegyverszüneti egyezmény aláírása azt jelentette, hogy a szövetséges nagyhatalmak *de facto* elismerték az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Ahhoz azonban, hogy az ország kikerüljön a diplomáciai elszigeteltségből, szüksége volt *de jure* is a nemzetközi elismerésre. Sztálin 1945. május 27-én *Harry Truman*hoz és Churchillhez írt levelében javasolta először, hogy a szövetséges nagyhatalmak minél előbb állítsák helyre a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával, Romániával és Finnországgal, s egy „bizonyos idő múlva" Magyarországgal is. Churchill kitért a határozott válaszadás elől, ám Truman elnök 1945. június 7-i válaszlevelében Finnország kivételével elutasította a szovjet kormányfő javaslatát. Arra *hivatkozott*, hogy ezen országokban (különösen Bulgáriában és Romániában) nincs demokratikus rendszer: az USA nem akart elismerni olyan közép- és délkelet-európai országokat, amelyekben a kormányzati hatalmat a baloldal tartja a kezében, s a kormány messzemenően élvezi a Szovjetunió támogatását. (A Magyarországgal kapcsolatos elutasító amerikai vélemény azért érdekes, mert Washington 1945. május elején még elégedett volt az ideiglenes kormány reprezentatív jellegével, sőt 1945. május 26-án felajánlotta: Budapest küldjön nem hivatalos politikai megbízottat, aki érintkezést tarthatna fenn az amerikai hatóságokkal.) E kérdést a szovjet küldöttség javaslatára Potsdamban külön is megbeszélték. Finnország esetében nem volt nézeteltérés, Bulgária, Románia és Magyarország ügyében folytatódott a vita. Végül szovjet javaslatra kompromisszum született: a három nagyhatalom a közeljövőben külön-külön megvizsgálja a diplomáciai kapcsolatokat felvételének kérdését a négy országgal.

A volt „csatlós" országok diplomáciai elismeréséről szóló sajtójelentések fájdalmasan érintették a magyar kormány- és pártköröket. *Dálnoki Miklós Béla* miniszterelnök, Gyöngyösi János külügyminiszter, s a demokratikus pártok vezetői egymás után keresték fel a szövetséges hatalmak misszióit, hogy kifejezésre juttassák a magyar kormány csalódottságát, s kérjék, sürgessék Magyarország mielőbbi nemzetközi elismerését. 1945. szeptember 21-én *Arthur Schöenfeld* követ azonban váratlanul jegyzéket nyújtott át a magyar külügyminiszternek arról, hogy az Egyesült Államok kész diplomáciai kapcsolatot létesíteni az Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal, amennyiben kezességet vállal annak érdekében, hogy „szabad és akadálytalan" választások lesznek Magyarországon, s a kormányzat a demokratikus pártoknak teljes mértékig biztosítja a politikai szabadságjogokat, mindenek előtt a szólásszabadságot és a gyülekezési jogot. Az amerikai diplomata azonnali választ kért.

A Magyarországra vonatkozó döntés Londonban, a Külügyminiszterek Tanácsa értekezletén tartózkodó *James Byrnes* külügyminiszter környezetében született meg, anélkül, hogy arról a State Departmentet előzetesen tájékoztatták volna. Az amerikai vélemény megváltozása szorosan összefüggött a meglehetősen feszült légkörű konferenciával, amelyen számos világpolitikai kérdésben (olasz békeszerződés, Bulgária és Románia diplomáciai elismerése, a békekonferencia lebonyolítása stb.) kemény szócsaták folytak. Az amerikaiak, hogy kedvezőbbé tegyék a hangulatot, egy számukra kevésbé fontos ügyben, Magyarország diplomáciai elismerésének kérdésében engedményt tettek. Nem alaptalanul arra számítottak, hogy a diplomáciai kapcsolatok fel-

újítása a választások előtt megerősíti a kisgazdapárt és más, nyugati orientációjú csoportok helyzetét. Továbbá Bulgáriára és Romániára is nyomást akartak gyakorolni, példaként tárván eléjük, hogy milyen feltételek teljesítése fejében várhatják az Egyesült Államok támogatását.

Dálnoki miniszterelnök az amerikai jegyzék átvétele után kora este felkereste Vorosilovot, a SZEB elnökét, informálta az amerikai kezdeményezésről és tanácsát kérte azzal megjegyzéssel, hogy a magyar kormány elsőként a Szovjetunióval szeretné helyreállítani az államközi kapcsolatokat. A szovjet politikus nem foglalt állást, de a nemzetgyűlési választásokkal kapcsolatos amerikai feltételezéseket sérelmesnek találta. Az est folyamán tájékoztatta a történtekről Sztálint, és azt javasolta, hogy „most és feltételek" nélkül vegyék fel a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal.[14] A döntés Moszkvában — nyilvánvalóan Sztálin jóváhagyásával — három nap alatt megszületett. Vorosilov teátrális körülmények között, a Washingtonnak adandó válasszal foglakozó, szeptember 25-i, rendkívüli minisztertanácsi ülés szünetében adta át a szovjet kormány jegyzékét, amely tudatta: a Szovjetunió kész feltételek nélkül azonnal felvenni a diplomáciai kapcsolatokat és felajánlotta a követek cseréjének lehetőségét. Ezek után a magyar kormány úgy döntött: elfogadja az amerikai ajánlatot, és vállalja az amerikai kormány kikötéseinek teljesítését, amit annál is inkább megtehetett, mert már megkezdődött a választási kampány.[15]

A nagyhatalmak közül Nagy-Britannia (alkotmányos és politikai okok miatt) lassabban mozdult. A munkáspárti kormány csak a november 4-i nemzetgyűlési választások s a Tildy-kormány megalakulása után, november 26-án jelentette be, hogy Anglia elismeri Magyarország új kormányát, de a diplomáciai kapcsolatok felvételére és teljes felhatalmazással rendelkező követek cseréjére csak a békeszerződés életbe lépése után került sor.

Magyarország, a SZEB hozzájárulásával, hamarosan normalizálta viszonyát más országokkal is. A kezdeményezés rendszerint magyar részről történt. Vorosilov, majd alelnökként utóda, *Vlagyimir Petrovics Szviridov* tábornok a kapcsolatfelvételre vonatkozó magyar kéréseket az angol és az amerikai megbízottakkal való előzetes konzultáció nélkül, saját hatáskörében döntötte el. A nyugatiak több alkalommal, 1945 októberében Svédország, 1946 nyarán Törökország és Svájc, 1947 januárjában és februárjában Ausztria esetében tették szóvá, hogy utólag, nemegyszer a sajtóból értesültek a SZEB engedélyéről. Szviridov azzal védekezett, hogy az államközi kapcsolatok rendezése nem lényeges kérdés, a nyugati misszióvezetők soha sem tiltakoztak a diplomáciai elismerés ellen. A reklamáció hatására Olaszország, Bulgária és Románia esetében már sor került az előzetes véleménycserére,[16] majd 1947 tavaszán megváltoztatták a gyakorlatot, s megállapodtak abban, hogy ezentúl a magyar kormány, bármely ügyről legyen is szó, csak írásban fordulhat a SZEB-hez, s az irat egy másolati példányát a nyugati misszióvezetők is megkapják.[17] A fegyverszüneti periódusban Magyarország 15 országgal vette fel a diplomáciai kapcsolatokat, s ez a szám 1948 végére 20-ra emelkedett.[18] Kivételt képezett egyrészt a Szentszék, amellyel a viszony rendezését

[14] Murasko 1997, 1. köt. 263–264.

[15] IDNK, B. köt. 274–279.

[16] Vida–Cseh 2000, 272. (A SZEB 1946. július 24-i ülésének jegyzőkönyve.)

[17] Uo. 294–296.

[18] A semleges Svédország volt az első, amely a háború után kezdeményezte a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét Magyarországgal. Stockholm 1945. szeptember elején közvetlenül a szovjet kormányhoz fordult és közbenjárását kérte. Vorosilov a svéd szándékról 1945. szeptember 28-án értesítette a magyar külügyminisztériumot, s a magyar kormány 1945 október 2-án válaszolt belegyezését adva. A szovjet politikus a

a Szovjetunió ellenezte, s az sem szorgalmazta,[19] másrészt a *José Giral* vezette emigráns spanyol köztársasági kormány, amelynek elismerését az USA akadályozta meg.[20]

Hasonló volt a helyzet gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok reorganizálásnál is. Szovjet részről, ugyanúgy egyeztetés nélkül, csaknem minden esetben hozzájárultak az ilyen jellegű egyezmények megkötéséhez, sőt bizonyos esetében ők maguk szorgalmazták. A nyugati kormányok a kereskedelmi egyezményeket általában nem kifogásolták, de az 1945 augusztus 27-én szovjet kezdeményezésre Moszkvában aláírt hosszú távú gazdasági együttműködési egyezmény ellen (ez jelentős előnyöket biztosított volna a Szovjetuniónak a magyar gazdasági életben és külkereskedelemben) élénken tiltakoztak. Sztálinnak garanciát kellett vállalnia, hogy a SZU nem fog visszaélni helyzeti előnyével, nem akadályozza, hogy Magyarország más országokkal is gazdasági kapcsolatokat tartson fenn.[21] A fegyverszüneti periódus végére Magyarországnak 25 országgal volt külkereskedelmi kapcsolata.[22]

A kulturális, tudományos és sportkapcsolatok újjáépítése, illetve megteremtése már a békeszerződés előtt megkezdődött. 1946–1947-ben számos, ipari és mezőgazdasági szakemberekből álló delegáció tett tanulmányutat főként Angliában, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Svájcban, Dániában és Svédországban.[23] A magyar tudományos élet képviselői megjelentek a nemzetközi konferenciákon. Nagy sajtóvisszhangja volt itthon, hogy öt magyar tudóst (Szentgyörgyi Albertet stb.) meghívtak Moszkvába az 1945. május végén a Szovjetunió Tudományos Akadémiája megalakulásának 200. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségekre.[24] A társadalmi szervezetek is lehetőséget kaptak, hogy felvegyék az érintkezést a külföldi partnerekkel. A Szakszervezeti Világszövetség 1945. szeptember végi, párizsi alakuló ülésén Magyarország hivatalosan képviseltette magát.[25] Magyarország erőfeszítéseket tett, hogy visszatérhessen a nemzetközi szervezetekbe. Ebből a szempontjából azonban súlyos akadályt jelentett, hogy az USA politikai okokból 1947 szeptemberében megakadályozta Magyarország felvételét az ENSZ-be, míg a szovjet kormány támogatta azt.[26]

Magyarország nemzetközi kapcsolatainak helyreállításában új jelenség volt, hogy a demokratikus pártok külpolitikai téren is megjelentek önálló szereplőként, s az államközi kapcsolatok kiépítésével egyidejűleg megkezdődött — lényegében már 1945-től — a pártközi kapcsolatoké is. Ezen a téren az MKP és az SZDP járt az élen.

Az MKP, bár Moszkva nem nézte jó szemmel, már 1945 koranyarán lépéseket tett annak érdekében, hogy Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia kommu-

nyugatiak protestálására azzal védekezett, hogy az ügyben a szovjet kormány képviselőjeként és nem a SZEB elnökeként járt el. Vida–Cseh 2000, 86.

[19] Ld. Gergely Jenő tanulmányát e kötetben.

[20] Vida–Cseh 2000, 272, 294.

[21] Sipos–Vida 1985, 102–124.

[22] Pető–Szakács 1985, 1. köt. 93.

[23] Nagy Imre 1947 tavaszán egy mezőgazdasági küldöttség tagjaként maga is megfordult Franciaországban, Svájcban és Dániában. *G. Korotkevics*nek, az SZKP instruktorának később azt mondotta: a tanulmányút „komolyabb eredménnyel nem járt, mivel ezeknek az országoknak a gazdasági fejlettsége egészen más, mint Magyarországé, s így nemigen volt tőlük mit átvenni. A legközelebbi jövőben ezért célszerűbb, ha a magyar gazdasági küldöttség számára, jugoszláviai és bulgáriai utazást szervezünk." Izsák–Kun 1994, 168.

[24] *Szabad Nép*, 1945. június 4.

[25] A magyar szakszervezeti delegációt *Kossa István*, a Szaktanács kommunista főtitkára vezette. IDNK, B. köt. 209.

[26] Az amerikai vétó ellenére Magyarország beléphetett az ENSZ szakosított szervezeteibe, így 1946-ban tagja lett az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetének, a FAO-nak, majd a következő évben az UNESCO-nak.

nista pártjaival felvegye a kapcsolatot.[27] 1948 tavaszáig elsősorban a JKP-val (mindenekelőtt *Josip Broz Titoval*) volt jó a viszonyt, ami kedvezően hatott az államközi nexusokra is. A magyar–csehszlovák pártkapcsolatok a CSKP által támogatott magyarellenes politika miatt az 1948. februári fordulatig feszültségekkel voltak terhesek. Az MKP vezetői több esetben is panaszt tettek Moszkvában.[28]

Az SZDP 1945–1946-ban *felújította* a nemzetközi szociáldemokráciához fűződő szervezeti kapcsolatait: rendszeresen részt vett a Szocialista Internacionálé újjászervezését célzó tárgyalásokon és más nemzetközi összejöveteleken; az angol Munkáspárt 1945. július 26-i választási győzelme után a jobbszárny és a centrum egy része is annak politikáját tekintette követendő példának, miközben tartotta a kapcsolatot más nyugat-európai szociáldemokrata politikai szervetekkel is. Kelet-Európában Szakasits és köre igazán a csehszlovák és a lengyel szociáldemokrata párttal volt jó viszonyban, amit kommunista részről féltékenyen néztek. 1947 májusában Budapesten megszervezték a Duna menti szocialista pártok súlytalan értekezletét, amely kiváltotta a szovjet diplomácia és kommunista pártok gyanakvását. A politikai polarizáció hatására 1947 nyarától az SZDP kapcsolatai a nyugati testvérpártokkal megromlottak. 1948. március 22-én a pártban a hatalmat átvevő baloldal hivatalosan is megszakította a kapcsolatokat a nyugati pártokkal. Az MDP megalakulását megelőzően az SZDP kooperációja a csehszlovák és a lengyel párttal is megszűnt.[29]

Az FKGP, amelynek a háború előtt sem nagyon voltak kapcsolatai a kelet-európai parasztpártokkal és a nemzetközi agárszervezetekkel, a felszabadulás után sem talált partnert. A pártvezetőség, az állandó politikai nyomás alatt, a párt nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével alig foglalkozott. Az Osztrák Néppárt közeledési kísérlete eredménytelen maradt, miként a Lengyel Parasztpárttal való összefogás is.

A *békeszerződés* megkötését a szakirodalom alaposan feltárta,[30] ezért itt csak Magyarország kudarcának okát vizsgáljuk. A Külügyminisztérium, a *Kertész István* vezette béke-előkészítő osztály, a kapcsolódó állami szervek mindent megtettek, hogy Magyarország megfelelően felkészüljön a béketárgyalásokra. Ezzel szemben a koalíciós pártok béke-előkészítő tevékenysége nagyon lassú, enervált volt, s sokáig nem alakult ki egységes álláspont. A koalíciós pártok közötti érdekellentétek, a külpolitikai orientáció és a nemzetközi helyzet megítélésének különbözőségei nehezítették és lassították Magyarország békekötéssel kapcsolatos céljainak, igényeinek és a követendő taktiká-

[27] A *Farkas Mihály* főtitkárhelyettes vezette delegáció 1945. június 18. és 23. között járt Bukarestben, ahol tárgyalt a *Groza* vezette román küldöttséggel. Július 17-én Rákosi és *Rajk László* Belgrádba utazott, ahol Tito várta őket. A MKP főtitkára Farkas Mihály társaságában július 23. és 25. között Prágában tartózkodott, ahol a találkoztak a CSKP vezetőivel, s Rákosit fogadta *Eduard Beneš* köztársasági elnök is. Magyar megbízottak látogattak Bécsbe, hogy az Osztrák Kommunista Párt vezetőivel folytassanak megbeszéléseket. Ezeken a kétoldalú tárgyalásokon a pártügyek mellett a két országot érintő kérdések is szóba kerültek, így Bukarestben többek között Erdély sorsa, Belgrádban és Prágában a jóvátétel fizetése és a szlovákiai magyar kisebbség üldözése. Ezek a tárgyalások a jugoszlávokat kivéve nem vezettek eredményre. Vass 1991, 281–284, Izsák–Kun 1994, 22, Rákosi 1997, 1. köt. 440–447.

[28] Rákosi Korotkevicsnek 1947. április 3-án a többek között a következőket mondotta: „Nem hívtak meg a kongresszusukra... Mi ennek ellenére meghívtuk őket a mienkre, de nem válaszoltak...Volt egy megállapodásunk a csehszlovák kommunistákkal, amely szerint az MKP képviselőt küld Szlovákiába, hogy az ott megszervezhesse több magyar kommunistának és családjának Magyarországra költöztetését. Gottwald megtagadta a kiadását. Elvtársainkat erőszakkal Csehszlovákiába szállítják, s ott mint napszámosokat dolgoztatják őket. Szlovákiában valósággal üldözik a magyar kommunistákat. Ennek következtében a magyar kommunisták elkeseredett haraggal viseltetnek a csehszlovák kommunisták iránt." Izsák–Kun 1994, 176–177.

[29] Jemnitz 1965, 150–198.

[30] Balogh 1988, 132–262, Fülöp 1994, 237, Fülöp–Sipos 1998, 364–435.

nak a kidolgozását. Ráadásul a demokratikus erők a nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás körülményei között, a szuverenitás hiányában — és régi hagyományt folytatva — a külpolitikát a belpolitikához képest másodlagosnak tekintették. Az MKP továbbá a békerendezéshez fűződő nemzeti érdekeket alávetette a kelet-európai térség egészében (így Romániában is) zajló demokratizálódási folyamatnak, és a területi problémákat, így Erdély kérdését, nyilvánosan nem vetette fel. *Rákosi Mátyás*, az MKP főtitkára ezzel a hibával már 1945 nyarán tisztában volt,[31] de a kommunista politikusok magatartásukon majd egy évig nem változtattak. Felróható a magyar kormányzatnak és a diplomáciai karnak, hogy a magyar békekilátások szempontjából nem mérte fel eléggé a nemzetközi helyzetet, s nem ismerte fel a Szovjetunió döntő súlyát a közép- és délkelet-európai ügyekben. Szóvá tehető, hogy a kormány nemzetközi téren túlságosan passzívan viselkedett, nem népszerűsítette a magyar békecélokat külföldön (ellentétben például Romániával), s nem fordított kellő figyelmet a szomszédos országok felkészülésére. A magyar békecélok 1946. áprilisi, moszkvai, majd júniusi, Egyesült Államok-béli és angliai megismertetése megkésett volt, és nem hozott eredményt. Gyöngyösi János pedig rossz nyelvtudása miatt sem volt alkalmas a békedelegáció vezetésére. Mindez persze igaz. De a békeszerződéseket végső soron a nagyhatalmi érdekek döntötték el. Nagyon leegyszerűsítve: Anglia és az Egyesült Államok — cserébe azért, hogy a Szovjetunió az olasz békeszerződés kérdésében nem támasztott nehézségeket — lényegében, érdemi változtatások nélkül elfogadta a térség államaival kötendő békeszerződés szovjet tervezeteit. Moszkva számára Románia stratégiai, biztonsági, gazdasági és politikai szempontból fontosabb volt mint Magyarország, ezért 1945 őszétől azt az álláspontot képviselte a nemzetközi tárgyalásokon, hogy egész Erdélyt Románia kapja meg.

A magyar kormány és a demokratikus pártok a fegyverszüneti periódusban, a kiéleződő hatalmi harc, a szlovák–magyar lakosságcsere, a német ajkú lakosság kitelepítése miatt, készülve a béketárgyalásokra stb., nem tudtak igazán figyelmet fordítani a *kétoldalú kapcsolatok* kiépítésére és fejlesztésére. Bonyolította a helyzetet, hogy a környező országok nemzetközi státusza is különbözött.

Magyarország számára külpolitikai téren az egyik legfontosabb feladat a Szovjetunióhoz fűződő baráti viszony kialakítása és ápolása volt; ezzel a koalíciós kormány tagjai és a demokratikus pártok vezetői is tisztában voltak. Az 1944 és 1947 közötti időszakban az államközi kapcsolatok nagyon alacsony szinten mozogtak, a két országot érintő ügyek a SZEB-ben keresztül, párt- vagy katonai vonalon bonyolódtak. Ezt jól példázza a moszkvai magyar követség teljesen formális szerepe is.[32] Területi kérdések nem merültek fel, elsősorban azért nem, mert Ukrajna sorsát a Szovjetunió és Csehszlovákia, Magyarországot teljesen mellőzve, egymás között rendezte. Az 1945. június 29-én aláírt szerződés értelmében a terület Ukrajnához, azaz a Szovjetunióhoz került.[33]

[31] Rákosi 1945. június 23-án ezzel kapcsolatban a következőket írta Moszkvába Georgi Dimitrovnak: „Ami Erdélyt illeti, azt kell mondanom, hogy ez természetesen nagyon fájó kérdés, mert a magyarok azt mondják, hogy noha Románia Hitler utolsó csatlósa volt, még is megkapta azokat a területeket, ahol több mint 1 millió magyar él. Mi eddig nem vetettük fel ezt a kérdést, mert jobb erről nem beszélni, mivel túl sok még a friss seb, de az elvtársak azt mondják, egy ott folyik a demokratizálódás, demokratikusan bánnak a magyarokkal... De nem forszírozzuk a kérdést, nem foglakozunk vele. Mi ezen kis népek jövendőbeli testvériségéről beszélünk, amelyek számára a demokrácia végül olyan helyzetet fog teremteni, ami mindenkit kielégít. Ez a kérdés eléggé fájdalmas. A reakció tartja napirenden." Vass 1991, 222.

[32] Lázár 1998, 210.

[33] Zseliczky 1998, 93–127.

Moszkva a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetét illetően és a területi kérdésekben — nemzetközi kötelezettségei miatt — nem nyújthatott olyan segítséget, amint azt magyar részről reméltek és elvárták. Gondosan vigyázott a fegyverszüneti egyezmény végrehajtására és a Magyarországra vonatkozó nemzetközi megállapodások betartására. 1946 áprilisában a kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével magyar kormányküldöttség járt Moszkvában, ami önmagában is növelte Magyarország nem túl nagy nemzetközi tekintélyét. 1947 májusában, még a békeszerződés életbelépte előtt, a szovjet kormány hozzájárult a magyar hadifoglyok hazaengedéséhez.

A Szovjetunió — miközben csapatai súlyos terhet jelentettek a lakosságnak — a felszabadulás első pillanatától kezdve jelentős gazdasági segítséget nyújtott Magyarországnak: részt vett a háború által elpusztított út- és vasúthálózat, valamint a dunai hidak újjáépítésében; visszaadta magyar kezelésbe a korábban a frontra termelő több mint 300 iparvállalatot, bányát, valamint a Magyar Állam Vasutakat; több alkalommal is élelmiszerkölcsönt nyújtott az éhező Budapestnek; felszerelést, igaerőt, üzemanyagot bocsátott rendelkezésére a mezőgazdasági munkákhoz; bankkölcsönt folyósított a pénzforgalom beindításához. 1945. augusztus 27-én 30 millió dollár értékben árucsere-egyezményt kötött a magyar kormánnyal, amelyben elsősorban nyersanyagok szállítását vállalta. Visszaadta a németek és a magyar nácik által elhurcolt, Németország szovjet megszállási övezetébe került magyar javakat. Ugyanakkor keményen megkövetelte az 1945. június 15-én aláírt, a magyar gazdaságra súlyos terheket rovó jóvátételi egyezmény teljesítését, s csupán ahhoz járult hozzá (a magyar kormány kérésére, 1946-ban), hogy a jóvátételi szállítások teljesítésének időtartamát felemeljék 6-ról 8 évre, s módosítsák az évenkénti szállítási kvótát.[34] Moszkva mindent megtett, hogy megszerezze a potsdami határozatok értelmében az őt illető, mintegy 160 millió dollár értékű német vagyont. Szovjet javaslatra hozták létre a kormánytól függetlenül működő, kommunista irányítású Gazdasági Főtanácsot, többek között Moszkva gazdasági érdekeinek érvényesítése érdekében.[35] 1947 tavaszán a magyarországi német vagyon felhasználásával magyar–szovjet közös vállalatok is alakultak, amelyek révén fontos iparágak kerültek szovjet ellenőrzés alá.[36]

A diplomáciai kapcsolatfelvétel, de különösen a kisgazdapárt választási győzelme után az USA érdeklődése megnőtt Magyarország iránt, a két ország viszonya gyorsan javult. Washington a Tildy-, majd a Nagy-kormány helyzetének erősítése, önállóságának növelése miatt, s hogy valamelyest ellensúlyozza a Szovjetunió magyarországi befolyását, főként gazdasági, pénzügyi támogatást nyújtott: 1946 januárjában feloldotta a kereskedelmi forgalomra korábban elrendelt zárlatot; Magyarország 15 millió dollár hitelt kapott az amerikai hadsereg Európában hagyott felszereléseiből történő vásárlásokra; az UNRRA 4 millió dolláros segélyt nyújtott gyógyszerek és egészségügyi felszerelések beszerzésére annak ellenére, hogy Magyarország vesztes ország volt. Visszaadták a németek által elhurcolt, s az amerikai megszállási övezetekbe került magyar javakat, mindenekelőtt a Nemzeti Bank 32 millió dollár értékű aranykészletét. 1947 tavaszán az amerikai kormány további gazdasági segítséget helyezett kilátásba: ígéretet tett újabb, 15 millió dolláros hitel nyújtására a hadfelszerelésekből történő vásárlásokra, és 7 milliós kölcsönt pamut beszerzésére. Gabonaszállításokat és újabb UNRRA-segély lehetőségét is szóba hozta. A State Department többször is kezdemé-

[34] Balogh–Földesi 1998.
[35] Murasko 1997, 608–609.
[36] Borhi 2000/a, 5–70.

nyezte Moszkvában, hogy a három szövetséges nagyhatalom közösen dolgozzon ki programot Magyarország gazdasági talpra állítására. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy amerikai részről elégedettek lettek volna a Nagy Ferenc-kormány kül- és belpolitikájával, különösen az 1946. márciusi koalíciós válság idején bírálták az FKGP és a miniszterelnök engedékenységét. A magyar–amerikai kapcsolatok a Nagy Ferenc vezette kormányküldöttség júniusi, washingtoni látogatásával normalizálódtak ugyan, de csak átmenetileg. A miniszterelnök 1947. május végi lemondatása és külföldön maradása éles fordulatot hozott az Egyesült Államok magyarországi politikájában: megszűnt a rokonszenv és a segítőkészség, és megkezdődött a kétoldalú kapcsolatok hanyatlása. A kisgazdapárti vezetők eltávolítását Washington a szovjetek által támogatott kommunista puccsnak minősítette, s bár a diplomáciai viszonyt nem szakította meg, kemény, megtorló intézkedéseket tett: 1947. június 4-én befagyasztotta a 30 millió dolláros, a hadsereg felszerelési feleslegének megvásárlására nyújtott hitelt, érvénytelenítette a 7 millió dolláros pamuthitelt, Magyarországot kihagyta az úgynevezett post UNRRA-segélyből. Sőt, azt tervezte, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé viszik Nagy Ferenc lemondatásának az ügyét.[37]

A magyar–angol kapcsolatok, a másik két nagyhatalomhoz képest, kevésbé voltak jelentősek.

A szomszédos országok közül Magyarország viszonya Ausztriával alapjában véve normális, bár politikailag 1955-ig alacsony szintű volt. 1945–1946-ban a két fővárosban nem hivatalos politikai képviseltek működtek. A SZEB 1947. január 17-én engedélyezte, hogy Magyarország felvegye a diplomáciai kapcsolatokat Béccsel. A gazdasági kapcsolatok háborítatlanul fejlődtek. Már 1945. augusztus 4-én árucsere-forgalmi megállapodás írtak alá Budapesten. Ausztria 1946–1947-ben Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnereinek listáján a kivitel tekintetében a hetedik, 1949-ben már az ötödik helyet foglalta el, és a behozatalt illetően tizedikről a negyedik helyre jött fel.

Bár az 1942-es újvidéki vérengzést a délszlávok többszörösen megtorolták, ezután a magyar–jugoszláv viszony mégis meglepően gyorsan kiegyensúlyozott lett. A magyar fél a déli szomszéddal szemben területi követeléseket nem vetett fel. A jugoszláv pártvezetés, elsősorban az ott lévő szénvagyon miatt, igényt tartott Pécsre és környékére, sőt Bácska egy részére is Baja városával együtt, s ezt a kívánságát az 1945. januári moszkvai tárgyalások során egyebek mellett Sztálinnak is előterjesztette, aki azt nem utasította el, de nem is támogatta.[38] Bár a területi követelések még 1946-ban is foglalkoztatták, béketárgyalások során nem lépett fel ezekkel. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy Jugoszlávia érdekelve volt abban, hogy Magyarországon a demokratikus rendszer megszilárduljon, a baloldali erők pozíciói ne rendüljenek meg. Jó hatást tett, hogy a magyar diplomácia támogatta Jugoszlávia igényét Trieszt re. Tito és környezete közvetített Csehszlovákia és Magyarország között a lakosságcsere ügyében. A jóvátételi egyezményt már korábban megkötötték, az első jelentősebb kereskedelmi és áruforgalmi megállapodást 1946 decemberében írták alá. A békeszerződés életbelépése után tíz nappal Jugoszlávia felvette a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. Rákosi és a magyar kommunista vezetők évente többször is megjelentek Belgrádban. 1947. október elején *Dinnyés Lajos* miniszterelnök vezetésével látogatott magyar kormányküldöttség oda, amit Tito és kísérete két hónap múlva viszonzott. Ez alkalommal, 1947 december 8-án írták alá a magyar–jugoszláv barátsági,

[37] Várkonyi 1971, 137–258, Borhi 2000/b, 49–115.
[38] Murasko 1997, 118–130.

együttműködési és kölcsönös segítségnyújtásai egyezményt, amely Magyarország első ilyen jellegű megállapodása volt. A magyar–jugoszláv viszony azonban a Szovjetunió és Jugoszlávia együttműködésének függvénye volt. Az 1948 nyarán bekövetkezett szakítás az ismert anomáliákhoz vezetett.

Románia és Magyarország között a fegyverszüneti periódusban elsősorban területi kérdések, Észak-Erdély sorsa, a magyar kisebbséget ért véres megtorlás, a magyar vagyonok zárolása, az állampolgársággal összefüggő kérdések, és egy sor egyéb a magyarságot sújtó intézkedés okozott feszültséget. Mindezek ellenére a két ország államközi kapcsolatai fokozatosan bővültek. 1945 októberében például 5 millió dolláros árucsere-egyezményt kötöttek, s egy jegyzőkönyvet írtak alá a háborús bűnösök kicseréléséről. Román kezdeményezésre tárgyalások kezdődtek vámunió létrehozásáról. Megélénkült a kulturális együttműködés. A békeszerződés aláírása, azaz Erdély Romániának ítélése a kapcsolatokat megrontotta. *Petru Groza* miniszterelnök 1947. május 2-ai budapesti látogatása is kevés konkrét eredményt hozott.[39] Csak kulturális téren sikerült előre lépni, amikor a Dinnyés Lajos miniszterelnök vezette küldöttség romániai látogatásakor a két ország képviselői 1947. november 25-én kulturális egyezményt írtak alá.

A szomszédok közül a legrosszabb viszony Csehszlovákiával volt, ami alapvetően a csehszlovák kormány nemzetiségi politikájára, a felvidéki magyarság üldözéseire, a béketárgyalások előtt előterjesztett újabb követelésekre vezethetők vissza. A csehszlovák polgári emigráció már a háború alatt elhatározta, hogy a németeket és a magyarokat lakosságcsere útján eltávolítja Csehszlovákiából. A magyarokat (és a németeket) elnöki dekrétummal megfosztották csehszlovák állampolgárságuktól, majd elkobozták vagyonukat, emberi és polgári szabadságjogaikat semmibe véve sokakat internáltak, mintegy 30 000 embert kiutasítottak, és áttették őket, jobbik esetben pár kilós csomaggal, a határon. A magyar kormány (és a pártok, így a Magyar Kommunista Párt is) az első perctől kezdve tiltakozott a magyarság jogfosztása és üldözése miatt. A szovjet kormány kezdetben támogatta a csehszlovák kormány magyarellenes politikáját,[40] de a potsdami konferencia után szorgalmazta a kétoldalú tárgyalásokat. Ennek is szerepe volt abban, hogy csehszlovák kezdeményezésre — Moszkva és Washington támogatásával — 1945 decemberében kétoldalú tárgyalások kezdődtek, amelyek 1946. február 27-én a lakosságcsere-egyezmény megkötéséhez vezettek. A magyar kisebbség helyzete a későbbiekben is súlyos feszültségeket okozott. Gazdasági téren a viszony mindezek ellenére nem volt rossz. 1946 májusában aláírták a jóvátételi egyezményt, s amikor a magyar félnek szállítási nehézségei adódtak, Prága haladékot adott. Az áruforgalom fokozatosan bővült. Csehszlovákia Magyarország kivitelében 1946–1947-ben a negyedik, 1949-ben már a második helyet foglalta el, míg a behozatal tekintetében 1949-ben 1947-hez képest a második helyről a harmadikra csúszott vissza.

A magyar békeszerződést 1947. szeptember 15-én lépett életbe. Az ország feletti nemzetközi ellenőrzés megszűnt, a SZEB befejezte tevékenységét. *Magyarország visszanyerte szuverenitását, de önálló cselekvési lehetőségét nem.* Még rövid időre se került abba a helyzetbe, hogy maga döntse el: a Nyugathoz vagy a Kelethez akar-e tartozni. Mindezt a nemzetközi helyzet és a hazai politikai erőviszonyok alakulása határozta meg.

[39] Iszlamov 2000, 435–440.

[40] Sztálin 1945. június 28-án, a Kárpát-Ukrajnával kapcsolatos moszkvai tárgyalások alkalmával a csehszlovák miniszterelnök szudéta németek és magyarok kitelepítésére vonatkozó kérdésére a következőket válaszolta: „Mi Önöket ebben nem fogjuk akadályozni. Kergessék el őket. Hadd tapasztalják meg saját magukon, hogy mit jelent uralkodni mások felett." Volokityina 1999, 208.

1947 tavaszán kirobbant a hidegháború, s a két világrendszer szétválásának folyamata 1947 őszére már teljesen nyilvánvalóvá vált. Nyugat-Európában megkezdődött a kommunista pártok és a baloldali csoportok kiszorítása a hatalomból. Kelet-Európában, különösen a Tájékoztató Iroda 1947. szeptemberi megalakulása után, felgyorsult a kommunista pártok hatalomátvétele. A Marshall-terv gyakorlatig Európa kettészakadásához vezetett.

A baráti kapcsolatok fenntartása a Szovjetunióval, az USA-val és Angliával nemcsak külpolitikailag vált egyre nehezebbé, de a belpolitikai feltételei is megszűntek. 1947 augusztus végén a szalámitaktikával felőrölt Független Kisgazdapárt a választásokon vereséget szenvedett, az 1945-ös 57%-kal szemben most csak 15,4%-ot kapott, míg az MKP — csalásokkal és fondorlatokkal — több mint 22%-ot. Baloldali többségű koalíciós kormány alakult, amelyben a kommunisták játszották a meghatározó szerepet, a politikai jobboldal kiszorult a kormányzati hatalomból, s hamarosan a politikai életből is. A két munkáspárt *egyesülésével* 1948 nyarán a politikai hatalom teljes egészében a kommunisták kezébe ment át, s megkezdődött a szovjet típusú rendszerre való áttérés. A külügyi tárcát már a második Dinnyés-kormány megalakulásakor, 1947. szeptember 24-én a kommunista Molnár Erik vette át: hamarosan megkezdődött a tisztogatás, s 1948 folyamán a külügyi szolgálat tagjainak 37%-át eltávolították.[41]

A baloldali magyar kormányzat 1947 őszétől kezdve elsősorban arra törekedett, hogy a Szovjetunióval és a környező népi demokratikus országokkal fűzze szorosabbra kapcsolatait. A kezdeményező Moszkva volt, amely növekvő szovjet–amerikai feszültségek miatt igyekezett megszilárdítani a kelet-európai régió feletti uralmát. Az SZKP PB 1947. október 14-én hozott határozatot, hogy elő kell készíteni azokat a kisebb kelet-európai országokkal kötendő kölcsönös segítség nyújtási egyezményeket, amelyekkel a Szovjetuniónak nincs ilyen szerződése. Előírta, hogy a szerződéseknek nemcsak Németország ellen kell irányulnia, hanem minden olyan ország ellen, amely agresszív politikát folytat, tehát szovjet értelmezés szerint az angolszász nagyhatalmak ellen is.[42] Magyarország esetében a sorrendet is előre meghatározták. Budapest először Jugoszláviával kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt (1947. december 8.). Romániával hasonló megállapodás 1948 januárjában született. Az egyezményt majdnem szó szerint megegyezett a néhány nappal korábban aláírt szovjet–román egyezmény szövegével, amelyet Molotov külügyminiszter 1948. február 16-án adott át a Moszkvában tartózkodó magyar kormányküldöttségnek és Tildy Zoltán köztársasági elnöknek. A találkozó mindössze 20 percig tartott, a magyar vezetők ellenvetés nélkül elfogadták azt. Rákosi csak az iránt érdeklődött, hogy szerződés az Egyesült Államok ellen is irányul-e. Az igenlő válasz nyilván nem lepte meg.[43] Az alapszerződés, amelyet két nap múlva írtak alá, Németország vagy bármely vele szövetséges ország háborús agressziója esetére katonai segítséget helyezett kilátásba, előirányozta a kölcsönös konzultációt a két országot érintő nemzetközi kérdésekben, s önmagukban demokratikus külpolitikai alapelvek, a függetlenség, az állami szuverenitás, a más államok belügyeibe való be nem avatkozás elve alapján a két ország közötti gazdasági és kulturális együttműködés kiszélesítését és elmélyítését szorgalmazta. Néhány hónap múlva Bulgáriával és Lengyelországgal köttetett hasonló meg-

[41] 1948. január 1 és december 31 között 235 személyt bocsátottak el a külügyi szolgálatból, ugyanakkor felvettek 191 új alkalmazottat, akiknek 64%-a munkásszármazású volt, közülük többen azonnal vezető beosztásba kerültek. ON 1949, V. köt. 44.

[42] Murasko 1997, 280–281.

[43] Volokityina 1999, 536–539.

állapodás. A korábbi ellentétek miatt legkésőbb, 1949 áprilisában, Csehszlovákiával került sor a szorosabb együttműködést célzó szerződés kidolgozására és elfogadására.

Magyarország e kétoldalú államközi egyezmények révén része lett a *„népi demokratikus" országok szövetségi rendszerének*, s annak tagjaival együtt lépett fel nemzetközi kérdésekben. Képviseltette magát a német kérdéssel foglalkozó 1948 júniusi varsói külügyminiszteri értekezleten, a dunai hajózásról tárgyaló belgrádi konferencián, s együtt tiltakozott velük 1949-ben a NATO megalakulása ellen. Magyarország részt vett a KGST létrehozásában is.

E lépések a nyugati országokkal, főként az Egyesült Államokkal és Angliával való kapcsolatok leépülésével jártak. Magyarország kiépítette és megszilárdította kapcsolatait a kelet-európai országokkal, ellenben a világ többi részétől elszigetelődött, amit a Tájékoztató Iroda ismert határozata után még tetőzött a Jugoszláviával való teljes szakítás. Magyarország 1949-re tehát bizonyos mértékig oda jutott vissza, ahol a háború végén volt: a nemzetközi elszigetelődés nyomasztó érzésével kellett megküzdenie.

GERGELY JENŐ

MAGYARORSZÁG ÉS AZ APOSTOLI SZENTSZÉK VISZONYA 1945-TŐL NAPJAINKIG

A magyar-szentszéki kapcsolatok 1956 utáni alakulásának a történettudomány eszközeivel való feltárása és feldolgozása jelenleg a források hozzáférhetőségének korlátozottsága miatt komoly nehézségekbe ütközik. A Vatikáni Titkos Levéltárban — elvileg — csak az 1923 előtti (2002-től kezdődően 1939 előtti) bizonyos iratokat kutathatnak az arra érdemesek. Magyarországon pedig — a levéltári törvény szigorú előírásain túlmenően — az Apostoli Szentszék és a Magyar Köztársaság kormánya között létrejött megállapodás értelmében 1996-ban a keletkezésüktől számított 70 évre titkosították (zárolták) a két felet kölcsönösen érintő iratokat.

A magyar–szentszéki kapcsolatok, a diplomáciai érintkezés történetét mindezek ellenére megkísérelhetjük felvázolni. Ugyanis még a rendszerváltozás előtt, majd annak idején és a rákövetkező néhány évben addig hozzá nem férhető bizalmas iratok váltak kutathatókká. Ezen kutatások eredményeként pedig forrásközlemények jelentek meg, s ezekre most is hivatkozhatunk, hiszen a jogszabályoknak nincs visszaható hatályuk. De jól hasznosíthatók a szekunder források is: az eseményekben résztvevők emlékiratai, sajtónyilatkozatai.

*

Az ezeréves magyar állam és a pápaság, illetve a magyarországi katolikus egyház és az Apostoli Szentszék közötti kapcsolatok folyamatosak, és az időnkénti konfliktusok ellenére alapvetően jók, időnként kifejezetten barátságosak voltak.[1] Ez alól csak az 1945-öt követő majd fél évszázad képez kivételt.

Az első világháború végén összeomlott Osztrák–Magyar Monarchia maga alá temette a történelmi Magyarországot. A Szentszék az úgynevezett utódállamokkal gyorsan felvette a diplomáciai kapcsolatokat. A Károlyi-féle októbrista köztársaság ilyen irányú kezdeményezéseit a Vatikánban pozitívan fogadták, és megtették az előkészületeket, hogy a bécsi nunciatúra „magyar szekcióját" Budapestre helyezzék át. A közbejött proletárdiktatúra elodázta a diplomáciai kapcsolatok felvételét. A trianoni békeszerződés aláírása után, 1920 júliusában a legmagasabb szinten került sor a diplomáciai kapcsolatok létrehozására: Magyarország követet küldött a Szentszékhez, a pápa pedig apostoli nunciust Budapestre.[2]

A Horthy-korszakban az állam és a katolikus egyház jól együttműködtek, az egyház európai viszonylatban is kiemelkedő állami támogatásban részesült. Így a magyar–szentszéki kapcsolatok is barátságosak voltak. Szinte egyedüli konfliktusforrás az ún. főkegyúri jog volt. 1918-tól ugyanis a Szentszék magához vonta a főpapkinevezés

[1] Zombori 1996.
[2] Ld. Gergely 2001 és Eördögh 1997.

jogát, nem ismerve el ezt követően a magyar államfő prezentálási jogát. Az állam relatív beleszólási lehetőségét a főpapkinevezésekbe az 1927-ben megkötött egyszerű megállapodás, az ún. *intesa semplice* szabályozta. A korszak budapesti apostoli nunciusai közül említést érdemel *Angelo Rotta* c. érsek (1930–1945), aki nagy érdemeket szerzett 1944-ben az üldözöttek mentésében.[3]

1945. április 4-én a SZEB parancsára az ideiglenes nemzeti kormány kiutasította Budapestről a nunciust. Ezzel egészen 1990-ig megszakadt a diplomáciai kapcsolat Magyarország és a Szentszék között. Ennek az lett egyik következménye, hogy Róma érvénytelennek tekintette az 1927-es intesa semplice-t, és nem hagyott beleszólást a magyar kormánynak a kinevezésekbe. (Rendes körülmények között a főpapkinevezés joga kizárólag a pápát illeti meg: a Szentszék a világi hatalomtól a kinevezés publikálása előtt tudakolja meg, hogy van-e az illetővel szemben indokolt politikai kifogása.) Az első ilyen *egyoldalú* kinevezésre 1945 augusztusában került sor, amikor *XII. Pius* pápa *Mindszenty József* veszprémi püspököt emelte a március végétől üresedésben lévő esztergomi érseki székbe. Mindszenty kinevezése ellen a magyar kormány nem is tett politikai kifogást, hiszen a nyilasok letartóztatták és internálták, így elismerték antifasiszta ellenálló voltát.[4]

Az 1945 utáni koalíciós kormányok polgári politikusai még reménykedtek abban, hogy a magyar–szentszéki kapcsolatok nem szakadnak meg véglegesen, s helyreállításuk érdekében tettek is lépéseket. A Vatikánban is bíztak abban, hogy a magyarországi viszonyok konszolidálódása után helyreállnak a diplomáciai kapcsolatok. Erre utal az is, hogy a Vatikánban Rotta nuncius és uditoreja, *Gennaro Verolino* továbbra is a magyar ügyekkel foglalkozott, és hogy a visszatérés lehetőségét is nyitva tartották.[5] A magyar főpapok azonban — akik jobban ismerték a gyökeresen megváltozott itthoni viszonyokat — szkeptikusak voltak. *Grősz József* kalocsai érsek szerint 1945-ben a kiutasításnak csak formális indoka volt az, hogy ha a kormánynak nincsenek külföldön követei, a külföldnek sem lehetnek itt követei. Szerinte „az igazi ok: Moszkva nem akar tanukat arra, ami itt történik".[6] Mindszenty hercegprímás — mint alább erre részletesebben kitérünk — ugyancsak ambivalensen viszonyult a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéhez. Ugyanakkor a környező országokkal — Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával — helyreállt, vagy éppen ekkor létesült a szentszéki diplomáciai kapcsolat, amely 1949-ig működött is.

1945–1948 között a magyar kormányok a római magyar követség révén tettek kísérleteket a Vatikánnal való tárgyalásokra. Ezek azonban nem vezettek eredményre, valószínűleg több okból sem. A magyar kormány külpolitikai mozgástere a megszállás miatt relatív volt, és mint a későbbi iratokból kitűnik, Moszkva különösen érzékeny volt a *vatikáni kapcsolatra*. Az is joggal állítható, hogy a koalíció baloldala, a kommunisták — akik hosszú távon a vallás és az egyház *elhalását* várták — csak színleg értett egyet a kapcsolatok rendezésével. A Szentszék és Mindszenty hercegprímás — aki 1946. februártól bíboros lett — pedig a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amely egyúttal az új rendszer elismerését, de legalábbis legitimálását jelentette volna, egyre inkább a sokasodó, egyházat érő sérelmek előzetes orvoslásához kötötte.

Mindszenty hercegprímás 1945. november végén Rómába utazott, hogy bemutatkozó látogatást tegyen a kuriális dikasztériumok vezetőinél és magánál XII. Pius

[3] Gergely 1997.
[4] Részletesen Gergely 1985.
[5] MOL XIX-J-1 258/1947. res. pol., *Magyar Kurir*, 1946. november 3., Beke 1994, 174.
[6] Grősz 1995, 192.

pápánál. Tájékoztatta őket a hazai állapotokról és maga is tájékozódott. Közölte, hogy *Tildy Zoltán* miniszterelnök elutazása előtt, november 13-án „azt kérte, hogy mielőbbi diplomáciai kapcsolat létesüljön a Vatikánnal. XII. Pius pápa örömmel fogadta ezt a kívánságot, és az eddigi nuncius visszaküldését helyezte kilátásba... A püspöki kar szívesen látná Angelo Rotta érsek újra való nunciusi megbízatását."[7] Hazatérve Mindszenty ebben az értelemben tájékoztatta a miniszterelnököt.

Emlékirataiban azonban némileg másként mondja el a történteket. A pápa december 8-án fogadta a magyar prímást magánkihallgatáson. „Amikor jelentettem, hogy az új kormány miniszterelnöke kéri a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását a Szentszékkel, azonnal intézkedni akart, hogy Angelo Rotta nuncius induljon Budapestre. De elkomorult az arca, amikor gyanúmat evvel az üggyel kapcsolatban feltártam."[8] A gyanú részletezésére nem kerül sor az Emlékiratokban, de az kitűnik, hogy Mindszenty szerint a szovjetek és a magyar kormány a nuncius megjelenésével a saját hatalmukat akarják legitimálni, leplezve egyházellenes törekvéseiket, tehát a kérdés megoldásával várni célszerű. Hazatérése után azonban nemcsak a kormánnyal, hanem a nyilvánossággal is azt közölte, hogy a Vatikán örömmel fogadta a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló budapesti kezdeményezést.[9]

XII. Pius pápa 1946 februárjában — többek között — Mindszenty József hercegprímást is kinevezte bíborosnak. A birétum átvételére február 19-én Rómába utazott. Elutazása előtt levelet váltott *Beresztóczy Miklóssal*, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium I. (katolikus) ügyosztályának főnökével a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatokról. Úgy tűnik, mintha a kapcsolatok felvétele elhatározott tény lett volna, mert az eszmecsere már a leendő vatikáni követ személyéről szólt. Mindszenty ugyanis már korábban jelezte, hogy az új magyar követ személyének kiválasztásához „hozzá kíván szólni". Beresztóczy *Gajzágó Lászlót* hozta javaslatba. A prímás szerint jobb lenne *Meggyesi László* vagy *Pallavicini György*. Az utóbbi ismert legitimista közéleti személyiség, az előbbi valószínű hivatásos diplomata volt.[10] A kormány komoly jelöltje azonban *Cavallier József* katolikus újságíró, a kikeresztelkedett zsidók védőszervezetének, a Magyar Szent Kereszt Egyesületnek az elnöke volt. (Ekkor a külügyminisztérium főosztályvezetője, meghatalmazott miniszter.)[11] Második római útjáról hazatérve Mindszenty nem nyilatkozott a diplomáciai kapcsolatokról.

Még az 1947-es választások előtt a kormány újabb kísérletet tett a Szentszékkel való tárgyalásokra, elsősorban a felgyülemlett egyházpolitikai problémák megoldása érdekében. 1947 tavaszán a szegedi egyetem rektorát, *Tóth László* professzort küldték Rómába, hogy nem hivatalos formában puhatolóddzon a vitás kérdések megoldásának lehetőségeiről. (Elutazása előtt tárgyalt *Czapik Gyula* egri érsekkel és *Bánáss László* veszprémi püspökkel, akik Mindszentyhez képest a modus vivendi keresésének hívei voltak.) Tóth professzor küldetése azonban — amint arról 1947. június 17-i jelentésében beszámolt — nem járt eredménnyel.[12] Mivel a békeszerződés aláírása után sem vonultak ki a szovjetek Magyarországról, nyilvánvaló volt, hogy jelenlétük a kommu-

[7] Beke 1996, 66. (Az 1945. december 20-i jegyzőkönyv.); PIL 274. f. 7/247. ő. e. 39–41. l.

[8] Mindszenty 1974, 109.

[9] TH V/700/32. dosszié. Mindszenty 1945. december 20-i levele a külügyminiszterhez. 11. l. Egyben közölte, hogy az ő jelöltje a posztra egy *Gombos István* nevű rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

[10] TH V/700/32.d. Mindszenty 557/1946. sz. levele Beresztóczy Miklóshoz. 20. l. (Ugyanitt annak válasza.)

[11] Saád 1983, 96. (Fábián János kanonokkal készült interjú Cavallier Józsefről.)

[12] MOL XIX-J-1 288/1947. res. pol. Közli Orbán 1962, 113.

nista hatalomátvétel lehetőségét hozza közelebb. Ebben a helyzetben a Szentszék a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatok kérdésében várakozó álláspontra helyezkedett. 1947 őszén pedig a római magyar követ audiencia-kérelmét utasította el az Államtitkárság. Közölték vele, hogy a Szentszék „nem látja elérkezettnek az időpontot arra, hogy a magyar kormánnyal tárgyalásokat felvegyen és a diplomáciai kapcsolatokat helyreállítsa".[13] Az elzárkózás megfelelt a Mindszenty-féle kemény vonalnak.

1948 elején Rákosi köre már elhatározta, hogy az év végéig leszámol a „klerikális reakcióval", azaz félreállítja, valamilyen úton-módon eltávolítja a magyar egyház éléről Mindszentyt. A bíboros 1948 februárjában a kormány és a püspökök közötti tárgyalások megkezdésének előfeltételei között első helyen jelölte meg a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását. Az állam és az egyház viszonyának átfogó rendezését célzó megállapodás aláírását pedig a kánonokra hivatkozva utasította el. Ilyen kötésére ugyanis kizárólag az Apostoli Szentszéknek van joga.

Ekkor már várható volt a bíboros letartóztatása és perbe fogása. Ennek elhárítása érdekében a kompromisszumra hajló főpapok (elsősorban Czapik érsek) a Szentszéktől egy vizitátor küldését kérték Budapestre. 1948. október 11-én a Szentszék hivatalos diplomáciai úton közölte a magyar Külügyminisztériummal, hogy Angelo Rotta c. érseket küldi Magyarországra és számára beutazási engedélyt (vízumot) kér. Ekkorra azonban már elhatározott volt a per, Czapikék lépését csak ennek leplezésére használták. Rotta nem kapta meg a vízumot, viszont Mindszentyt 1948. december 26-án az ÁVH őrizetbe vette. A megfélemlített püspökök 1949. január 4-én tárgyalóasztalhoz ültek a kormány képviselőivel, de ekkor még ragaszkodtak ahhoz, hogy az egyház és állam viszonyát Róma közreműködésével rendezzék. Ezt követően megkapták XII. Pius pápa január 2-án kelt levelét, amelyben megbélyegezte a Mindszentyvel szembeni eljárást és a püspököket bátor helytállásra, akár a mártíromság vállalására is buzdítva, elutasította a tárgyalásokat mindaddig, amíg a bíborost szabadon nem engedik.[14]

Színházi előadásként megrendezett koncepciós perben 1949. február 8-án Mindszenty József bíboros hercegprímást életfogytiglani fegyházra ítélték. Az esemény Nyugaton hatalmas felháborodást és tiltakozást váltott ki. A Szentszék és maga a pápa is többször súlyos szavakkal bélyegezte meg a kommunista diktatúra egyházellenes erőszakát. (Az elkövetők kiátkozásának természetesen csak erkölcsi jelentősége lehetett.) Ezt követően az 1960-as évek elejéig gyakorlatilag megszűnt mindenféle érintkezés a magyar állam és a Vatikán, de a hazai magyar katolikus egyház és a Szentszék között is. (Kivéve az illegális üzeneteket.) Az 1950. augusztus 30-án aláírt egyezmény a püspöki kar és a kormány között az egyház totális állami alárendelését, *államosítását* jelentette. Az egyezmény kánonilag eleve érvénytelen volt, aláírására a püspököket a szerzetesrendek felszámolása és több száz pap letartóztatása, internálása kényszerítette.[15]

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc — átmenetileg — meghozta a szabadságot az egyháznak is, és Mindszenty bíborosnak is. Az eseményeket a pápa nagy reményekkel üdvözölte, amint Mindszenty november 3-i rádiószózatában is köszönetet mondott XII. Piusnak a magyar egyháznak és neki nyújtott erkölcsi támogatásért. A pápa az orosz invázió másnapján, november 5-én enciklikában kelt a magyar szabadságharc védelmére, amit további ünnepélyes tiltakozások követtek.

[13] Uo. 151. (MOL XIX-J-1 487/1947 res. pol.)
[14] Salacz 1988, 18. és köv., Gergely–Izsák 1989.
[15] Gergely 1990.

November 4-én hajnalban Mindszenty bíboros újabb letartóztatása elől a budapesti amerikai nagykövetségre menekült, ahol rövid úton menedékjogot kapott. Ezzel az akkor bizonyára nem hosszú távra gondolt megoldással vette kezdetét a magyar–szentszéki kapcsolatok új szakasza. A menedékben élő bíborost a Kádár-kormány *szökött fegyencnek* tekintette, és nem egyházpolitikai tényezőként kezelte. Ő viszont esztergomi érsekként több intézkedést foganatosított a követségről az egyházi törvények megkerülésével pozíciókba ültetett békepapok eltávolítása érdekében. A Szentszék is határozott lépéseket tett az egyházkormányzat törvényességének helyreállítására, és a várható újabb engedmények meggátlására. Ez utóbbi érdekében megvonta az ordinariusoktól azokat a korábbi fakultásokat, amelyek a rendkívüli körülményekre tekintettel a Szentszékre tartozó egyes jogosítványokat rájuk ruházták. A Szentszék kezében hatékony eszköznek bizonyult a hatalommal együttműködő, az ordinariusokkal szembehelyezkedő klerikusok megrendszabályozásában az úgynevezett dekrétum-politika: a kánonok alkalmazásával — a felfüggesztés, végső esetben a kiközösítés kilátásba helyezésével — engedelmességre bírni a renitenseket. 1957. január 21-én a Sacra Congregatio Concilii dekrétuma felfüggesztette mindazokat, akik nem a kánonoknak megfelelően, hanem az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) által kerültek funkciójukba. Ennek megfelelően egy ugyanaznap kelt rendelettel név szerint megnevezve elmozdított 21 olyan helynököt, irodaigazgatót, akik 1951-től részt vettek a papi békemozgalomban.[16]

A dekrétum-politikára válaszul a Kádár-kormány a békepapok, a hatalommal együttműködő klerikusok védelmére kelt. Részint visszahelyezték a püspöki aulákba a miniszteri biztosokat, akik helyben gyakorolták a szigorú állami ellenőrzést az egyházkormányzat felett. Az 1957. március 24-én kihirdetett 1957:22. sz. törvényerejű rendelet pedig az addigiaknál is mélyebben avatkozott az egyház belső életébe: minden szinten az illetékes állami hatóság előzetes hozzájárulásától tette függővé a kinevezések tudomásul vételét, a hivatal gyakorlását. A törvényerejű rendelet abból indult ki, hogy 1949-ben az alkotmánnyal az egyházat és az államot szétválasztották, az állam nem gyakorolja a főkegyúri jogot (tehát elismeri a Szentszék kizárólagos illetékességét a tőle függő kinevezések terén). „Szükség van azonban az egyházi kinevezéseknél az állami szuverenitás érvényesítése végett az állami érdekek biztosítására". A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a kinevezéshez, áthelyezéshez és elmozdításhoz a pápai kinevezéstől függő stallumok esetében az Elnöki Tanács, a megyéspüspökök, illetve érsekek kinevezésétől függő állások betöltéséhez a művelődésügyi miniszter (1959-től az ÁEH elnöke) hozzájárulása szükséges. Csupán a nem járási székhelyű falvak plébánosainak és lelkészeinek kinevezését kellett utólag bejelenteni az ÁEH-nak tudomásulvétel végett. Az ellentétek további mélyülését jelentette az Apostoli Szentszék 1957. július 16-i dekrétuma, amely az Egyházi Törvénykönyv 13. kánonjára hivatkozva kiközösítés terhe mellett megtiltotta, hogy engedélye nélkül katolikus papok politikai szerepet, országgyűlési képviselőséget vállaljanak. A már mandátummal rendelkezőknek egy hónapon belül le kellett (volna) mondaniuk. Mivel az érintettek ennek nem tettek eleget, automatikusan érvénybe lépett felfüggesztésük: az egyházi ténykedéstől való eltiltásuk.[17] A kormány — „felújítva" a placetum regiumot — megtiltotta a dekrétum kihirdetését. Ez a szentszéki rendelkezés nem csak a békepapok ellen irányult,

[16] Közli Salacz 1988, 188–189.
[17] *Népszabadság*, 1957. szeptember 15.

hanem korlátozta a magyar püspökök joghatóságát is, akik 1945 előtt maguk engedélyezhették papjaik politikai szerepvállalását.

Ezt követően egészen 1971-ig a magyar–szentszéki viszony három probléma körül alakult: a kinevezések kérdése, a dekrétumpolitika és a Mindszenty-kérdés körül. 1957 és 1962 között semmiféle előrelépés se történt. Ellenkezőleg, Budapesten újra monstre egyházellenes perek zajlottak le (de ezek már titokban), több száz papot és kispapot ítéltek el, internáltak vagy száműztek kényszerlakhelyre, köztük több püspököt is. Változást itthon a konszolidáció befejezése, és 1962-ben annak konstatálása hozott, hogy a mezőgazdaság szocializálásával befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, kvázi a kapitalizmus nem állítható vissza.

A nemzetközi viszonyokban pedig kezdetét vette a hidegháborús korszak után az enyhülés. Harmadsorban pedig *XXIII. János*sal és a II. vatikáni zsinattal (1962–1965) a Vatikán is *új keleti politika* kialakításába kezdett.[18] Ennek első kísérleti — és akkor sikeresnek mondott — terepe Magyarország, a magyar–szentszéki kapcsolatok rendezése lett.

A magyar–szentszéki tárgyalások 1963 tavaszán kezdődtek meg. A magyar tárgyaló delegáció számára az irányelveket az MSZMP PB 1963. április 2-i ülésén fogadták el. A magyar küldöttséget *Prantner József*, az ÁEH elnöke vezette, és tagja volt *Miklós Imre* elnökhelyettes is. A szentszéki küldöttséget *Agostino Casaroli*, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának helyettes titkára vezette. A tárgyalások első fordulója Budapesten 1963. május 7–11. között, a második Rómában október 1–5., a harmadaik Budapesten 1964. március 14–23. között, a negyedik Rómában június 9–14. között zajlott. (Itthon a megbeszélések a Külügyminisztérium épületében és szervezésében történtek.)[19]

Végül is az említettek Budapesten, a Külügyminisztériumban 1964. szeptember 15-én írták alá a tárgyalássorozat eredményeit tartalmazó dokumentumokat, amelyeknek záradéka kimondta, hogy a felek 99 évre titkosítják az okmányokat. A sajtóközlemény szerint egy okmányt (atto) és egy ahhoz csatolt jegyzőkönyvet (protocollo) írtak alá. Az okmány a részleges megállapodás szövegét tartalmazta, míg a jegyzőkönyv a felmerült, közös érdeklődésre számot tartó, de ekkor meg nem oldott kérdéseket sorolta fel. A Casaroli által tett nyilatkozatokból kitűnik, hogy nem átfogó, elvi rendezésre került sor — mert ezek leküzdhetetlen akadályokba ütköztek —, hanem gyakorlati megoldásokat találtak bizonyos kérdésekre. A *részleges megállapodás* tehát távol állt a konkordátumtól vagy akár a modus vivenditől is (ezeknek a megkötésére meglepő módon Magyarországgal soha nem került sor). Bár a szóban forgó dokumentumokat egy időben módunk volt tanulmányozni, az alábbiakban szó szerint nem ismertethetjük ezeket.[20]

Miután a Szentszék tudomásul vette, hogy az 1957:22. tvr. továbbra is hatályban marad, az okmány 1. pontjában a Szentszéktől függő stallumok betöltésének gyakorlati módját szabályozták. Az ehhez a ponthoz csatolt melléklet már publikussá vált,[21] mi is ismertethetjük. A kormány elismerte, hogy a püspökök kinevezése kizárólag a Szentszék joga. A Szentszék megvizsgálja azokat a jelölteket, akiket a püspöki konferencia elnöke terjeszt a Vatikánhoz azután, hogy előtte meggyőződött arról: az illetők ellen a kormánynak nincs kifogása. A Szentszék más jelöltekkel kapcsolatban „szigorúan

[18] Stehle 1975, Adriányi 1992, főként 99–124, Gratz 1999, 245–270, Daim 1967.

[19] Az 1963–1971 közötti eseményekre Urbán 1991, Casaroli 2001, Gergely 1985.

[20] *Magyar Kurír*, 1964. szeptember 15., *Osservatore Romano*, 1964. szeptember 17. és 19.

[21] Urbán 1991, 17.

bizalmas kapcsolatok révén és a Kormánnyal való tényleges érintkezés útján" alakítja ki véleményét. Valamennyi jelöltre vonatkozóan a Szentszék szabadon elvégezheti a szokásos kánonjogi vizsgálatokat. Miután a jelöltek közül a kiválasztás megtörtént, ezt a Szentszék közli a választottal, amit az közöl a püspöki konferencia elnökével, aki pedig megszerzi ehhez a kormány (formailag az Elnöki Tanács elnökének) előzetes hozzájárulását. Ha a pozitív válasz megérkezik, akkor hozzák nyilvánosságra a kinevezést. A meglehetősen bonyolult eljárás azt jelentette, hogy a Szentszékre bízták a jelölést, és a jelölt egyházi alkalmasságának megállapítását, míg a kinevezés előtt az 1957:22. tvr. szerint kikérték az Elnöki Tanács elnökének előzetes hozzájárulását. Ennek elmaradása esetén a kinevezéstől a Szentszék elállt. Aligha értelmezhető ez másként, mint Budapest vétójogának elismeréseként.

A megállapodás további részei ehhez képest nem voltak kardinálisak. A 2. pont a klerikusoknak az alkotmányra teendő esküjét szabályozta. Eszerint a megkövetelt esküt „katolikus egyházi ember csak úgy teheti le, ahogyan püspökhöz vagy paphoz illő (*sicut decet Episcopum vel sacerdotem*), tehát csupán ebben az értelemben, ezzel a világos jelleggel".[22] Ez a megfogalmazás azt jelentette, hogy az alkotmányra tett eskü következménye nem lehet a klerikus egyházi kötelmeivel ellentétes, tehát az egyházi „eskü" és az állampolgári eskü nem áll egymással ellentétben. A 3. pont a római Pápai Magyar Intézetről szólt. A kormány lehetővé tette, hogy az intézet eredeti funkciójának megfelelően a magyarországi egyházmegyék papjai itt végezhessék felsőfokú tanulmányaikat. (Egyelőre csak korlátozott számban, egyházmegyénként egy-egy pap. Az intézet működését és státuszát később szabályozták.)

A megállapodás tehát gyakorlatilag lehetővé tette az új főpapok kinevezését, a hierarchia teljessé tételét, amit ekkor a Szentszék az *elvi kérdések* megoldásánál előbbrevalónak látott. Ugyanakkor számos fontos kérdésben nem sikerült előbbre jutni. Ezeket a jegyzőkönyv 16 pontban sorolta fel. Ezek közül tartalmilag a fontosabbak: a szerzetesrendek és kongregációk működési engedélye, a letartóztatott vagy kényszerlakhelyre száműzött klerikusok ügye, a miniszteri biztosi intézmény felszámolása, az egyházmegyék kormányzásának szabadsága, a püspökök szabad érintkezése papjaikkal, híveikkel és a Vatikánnal, a papi szemináriumok újbóli megnyitása, az iskolai vallásoktatás kérdése, az emigráns papsággal kapcsolatos problémák és végül, de nem utolsósorban a Mindszenty-ügy, amely kapcsán egyelőre semmiféle közeledés sem történt.

A megállapodás aláírásakor a felek abban is egyetértettek, hogy ezt követően évente rendszeresen találkoznak, tavasszal és ősszel, felváltva Rómában és Budapesten anélkül, hogy a formális diplomáciai kapcsolatok felvételére egyelőre sor kerülne. Ezek a konzultációk valóban rendszeresek lettek, és Casaroli, valamint Miklós Imre ÁEH elnök révén több kérdést sikerült megoldani. A nagy szenzációt keltő részleges megállapodást már akkor is sokan bírálták — itthon balról, külföldön főleg az emigráció —, de annak 20. évfordulóján mindkét fél úgy értékelte, hogy eredményes megoldás volt. Casaroli egyenesen az egyház helyzetének szocialista országokbeli rendezése példájaként minősítette.[23]

A hatvanas évek második felében a magyar–szentszéki kapcsolatok tengelyébe a Mindszenty-kérdés megoldása került. Ez azonban nem tekinthető pusztán egyházpolitikai problémának, hanem része volt a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálásának, illetve fejlesztésének. Az 1964-es részleges megállapodás után egyre

[22] *Osservatore Romano*, 1964. szeptember 17. (Casaroli nyilatkozata.)
[23] *Osservatore Romano*, 1984. szeptember 15., *Magyar Kurír*, 1984. szeptember 17.

gyakrabban hozták a magyar kormány tudtára, hogy nekik is terhes a vendég a budapesti követségen. A tőle való *megszabadulást* azonban — helyesen — a magyar–szentszéki közös megoldástól várták. A megoldást nem is elsősorban *Kádár János* és köre szorgalmazta, hiszen nekik nem volt különösebben sürgető okuk, sőt: érdekük éppen a bíboros jelenlétének, személyének eljelentéktelenítése volt. Annál inkább szerette volna a Vatikán rendezni a kérdést, hogy teljessé válhasson a magyar egyház hierarchiája. 1969 elején a Szentszék késznek mutatkozott olyan új ordináriusok kinevezésére is, akik közismerten korábban békepapok voltak. Ettől kezdve a Mindszenty-kérdés megoldása lényegében a magyar vezetés és a Vatikán tárgyalásainak függvénye lett.

A megbeszélések e tárgyban 1970 nyarán gyorsultak fel. A magyar fél azt kívánta, hogy Mindszenty amnesztiával távozzon a Vatikánba, és távlatilag tegyék üressé az esztergomi érseki széket. A Szentszék ennek ellenében az 1957:22. tvr. hatályon kívül helyezését kérte. A kormány ennek megfontolására vagy enyhítésére csak úgy volt hajlandó, ha a Szentszék hatályon kívül helyezi az 1957-es dekrétumokat. A hosszú és nehéz tárgyalások rekonstruálása itt nem lehet célunk. A dekrétumok hatályon kívül helyezését a püspöki kar már 1969. szeptemberében kérte a Szentszéktől. *Péter János* külügyminiszter 1971. áprilisi vatikáni látogatásakor a vitatott törvényerejű rendelet módosításának kilátásba helyezésével a magyar fél kompromisszumkészséget mutatott.[24]

1971. május 21-én a magyar kormány és a püspöki kar között megállapodás született az 1957:22. tvr. módosításáról.[25] Eszerint a pápai kinevezésektől függő állások betöltésénél az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásának kikérése szükséges. A megyéspüspökök és más ordináriusok kinevezésétől függő állások betöltése esetében a püspöki helynöki, irodaigazgatói, káptalani helynöki, esperesi, teológiai tanári állások betöltéséhez az ÁEH elnökének előzetes hozzájárulása szükséges. A többi egyházi állás esetében csak utólagos bejelentési kötelezettség áll fenn. Ezt követően a vatikáni Egyházi Közügyek Tanácsa 1971. július 15-én hatályon kívül helyezte a papok politikai tevékenységét tiltó dektérumot, a magyar püspökökre bízta papjaik politikai szereplésének engedélyezését, és végül feloldotta az érintettek kiközösítését. A Szentszék azonban a záradékban kikötötte, hogy ezt a rendelkezést csak Mindszenty távozása után lehet publikálni (amire 1971. október 13-án került sor).[26]

Ilyen előzmények után írta alá a Magyar Népköztársaság megbízottjaként Miklós Imre, a Szentszék megbízottjaként *Giovanni Cheli*[27] Budapesten, 1971. szeptember 9-én a megállapodást, amely túlmutatott a Mindszenty-kérdés megoldásán, és nyitánya lett a *kis lépések* politikájának. Ez a megállapodás az egyetlen olyan dokumentum, amely a rendszerváltozás után, de még a titkosítás előtt publikussá vált, ezért szó szerint ismertethetjük:[28]

MEGÁLLAPODÁS

A Magyar Népköztársaság Kormánya és az Apostoli Szentszék teljes jogú megbízottai Budapesten 1971. szeptember 6–8. között a Szentszék kezdeményezésére tárgyalást folytattak arról, hogy Mindszenty József bíborosnak megadják a lehetőséget Magyarország végleges elhagyására.

[24] MOL M-KS 288. f. 5/552. ő. e., 43–49. l.
[25] EVJ 1974, 51–52, *Katolikus Szó*, 1971. július.
[26] *Új Ember*, 1971. október 17.
[27] Ekkor az Egyházi Közügyek Tanácsában dolgozott. 1998-tól bíboros.
[28] Urbán 1991, 170–174.

E lehetőség megteremtése céljából a két Fél az alábbi kötelezettségeket vállalja:

1./ A Szentszék biztosítja a Magyar Népköztársaság kormányát, hogy Mindszenty József bíboros, miután elhagyta Magyarországot, tartózkodni fog attól, hogy akár közvetlenül, akár közvetve beleavatkozzék a magyarországi katolikus egyház életébe és ügyeibe, ellenségesen nyilatkozzék vagy tevékenykedjék a Magyar Népköztársaság és Kormánya iránt.

2./ A Magyar Népköztársaság Kormánya hozzájárul ahhoz, hogy — amint a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa részéről a szükséges intézkedések megtörténnek — Mindszenty József bíboros elhagyja Magyarország területét.

Ezek az intézkedések egy Emlékeztetőben közöltetnek.

3./ Miután Mindszenty József bíboros elhagyta Magyarország területét, mindkét Fél a melléklet szerinti hivatalos közleményt adja ki.

4./ Annak elvártában, hogy az esztergomi érseki szék kérdése véglegesen megoldódjék, a Szentszék ezen főegyházmegyébe a jelenleg működő püspökök közül választva egy „Sede plena" apostoli kormányzót nevez ki ugyanazokkal a jogokkal és kötelességekkel, amelyekkel egy megyéspüspök rendelkezik. (E kinevezés a szokásos módon történik.)

5./ Mindszenty József bíboros Magyarország területét egy később megállapítandó időben hagyja el azon személyek kíséretében, akiket a Szentszék kijelöl, a bécsi Apostoli Nunciatúra gépkocsiján, vagy repülőgépen a vatikáni útlevéllel ellátva. Az utazás megszakítás nélkül történik az Egyesült Államok budapesti nagykövetségéről Rómába vagy a bécsi Apostoli Nunciatúra székhelyére.

A Magyar Kormány és a Szentszék megbízottai a jelen megállapodás aláírásánál kijelentik, hogy mindkét nyelvű szöveg eredetinek tekintendő.

Budapest, 1971. szeptember 9.

Il plenipotenziario	*A Magyar Népköztársaság Kormányának*
della Santa Sede	*teljesjogú megbízottja*
(Cheli Giovanni)	*(Miklós Imre)*

A megállapodás első melléklete a kiadandó közös közlemény szövege, amit egyidejűleg hoztak szeptember 28-án nyilvánosságra.[29] A második melléklet a magyar kormány emlékeztetője volt, amely két pontból állt. Az elsőben az Elnöki Tanács kegyelemben részesíti Mindszentyt az 1949-es ítéletben hozott büntetés alól, illetve megszünteti az ellene 1962-ben indult büntető-eljárást.

A másodikban a kormány „bizalommal várja, hogy az Apostoli Szentszék, amint erre alkalom nyílik — ilyennek látszik 1972. március hava, amikor Mindszenty József bíboros betölti 80. életévét — megfelelő intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy Mindszenty József formálisan is lemondjon az esztergomi érseki székről és az esztergomi egyházmegye vezetése véglegesen megoldódjék".[30] A Szentszék emlékeztetője pedig azt tartalmazta, hogy a bíboros távozása után kész kinevezni az esztergomi

[29] *Népszabadság*, 1971. szeptember 29., *Osservatore Romano*, 1971. szeptember 29.
[30] Közli Urbán 1991, 172.

főegyházmegye élére apostoli kormányzónak *Kisberk Imre* c. püspököt, az addigi székesfehérvári apostoli kormányzót.[31]

A kormány szerette volna elérni azt is, hogy Mindszenty távozása után ne publikálhassa emlékiratait, a Szentszék azonban ennek elérését nem vállalta. A megállapodás végül is a magyar kormány számára jelentett nagyobb hasznot. Mindszenty anélkül távozott, hogy rehabilitálták volna, csupán *utána dobták* a kegyelmet. Igaz, hogy ekkor még nem kellett lemondania az érsekségről, de a megállapodás értelemszerűen ezt közelről sem zárta ki. Mindszenty József bíboros végül is 1971. szeptember 28-án a bécsi nunciatúra gépkocsiján, *Opilio Rossi* bécsi nuncius, Giovanni Cheli c. érsek és *Zágon József* prelátus[32] kíséretében hagyta el Magyarországot. A schwechati repülőtérről Rómába utazott, ahol *VI. Pál* pápa a sokat szenvedett főpapnak kijáró reverenciával fogadta. Ám néhány hét múlva a bíboros végleges letelepedési helyéül a bécsi Pázmáneumot választotta, amely az esztergomi érsekség tulajdonát képezte.

Az immár rendszeressé vált magyar–szentszéki tárgyalásokon, 1972 áprilisában Miklós Imre felvetette Mindszenty nyugállományba helyezésének a kérdését. A Szentszék azonban még egy évet kivárt, és VI. Pál pápa csak 1973. december 8-án szólította fel a bíborost a visszavonulásra. Miután Mindszenty ezt nem tartotta sem méltányosnak, sem célszerűnek, a pápa december 18-án hozott döntésével üresnek nyilvánította az esztergomi érseki széket. Mivel a bíboros ezt követően sem volt hajlandó a lemondásra, a pápai döntést 1974. február 5-én nyilvánosságra hozták.[33] A nyilvánvalóan nehéz döntés hátteréről és következményeiről külön tanulmányt kellene írnunk. Casaroli bíboros emlékirataiban felsorol okokat, ezeket azonban — főként a rendszerváltozást követően — igencsak megkérdőjelezték.

VI. Pál pápa 1974. február 2-án *Lékai László* c. püspök, veszprémi apostoli kormányzót, Mindszenty egykori udvari papját nevezte ki esztergomi apostoli kormányzónak.[34] A *végleges megoldást* mindkét fél számára az hozta meg, hogy Mindszenty József bíboros 1975. május 6-án Bécsben elhunyt. 1976. február 10-én a pápa Lékait esztergomi érsekké nevezte ki, május 24-én pedig bíborossá kreálta. Ezzel valóban teljessé vált a magyarországi katolikus egyház hierarchiája. A kortársak és az utókor azonban gyakran felteszik a kérdést: de milyen áron és milyen eredményekkel?

Az ezt követő évtizedben, sőt majd másfél évtizedben az egyházpolitikát a Lékai nevével fémjelzett kis lépések politikája határozta meg. Ennek valóban voltak — főként a környező országokhoz képest — pozitív eredményei, de alapjában véve, a stratégiai kérdésekben nem hozott változást. Továbbra sem engedélyezték a szerzetesrendek működését, nem nyithattak egyházi iskolákat, az egyház nem kapott kárpótlást elvett javaiért stb. Az egyre inkább barátságossá váló magyar–szentszéki viszony dacára világos volt, hogy érdemi változások a Kádár-rendszerrel nem képzelhetők el.

A Casaroli által irányított *keleti politikának* látványos megerősítése volt, hogy 1975. november 13-án a pápa fogadta *Lázár György* magyar miniszterelnököt, 1977. június 9-én pedig Kádár Jánost és feleségét. Ez utóbbi valóban szenzációt jelentő gesztus volt a Szentszék részéről. Miklós Imre és Casaroli között pedig konstruktív együttműködés

[31] Uo. 173. Kisberk Imre (1906–1982) 1951-től c. püspök, 1969–1971 között székesfehérvári apostoli kormányzó, 1971–1974 között esztergomi apostoli kormányzó, 1974-től székesfehérvári megyéspüspök.

[32] Opilio Rossi (1910–) szentszéki diplomata, 1961–1976 között bécsi apostoli nuncius, 1976-tól bíboros. Zágon József (1909–1975) győregyházmegyés pap, 1945 után emigrált, és a római kúria beosztottja lett.

[33] Mindszenty 1974, 493–497, Casaroli 2001, 157–163.

[34] Lékai László (1910–1986) 1972-től c. püspök, veszprémi apostoli kormányzó, 1976-tól esztergomi érsek, bíboros.

alakult ki, az ÁEH elnökét maga a pápa is több ízben fogadta, nyugállományba vonulásakor pedig magas kitüntetést kapott a Vatikántól.

A rendszeressé vált érintkezések során a Szentszék több ízben is felvetette ezek formális diplomáciai kapcsolatok szintjére emelését. 1965. nyarán a jugoszláv mintára *félhivatalos* diplomáciai kapcsolatok létesítését javasolták (tudniillik egy másik országba akkreditált szentszéki diplomáciai képviselet lenne illetékes Magyarországon is). Ezzel szemben Budapest *félhivatalos* konzuli kapcsolatok létesítéséről javasolt tárgyalásokat.[35]

Az 1967. január 13–18. között Rómában folytatott tárgyalások egyik témaköre a magyar kormány és a Vatikán közötti rendszeres kapcsolatok létesítése volt. Erre vonatkozóan a vatikáni tárgyaló fél a következő javaslatokat tette:

„a. Szükségesnek tartják állandó, rendszeres kapcsolat létesítését a Magyar Kormány és a Vatikán között, mert ez adná meg az 1964-es megállapodás teljes értékét. A Szentszék képviselőjének jelenléte hazánkban megkönnyítené, hogy a világközvéleményt a magyar egyházi helyzetről pozitívan befolyásolhassák; elősegítené az együttműködést az emberiséget érintő kérdésekben.

b. Kifejtették, hogy a Szentszék hivatalos kapcsolat alatt teljes diplomáciai (nunciatura vagy inter-nunciatura) kapcsolatot ért. Úgy értékelték, hogy ennek feltételei még nem értek meg, bár készek erről is tárgyalni. Ebben az esetben az egyház és az állam jogait szabályozó új egyezmény (konkordátum) megkötésére lenne szükség. Félhivatalos — nem diplomáciai — kapcsolat felvételét ajánlják a Jugoszláviával létrejött megállapodás mintájára, de készek ennek más formájáról is tárgyalni. (Pl. konzuli szintű kapcsolat, a Szentszék más országban működő képviselőjének megbízása.)"[36]

A fentieket a Szentszék írásbeli jegyzék formájában is eljuttatta a római követségen keresztül a Külügyminisztériumba. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága január 31-én tárgyalta meg ezeket a kérdéseket. Azt határozták, hogy a Külügyminisztérium és az ÁEH együttesen készítsen javaslatot Magyarország és a Vatikán közötti kapcsolatok lehetőségeiről a PB-nek. De hogy mennyire relatív volt a magyar külpolitika *mozgástere* mutatja, hogy előtte „a Vatikán által javasolt rendszeres és állandó kapcsolat kérdéséről konzultálni kell a Szovjetunió Kommunista Pártja, a Csehszlovák Kommunista Párt és a Lengyel Egyesült Munkáspárt illetékeseivel."[37] Moszkvában bizonyára ismét elhangzott a *nyet*, és e téren semmiféle előrelépés sem történt.

Amint a hazai egyház–állam viszonyban, úgy a magyar–szentszéki kapcsolatokban is a minőségi változást, az új szakaszt a rendszerváltozás tette lehetővé. 1990 elején a magyar kormány javasolta a Vatikánnak a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét, és az 1964-es megállapodás hatályon kívül helyezését. Az erről szóló megállapodást 1990. február 9-én a parlament épületében Casaroli bíboros államtitkár és *Németh Miklós* miniszterelnök írták alá. Az egyezmény legfontosabb része a 3. pont volt: „Az utolsó hónapokban Magyarországon végbement mélyreható politikai és társadalmi fejlődés eredményeként az Egyházat érintő kérdések ma már rendezettek, amelyeket egyrészt az új Kánonjogi Kódex, másrészt a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló új törvény rendelkezései szabályoznak. Ennek következtében a két fél túlhaladottnak tekinti az 1964. szeptember 15-én Budapesten aláírt okmányban rögzített részleges megállapodásokat."[38]

[35] Urbán 1991, 109.
[36] Uo. 117–119.
[37] MOL M–KS 288. f. 5/414. ő. e.
[38] Casaroli 2001, 170.

A diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele a legmagasabb szinten történt. *Angelo Acerbi* c. érsek,[39] az új budapesti nuncius 1990. június 21-én adta át megbízólevelét a köztársasági elnöknek. A szentszéki magyar nagykövet pedig *Keresztes Sándor* lett, aki szeptember 15-én nyújthatta át megbízólevelét *II. János Pál* pápának. Az ezt követő két pápalátogatás — 1991. augusztus 15–20. és 1995. szeptember 6–8. között — a magyar–szentszéki kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt.

Annak a témának a vizsgálata, hogy a rendszerváltozás után szabadon alakuló magyar–szentszéki kapcsolatok milyen tartalommal töltődtek, töltődnek meg, még nem a történettudomány feladata. Itt csupán jelezni kívánjuk, hogy az 1997. június 20-án aláírt *megállapodás* a katolikus egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyonjogi természetű kérdésről[40] már közelről sem volt valamiféle titkos aktus, hanem a magyar parlament és közvélemény előtt történt. Ám az, hogy az anyagiakon túllépő kérdésekben — mint az egyházi házasság újonnan felmerült államilag elismerése, vagy a kötelezően választható iskolai hitoktatás — milyen szerepet vállal a Szentszék, még a jövő titkai közé tartozik.

[39] Angelo Acerbi (1925–) 1956 óta szentszéki diplomata, 1974-től c. érsek és internuncius, 1990–1997 között budapesti apostoli nuncius.

[40] Az Országgyűlés 109/1997 (XII. 8.) Országgyűlési határozata. Magyarországi egyházak 202–211.

FÖLDES GYÖRGY

KÁDÁR JÁNOS KÜLPOLITIKAI NÉZETEI (1957–1967)[1]

Kádár János 1965 márciusában egy *Raúl Castro*val folytatott hosszú beszélgetés bevezetéseként diplomáciai antitalentumnak nevezte magát.[2] Pedig ekkor már több mint nyolc éves nemzetközi tapasztalattal rendelkezett. Tényleg ennyire rossz véleménnyel lett volna önmagáról? Vagy egész egyszerűen csak kedvező színben akart feltűnni egy hangsúlyozottan nonkonformista forradalmár szemében? Inkább az utóbbi valószínűsíthető. Bár az is igaz, hogy Kádár nem is nagyon akart, és — lévén alulról jött munkásmozgalmi ember — nem is nagyon akarhatott nyelvtudás és megfelelő képzettség hiánya ellenére úgy tenni, mintha diplomáciai ügyekben jártas lenne. Különben is minden néven nevezhető előzmény és gyakorlati tapasztalat nélkül lett — amolyan „botcsinálta" — külpolitikus 1956-ban. Ugyanakkor, éppen mint mozgalmi ember, mindig nagy jelentőséget tulajdonított a világpolitikai történéseknek, a nemzetközi erőviszonyok alakulásának és természetesen a szovjet kül- és belpolitikának.[3]

Nemzetközi tárgyalásain, a tanácskozásokon és fogadásokon a magyar vezető mindig eligazodott, a források nem szólnak jelentős malőrökről. Miniszterelnökként és pártvezetőként külföldiekkel tervezett megbeszéléseire alaposan felkészült – belpolitikusként is így tett, de e számára főleg kezdetben idegen területen mindig igen elővigyázatosan viselkedett.

A tájékozottság, a kiegyensúlyozottság, a rafinéria és más személyi adottságok szükséges, de nem elégséges elemei a sikeres külpolitikának, hiszen nem helyettesíthetik az erőt, a cselekvésre kész szövetségest, illetve nem leplezhetik hiányukat. A *szubjektív* és az *objektív* ilyen szembeállítása a kádári diplomáciában párhuzamos eredményt adhat a történeti irodalmunkból jól ismert „mozgástér és kényszerpálya" dichotómiával.[4] Egy rövidebb tanulmányban nincs mód e kérdés több évtized külpolitikai forrásainak segítségével történő elemzésére és nincs lehetőség arra sem, hogy a szélesebb körű vizsgálat előtt úgymond megelőlegezzük az állásfoglalást az előbbi ellentétpárok ügyében. Abban tehát, hogy vajon a jó vagy rossz politikusi adottságok, és a tág vagy szűk mozgástér közül melyik az igaz, illetve igazabb állítás és melyik kombináció érvényesült inkább az 1956 utáni magyar külpolitikában: az, hogy szűk tér rossz politikusi képességekkel társult, vagy fordítva, a jó személyi adottságok az eddig feltételezettnél tágabb mozgási lehetőségekkel párosultak, vagy éppen a szándék, az elhatározás hiánya miatt maradtak kihasználatlanul esélyek az 1956 utáni magyar

[1] A külpolitikáról alkotott nézetek fontos részei magának a külpolitikának, de messze nem azonosak azzal. E tanulmány nem Kádár külpolitikájának egészét vizsgálja. Inkább megkísérli annak rekonstrukcióját, miként fejlődött a politikus gondolkodása a világpolitikáról, Magyarország helyéről és lehetőségeiről a Kelet és Nyugat közötti szembenállás korszakában.

[2] MOL M–KS 288. f. 47/737. ő. e.

[3] Kádár egyik anekdotája szerint amikor felvették az ifjú kommunista mozgalomba, az első sejtülésen részletesen vitatták a nemzetközi helyzet alakulását, amelyet bonyolultnak minősítettek. A múlt megidézésének vigaszul is kellett szolgálnia az új politikusi generációknak.

[4] Ezt az ellentétpárt *Ránki György* vezette be a két világháború közötti magyar külpolitika elemzésekor, de azóta gyakorlatilag az egész 20. századi magyar történelem vizsgálata során használja a szakirodalom.

külpolitika előtt? Nyilvánvaló, hogy más és más következtetés vonható le Kádár hozzájárulásával kapcsolatban az egyes esetekben. Az egyéni teljesítményt amúgy is nehezebb mérni olyan politikus esetében, aki nem akarta a nemzetközi porondon kiköszörülni a nemzetén korábban esett sérelmeket, aki nem változtatott országa szövetségi rendszerén, akinek nevéhez nem fűződnek átfogó kezdeményezések, és aki nem játszott sikeres közvetítő szerepet helyi konfliktusok megoldásában.

Mégsem haszontalan e tárgykör vizsgálata: a sok lehetséges témából e tanulmány Kádár János külpolitikai nézeteinek alakulását tárgyalja országlásának első harmadában. A következő kérdésekre keressük a választ: Milyen fogalmakban, kategóriákban gondolkodott a világpolitikáról, a nemzeti érdekről? Voltak-e egyáltalán rendszerezhető nézetei? Kidolgozott-e stratégiát a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésére, vagy valóban olyan mértékben volt pragmatikus, hogy csak a taktikai kérdések izgatták?

1. Kádár János kora „fő kérdésének" — a kommunista pártok 1957-es és 1960-as értekezletének megfelelően — a szocializmus és az imperializmus közötti küzdelmet tartotta.[5] Ebből következően a világpolitikát, a nagyhatalmak közötti versengést, a nemzetközi konfliktusok többségét, a gyarmati felszabadító harcot az eltérő társadalmi rendszerek és az egymással ellentétes érdekű osztályok összeütközésének tekintette. Eszerint nemzetek és egyének — akarnak, nem akarnak — egyaránt besorolódnak a haladásért és megmaradásért küzdő erők harcába. Kádár így értelmezte Magyarország és saját második világháború alatti, 1956. október utáni sorsát is. Ebben az értelmezésben koncentrikusan-hierarchikusan rendeződtek a dolgok. Az ideológiai alapon kialakított világpolitikai erőtér egyik felén legbelül — ha tetszik legfelül — volt a nemzetközi munkásosztály, mégpedig két alakjában: kommunista mozgalomként és a Szovjetunió vezette szocialista táborként. Mellékük sorakoztak a gyarmati felszabadító mozgalmak és a későbbi harmadik világ frissen függetlenné vált országai. A másik felén e térnek az imperialisták, szövetségeseik, illetve az önálló, tőkés, diktatórikus országok voltak. A két fél közötti küzdelemnek békés, pontosabban nem háborús körülmények között kellett eldőlnie: a politikai, a gazdasági és a szellemi-ideológiai versenyben.[6]

A következő évtizedekben a külvilágnak ez a képe sok színnel gazdagodott. A régi szereplők közül többen új szövegeket kezdtek mondani. Új szereplők jelentkeztek, igyekeztek felhívni magukra a figyelmet és próbáltak megkapaszkodni a nemzetközi élet színpadán.

Az eredeti *képlet* már a kezdet kezdetén felborult, méghozzá a „falakon innen": nem sokkal az 1956-os válság után a szocialista tábor egysége meglazult. *Mao Ce-tung* már 1957 novemberében Moszkvában, a kommunista vezetők jelenlétében arról beszélt, hogy a békés egymás mellett élés taktikai engedmény, és az imperializmust katonailag kell megsemmisíteni.[7] Ekkor ez még csak egy, a világűrben keringő Szputnyik eufóriájában elejtett megjegyzésnek tűnt, így a résztvevők, köztük a magyar pártvezető, el is engedték a fülük mellett. Három év múlva azonban már a kommunista mozgalmat megosztó vita kerekedett emiatt a felfogás miatt, párhuzamosan a kínai–szovjet viszony végzetes megromlásával. Ennek okait akkori ésszel és a rendelkezésre álló in-

[5] Ezt a nézetét „hivatalosan" sohasem vonta vissza. Sőt, a jelenkorról 1969 májusában az ELTE vezetőivel tartott szűk körű találkozón is az imperializmus és a proletárforradalom korszakaként beszélt. MOL M–KS 288. f. 47/806. ő. e.

[6] Ld. erről az SZKP XX. kongresszusának és az 1957-es, 1960-as moszkvai tanácskozásoknak a dokumentumait.

[7] MOL M–KS 288. f. 9/1957/12. ő. e.

formációkból nehéz volt megérteni, de annál könnyebben fel lehetett mérni a lehetséges következményeket. A kívülállónak tényleg úgy tűnt, hogy a háború vagy béke problémája osztja meg a szocialista tábort. Az európai kommunista pártok és a kelet-európai országok ebben az egyre inkább elfajuló eszmei küzdelemben, amelynek a tétje elvileg az emberiség jövője volt, Albánia kivételével a Szovjetunió mellé álltak.[8] Az első nyílt összecsapásra 1960 nyarán Bukarestben került sor. Hruscsovék a román pártkongresszust választották a kínaiak megleckéztetésének helyszínéül. A semlegesnek tűnő helyszínnel azt sugallták, hogy egyenlő felek közötti ideológiai vitáról van szó.

Kádár János felszólalásával azok közé iratkozott fel, akik hosszabb távon is kizárták a háborús alternatívát. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen ha nem így gondolta is, akkor sem tehetett mást. Figyelemre méltó azonban az érvelése. Szerinte a gyarmati rendszer gyorsuló összeomlása és a kommunista pártok erősödése egyaránt igazolja a békés egymás mellett élés politikáját, mert a szocialista országok javára módosulnak a nemzetközi erőviszonyok. Majd a háború logikájáról beszélt, arról, hogy a pusztítás iszonyatos következményeit a népek viselik. Az atomháború új minőséget jelent, mert ebben a népek is megsemmisülnek: „az Egyesült Államok lakosságának többsége becsületes emberekből áll, még inkább a mi országaink lakossága", ezért a kommunistáknak mindent el kell követniük a háború elkerüléséért. Nem szabad arra hivatkozni, hogy az áldozat megtérül — mondta Kádár, aki ezen a ponton Maora utalt —, mert az emberiség megszabadul az imperializmustól. Majd így folytatta: „Tízezer évvel ezelőtt mondhatták az emberek, gyerünk, égessünk meg három embert és holnap mindnyájan jobban élhetünk, de ma nem mondhatunk ilyet. Ha azt mondom, hogy holnap egy új, jobb szocialista rendszer lesz, és ha ezért az új, még jobb szocialista rendszerért el kellene pusztítani három 90 éves öregasszonyt, azt hiszem, hogy nem minden ember szavazna mellette. Nem szavazna. Azt mondaná, hogy várjunk még két hetet és majd azután jöjjön el ez a még jobb világ." A magyar vezető úgy vélte: a béke ügye népszerűséget szerez a kommunistáknak, ezért sem szabad a tömegek hitét megingatni a háború lehetséges hasznának emlegetésével.[9] Kádár két évvel a magyarországi kemény megtorlások után mondta ezeket a szavakat. Ez csak részben ellentmondás: ekkor és később is védte a kezdetben alkalmazott terrort, mert a hatalom megtartása érdekében alkalmazott erőszakot *ésszerűnek*, *végső soron* kevesebb áldozattal járó politikai eszköznek tartotta – szemben a háborúval, amely az atomkorban szerinte csak ésszerűtlen lehet. Ebből a „romantikus humanista realizmusból" Kádár azután már soha sem engedett, és a békés egymás mellett élés elvének fáradhatatlan hirdetőjévé vált.

Az idők előrehaladtával egyre világosabbá vált számára, hogy a szocialista országok egysége nem a célokkal és eszközökkel kapcsolatos nézeteltérések miatt bomlott meg. Egy 1965 végén a nemzetközi kérdésekről készített belső feljegyzésében Kádár külön csoportosította a szocialista országok egységét gyengítő tényezőket. Közöttük elsőként említette a Szovjetunió tekintélyének csökkenését Sztálin halála után, má-

[8] A kérdés — leegyszerűsítve — az volt, hogy erőszak nélkül meg lehet-e szabadulni az imperializmustól. A kínaiak ekkor „az előbb győzzük le őket, utána építsünk, utána akarjunk jól élni" álláspontját vallották. Az atomkorszakban ez persze egyszerre volt vállalhatatlan és értelmetlen. Itt most nincs mód Mao nézeteit a kínai társadalom és gazdaság állapotával, a forradalom állandósítására tett kísérletekkel, a nagy ugrás kudarcával, a kínai–szovjet viszony alakulásával összefüggésben vizsgálni. Ez az összefüggés elég hamar tudatosult az érintettekben. Mégpedig éppen olyan ütemben, amilyen ütemben világossá vált, hogy Maoékat nem győzik meg a józan érvek.

[9] MOL M-KS 288. f. 47/791. ő. e. Ma még nem ismerjük a tanácskozás teljes jegyzőkönyvét. Ezért nem tudhatjuk, hogy más kommunista vezető használt-e ekkor hasonló, a nép, a *mindennapi ember* világlátását idéző érvet.

sodikként azt, hogy enyhült a közvetlen imperialista fenyegetés. Az okok sorában harmadikként a nemzeti öntudat erősödését jelölte meg. Majd az elkülönülés hátthereként a nemzetközi és a nemzeti gazdasági érdekek összeegyeztetésének elmaradásáról szólt, utalva a KGST-re. Végül valódi jelentőséget tulajdonított az egyéb érdekeltéréseknek és regionális különbségeknek.[10] Bő félév múlva a UPI-nak adott interjújában a szocialista országok közötti viták természetét firtató kérdések kapcsán a magyar politikus tagadó-kitérő válaszokat adott, az alapvető érdekazonosságokról szólt és megkülönböztette a nacionalizmust a szocialista építés sikerei nyomán születő jogos nemzeti büszkeségtől.[11] Újabb év elteltével a KISZ-kongresszuson Kádár ismét kitért a nemzeti elkülönülés kérdéskörére, amelynek szélsőséges eseteként említette a kínai politikát.[12] Két hónap múlva egy cikkben a szocialista országok egységének megbomlásáért a szubjektív tényezőket: a nemzeti elkülönülést és a nacionalizmust tette felelőssé. Az egységre pedig igen nagy szükség lenne az imperializmus támadásának idején – fejtegette Vietnamra és a hatnapos háborúra utalva.[13]

A kérdést Kádár 1968 végén egy *Jurij Andropov*val folytatott hosszú, sok témát érintő beszélgetésben — nem célzat nélkül persze — előhozta: „Én úgy vagyok, de bizonyosan még sokan mások is úgy vélekednek, hogy Kína, Albánia, Kuba, Románia, Jugoszlávia eltávolodását, ezeket a nacionalista irányzatokat külön-külön értjük, de együtt az egész nem érthető... Ne tudjuk le a fájdalmas dolgokat azzal, hogy a kínaiak vagy a kubaiak így vagy úgy megbolondultak. A szakadásban bizonyos szerepet játszott, hogy az együttműködés útjai nem voltak kidolgozva." Kádár nagyobb rugalmasságot javasolt szovjet partnerének, legfőbb szövetségesének. Azt kérte, várta a moszkvai vezetőktől, hogy tartsák szem előtt: a szocializmus világrendszerben, de nemzeti keretben épül.[14] Három és fél hónappal Csehszlovákia megszállása után és a Brezsnyev-doktrína ismeretében ezek a megállapítások inkább csak elméleti köntösbe csomagolt figyelmeztető üzenetek lehettek, de szerzőjük gondolkodásáról is tanúskodtak. Mindez nem jelentette azt, hogy Kádár ne fogadta volna el a Szovjetunió vezető szerepét a szocialista közösségben, hogy ne gondolta volna: minden kommunista párt és minden szocialista ország sokat köszönhet Moszkva védelmének, és éppen ezért méltányolnia kell annak nagyhatalmi létből fakadó érdekeit.[15]

Sok bizonyíték tanúskodik arról, hogy a magyar pártvezető a hatvanas évek közepén fontosnak tartotta a vitahelyzet, pontosabban a párbeszéd fenntartását a kommunista pártok között. A szocialista táboron belüli nemzeti elkülönülésre építő amerikai — úgymond — fellazítási politikával szemben a Varsói Szerződés és a KGST ésszerűsítését, átalakítását ítélte megfelelő terápiának. Fontosnak tartotta ugyanis, hogy valóságos gazdasági, politikai segítséget nyújtsanak az egyes pártoknak, hogy azok hazai fejlesztési stratégiáikat és reformjaikat végre tudják hajtani. Reményei szerint ezek sikere vezet a szocializmus erejének és tekintélyének gyarapodásához. Óvatos volt viszont a gazdasági integráció ügyében: a már említett 1966-os UPI-in-

[10] MOL M–KS 288. f. 47/737. ő. e.

[11] *Népszabadság*, 1966. augusztus 2.

[12] Kádár 1968, 428. A beszédben nem mulasztotta el leszögezni: „Mi a szocialista országok kapcsolataiban a nemzeti korlátoltság, a nemzeti elkülönülés ellen, a proletár internacionalizmus, valamennyi szocialista ország testvéri egysége és együttműködése mellett vagyunk."

[13] *Népszabadság*, 1967. szeptember 19. Az írásban az amerikaiak vietnami agressziója mellett az izraeli konfliktus is az imperializmus elemeként jelenik meg.

[14] MOL M–KS 288. f. 47/744. ő. e.

[15] Kádár és Hruscsov, illetve Brezsnyev kapcsolatáról ld. Földes 2001.

terjúban sem tartotta még időszerűnek a nemzetek fölötti intézményrendszer és a társadalompolitikát is magában foglaló gazdaságpolitikai egyeztetési rendszer megteremtését.

Alig egy év múlva Kádár János nyitottabbá vált az integráció ügyében. Ekkorra *Nyers Rezső* és köre már részleteiben is kidolgozta a gazdasági reformot, és bizonyos jelek arra utaltak, hogy ha vonakodva is, de a többi kelet-európai ország is hasonló útra lép. A tervre és a mellé lépő piacra épített új gazdasági mechanizmus kimondva-kimondatlanul decentralizáltabb külgazdasági kapcsolatokat feltételezett a KGST-n belül és olyan integrációt, amelyben a piac komolyabb szerephez jut. Emellett az új mechanizmus és az új magyar gazdaságpolitika egyaránt kiegyensúlyozottabb, arányosabb, nem csak a szovjet relációt preferáló és nem egy központból irányított nemzetközi gazdasági kapcsolatokat feltételezett.

2. Hogyan gondolkodott Kádár az ellenfélről? Tett-e különbséget ellenfél és ellenség között? Vagy csak a béke megőrzését és a kapitalista országok közötti érdekellentétek kihasználását tartotta a Nyugattal szembeni magyar külpolitika feladatának? Kádár mindig különbséget tett kapitalizmus és imperializmus között. A hatvanas évek elején már úgy látta, hogy az „imperialista" nagyhatalmak csak végveszélyben, „végső kétségbeesésükben" vetnének be atomfegyvert.[16] Ezért sem értett egyet a magyar vezető a forradalom exportjával, a katonai erővel fenyegető politikával. Megértette az amerikaiak biztonsággal kapcsolatos igényeit. Utólag, 1965-ben a Raúl Castroval folytatott eszmecserén a kubai válságról úgy beszélt, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak a szovjet rakétatelepítésre kemény választ kellett adnia. Kádár úgy vélte: a kiegyensúlyozott erőviszonyok között és a pusztulás veszélyére tekintettel csak a realista megközelítésen alapuló, az ellenfél lehetőségeit és érdekeit egyaránt értékelő külpolitikát szabad folytatni. Ez a megállapítása teljes egészében a Szovjetunióra vonatkozott, Magyarország számára magától értetődően nem látott feladatot e téren. Az azonban mégiscsak jellegzetes, hogy a hatvanas években nem sorolta be a magyar külpolitikai prioritások közé a kétoldalú kapcsolatok javítását az USA-val.[17]

Kádár igen korán, még a teljes elszigetelődés idején, 1957-ben felhívta a figyelmet a nem imperialista országok szerepére. A pártfőiskolai évnyitón a következőket mondta: „Egyelőre semmi reális alapja nincs, de foglalkoznunk kell az úgynevezett semleges kapitalista országokhoz való viszonyunkkal. Megítélésünk szerint jogos bizonyos különbséget tenni az ezen országokhoz és az imperialista blokkban egyesült országokhoz való viszonyunk között. Svédországra például nem mondhatjuk, hogy imperialista. A későbbiek során a nemzetközi kapcsolatokban valószínűleg jelentkezni és hatni fognak ilyen árnyalatnyi különbségek."[18] Ausztria pedig, ha nem is konfliktusmentes, de a szomszédság okán mégis megkülönböztetett bánásmódban részesült.[19]

A magyar vezető minden nemzetközi kérdésekkel foglalkozó beszédében teret szentelt a nemzeti felszabadító mozgalmaknak és az újonnan felszabadult országoknak. E tárgyban az akkor érvényes kommunista doktrínát vallotta és szövetségesnek,

[16] Ezt a nézetét 1963 őszén Hruscsovnak is kifejtette. Tipikus, rá jellemző módon gondolatmenete közvetett bírálatként is érthető volt – és ha szovjet partnere akarta, akkor értette. MOL M–KS 288. f. 47/734. ő. e.

[17] Erről tanúskodnak az amerikai újságíróknak adott 1965–66-os nyilatkozatok is, de a hivatalos irányvonal szellemében született korabeli dokumentumok is.

[18] Kádár 1958, 271–272.

[19] Ld. Gecsényi Lajos írását e kötetben.

antiimperialista erőnek tekintett minden egykori gyarmatot, függetlenül politikai berendezkedésétől.

Kádár a világpolitika szereplői közé sorolta a jelentősebb politikai áramlatokat, pártokat, amelyek társadalmi-gazdasági tekintetben, de ideológiailag is átnyúltak az országhatárokon és alakítói voltak a nemzetközi erőviszonyoknak. Egy 1963 januárjában a *L'Humanité*-ben megjelent interjúban például igen pozitívan nyilatkozott a nyugati szociáldemokráciáról.[20]

A kapitalizmus–imperializmus és a szocializmus közötti erőfelmérés rendszeres tárgya volt a kelet-európai kommunista vezetők megnyilatkozásainak. Sokszor hangoztatták, hogy a világhelyzet a tőkés világrendszer rovására változik, a szocializmus erői *növekszenek*. S tényleg: a hatvanas évek — a táboron belüli konfliktusok ellenére — mintha erről tanúskodtak volna. Kádár úgy látta, hogy katonai téren sikerült kivívni az erőegyensúlyt. Gazdasági téren még jelentős a szocialista országok elmaradása, de a hatékonyság javításával a gyorsabb növekedési ütem — ha nem is a korábbi szinten, de — megőrizhető. Az ideológiát illetően pedig meg volt győződve a szocializmus fölényéről. A hatvanas évek közepének egyes fejleményei, így az amerikai katonai nyomás növekedése Vietnamban, Izrael győzelme az arab országokon, elgondolkoztatták. De megtalálta a maga formuláját. E szerint bár az imperializmus stratégiailag visszavonulóban van, taktikai támadásokra (még) képes.[21]

3. 1963 után a világpolitikát a kiegyensúlyozott erőviszonyok jellemezték, aminek belátása realistává tette a nemzetközi élet főszereplőit. Már a kubai válság is bebizonyította, hogy a Szovjetunió nem vállal háborús kockázatot, nem támad rá katonai erővel legfőbb versenytársára. Majd *Nyikita Szergejevics Hruscsov* bukása nyilvánvalóvá tette: nem lesz világháború és — belátható időn belül — nem lesz kommunizmus se: a történelmi hátrányok felszámolása hosszú időt igényel. A világközvéleményt sokkal inkább az izgatta, hogy megkeményedik-e a szovjet külpolitika, hogy kibékül-e Moszkva Pekinggel. Kis idő elteltével kiderült: se egyik, se másik. Ez a két felismerés megnyugtatta a világközvélemény nagyobbik részét. A politikusok többségének figyelme egyre inkább gyakorlati kérdések irányába fordult. Fontosabbá váltak a pozicionális ügyek. A nagyhatalmak elszántak voltak: ha már nem győzhetik le egymást, akkor legalább meg kell akadályozniuk ellenfelük terjeszkedését, és ami még fontosabb, nem szabad engedniük semmit abból, amit a második világháborúban nem kis áldozattal megszereztek. Emellett vigyázniuk kellett arra is, hogy kisebb szövetségeseik ne ránthassák be őket veszélyes konfliktusokba – ha ilyen eset mégis bekövetkezett, akkor a súlyos szavakat nem követték, nem követhették tettek. Ezért új viselkedési szabályok születtek: elkerülhetetlenül, kényszerűen, ám bizonyos mértékig méltányolni kellett a másik fél szempontjait és érdekeit. Másfajta kényszerek is hatottak, a technológiai forradalommal, a fogyasztási-beruházási igények bővülésével napról-napra nőtt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentősége.

A szovjet vezetés a párt- és államszervezet konszolidálására és a gazdaságirányítás újjászervezésére koncentrált, vagyis inkább belső ügyekkel volt elfoglalva. Ebben az időben Moszkvából nem támasztottak új igényeket szövetségeseik felé, lojalitást vártak el, rendet és nyugalmat akartak. Brezsnyevék ekkor még nem aggódtak amiatt,

[20] *Pártélet*, 1963. 2. sz.

[21] E tárgykörben igen jellegzetesek *Az internacionalizmus – ma* című újságcikk formulái. *Népszabadság*, 1967. szeptember 19.

hogy újító és útkeresési törekvések jelentkeztek a kelet-európai szocialista országokban. Sőt a Kínával, Albániával és kisebb mértékben Romániával megromlott kapcsolatok fényében pozitívan változott Jugoszlávia szovjet megítélése. Az „állóháborús" külpolitikának, az apró, rejtett térnyerési igyekezetnek kifejezett szüksége volt a kisebb országok aktívabb külpolitikai szerepvállalására.

Moszkva Budapestet illetően nyugodt volt. Rövid idő alatt sikerült enyhíteni a Hruscsov leváltásakor a két párt között létrejött, 1956 óta ismeretlen és a maga nemében példátlan feszültséget. A magyar gazdaság számára rendkívüli jelentőségű volt a Szovjetunióból származó import és az ottani piac. Kádár nem feszegette a csapatkivonást, ellenkezőleg, a nemzetközi helyzetre hivatkozva a nyilvánosság előtt ismétlődően megindokolta a szovjet csapatok magyarországi tartózkodását. Az SZKP XXIII. kongresszusán, 1966 tavaszán pedig általános érvénnyel jelentette ki: szovjetellenes kommunizmus nem lehetséges. Eközben a politikai konszolidáció, a mezőgazdaság sikeres átszervezése, az életszínvonal látványos javulása, a turizmus liberalizálása nem maradt észrevétlenül, mintegy megalapozta, lehetővé tette azt, hogy Magyarország a maga javára kamatoztassa a nagyvilágban, a nemzetközi politikában kialakult új helyzetet, a megnövekedett tárgyalási és együttműködési készséget.

A lehetőség felismerése és a kihasználására való törekvés egyik első és nyilvános kifejeződése Kádár János 1965. februári országgyűlési beszéde. Ebben lényegében közös európai tér létéről szólt, ahol el kell helyezkedniük, helyet kell találniuk a különböző társadalmi rendszerű országoknak.[22] Néhány hónap múlva az Associated Press-hírügynökségnek adott interjúban hatékony nemzetközi munkamegosztást sürgetett a szocialista országok és a „világkereskedelem" között.[23]

Tíz évvel az 1956-os felkelés kitörése és leverése után érkezett el tehát az idő, teremtődött meg az igény az önállóbb külpolitika megvalósítására. Kádár az MSZMP IX. kongresszusán, 1966 novemberében fejtette ki rendszerezett formában azokat az elveket, amelyek alapján a magyar diplomácia tevékenykedett. Első helyre került a „szuverenitás" védelme az imperializmussal szemben, másodikra a szocialista országok egységének erősítése, súlyuk növelése. Harmadikként a nemzetközi munkásmozgalom iránti szolidaritást említette. Utána következett a nemzeti felszabadító mozgalmak támogatása, illetve az együttműködés fejlesztése az újonnan függetlenné vált országokkal. Ezután következett a békés egymás mellett élés a különböző társadalmi rendszerek között. Praktikusan: a kapcsolatok fejlesztése a tőkés országokkal.

A felsorolás végén Kádár a béke megőrzését említette a nemzetközi tevékenység fő céljaként, amit az egész békeszerető emberiség összefogásával lehet elérni.[24] E kiemelés olvasható kötelező formulaként, de tekinthető komoly elköteleződésnek is, amely szerint a szuverenitás védelme, a szocialista tábor ügye is alárendelődik egy általánosabb kérdésnek, az emberiség közös sorsának. Nem kétséges, hogy a magyar politikus így is gondolta. De nem esett-e ezzel a szerepválasztással szereptévesztésbe? Nem értékelte-e túl országa és önmaga lehetőségeit? Hiszen Kádár maga sokszor utalt arra, hogy bár a kisebb országok nélkülözhetetlenek, de erejük korlátozott a világpolitikai folyamatok befolyásolásának szempontjából. 1967 januárjában azonban Magyaror-

[22] „Az osztályharc nem helyezte hatályon kívül a földrajzi fogalmakat" – mondta Kádár felszólalásában. Leszögezte továbbá, hogy két fél közeledése nem irányulhat harmadik hatalom ellen, nem sértheti a szövetségi elkötelezettséget. Kádár 1968, 75–76.

[23] Nem mondta ki, hogy tőkés világrendszer, de a szövegösszefüggésből egyértelmű: erre gondolt. Uo. 98–99.

[24] Az MSZMP IX. kongresszusa, 28.

ság megnövekedett tekintélyéről beszélt az országgyűlésben.[25]Az év tavaszán a német kérdés kapcsán Kádár vitába keveredett *Władisław Gomułkával*, aki ellenzett mindenfajta „külön utas" lépést, kapcsolatjavítást az NSZK-val mielőtt az elismerné a második világháború utáni határokat, az NDK-t. A magyar vezető szerint megengedhető, sőt kívánatos, hogy az egyeztetett taktikát az egyes országok helyzetüknek megfelelően hajtsák végre.[26] Nyáron a nagyköveti értekezleten — zárt körben — ehhez még hozzátette: az NDK szövetségesünk, de azt is tudomásul kell venni, hogy „Európa szívében létezik egy másik német állam is, megfelelő gazdasági, katonai és politikai potenciállal... ez az állam... valahogyan illeszkedjék be Európa közösségébe".[27] Majd kitért arra, hogy Bonn kezdeményezte a diplomáciai kapcsolatok felvételét, aminek megvalósítását lehetségesnek is tartotta, ha az nem érinti hátrányosan az NDK-t és a szocialista tábor többi országát. Miután az NDK és Lengyelország kedvezőtlennek ítélte magára nézve a látványos közeledést a magyar és a nyugatnémet állam között, a hivatalos kapcsolatfelvétel, ha nem is további vita nélkül, de fél évtizeden át halasztódott.[28] Kádár nem adta föl álláspontját, de visszavonult.

Hasonló eset játszódott le a Nemzetközi Valutaalaphoz, illetőleg a Világbankhoz történő csatlakozás ügyében. A gazdasági reform előkészítésekor a szakértők számára világossá vált a belépés szükségessége. A tagság jelentős előnnyel járt volna, mert komoly hitelekhez juthatott volna a tőkehiánytól szenvedő magyar gazdaság. Erről a politikai vezetőket is sikerült meggyőzniük. A szovjet vezetés azonban elutasítólag reagált erre a kezdeményezésre, mert attól félt, hogy Magyarország túlzott függésbe kerül a Nyugattól.[29] Kádár tudomásul vette a *Koszigin* miniszterelnök által hangoztatott fenntartásokat, mert nem akart semmi olyat tenni, ami megronthatta a magyar–szovjet viszonyt. A magyar politikus úgy látta: a nemzeti érdek szempontjából a csatlakozás hasznos lett volna, de ugyanebből a nézőpontból mégiscsak fontosabb (gazdaságilag és politikailag is) Moszkva bizalmának megőrzése. A csatlakozási kezdeményezést leállító döntéskor vezetőtársainak azonban megjegyezte: ha nem lesz világháború, akkor békés egymás mellett élés lesz, következőleg előbb-utóbb el kell fogadni a kapitalista világpiac intézményeit. Javaslatot tett a nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvétel elveinek kidolgozására, annak felmérésére, mi a teendő a KGST-ben, és mi azon kívül, „de — mondta a Politikai Bizottság 1967. december 12-i ülésén — természetesen mindenképpen abban az értelemben, hogy a Szovjetunióval és a szocialista országokkal együtt akarunk eljárni".[30] Mindkét történetben visszatükröződik az a kettősség, amely Magyarország és Kádár érdekérvényesítési lehetőségeit a hatvanas évek közepén jellemezte: újonnan nyíló lehetőségek az egyik oldalon, szövetségesi kötelezettség és elköteleződés a másikon. Az ebből keletkező ellentmondásnak optimális feloldási módja lett volna, ha a szövetségesi és baráti kör

[25] *Népszabadság*, 1967. január 29.

[26] Ld. Komócsin Zoltán tájékoztatóját az MSZMP Központi Bizottságának 1967. áprilisi ülésén. MOL M–KS 288. f. 4/87. ő. e.

[27] MOL M–KS 288. f. 47/938. ő. e.

[28] Különösen éles vita zajlott 1969 végén, a választásokon aratott szociáldemokrata győzelem után. *Walter Ulbricht* legfelső szintű tárgyalást kezdeményezett, hogy elejét vegye a „fellazulásnak". A decemberi moszkvai tanácskozáson az a ritka eset állott elő, hogy Kádár és *Nikolae Ceauşescu* lényegében azonos platformot képviselt Ulbricht, *Władisław Gomułka, Todor Zsivkov, Gustav Husák* és Brezsnyev változás jelentőségét tagadó, kicsinyítő többségi álláspontjával szemben. MOL M–KS 288. f. 9/1969/ 13. ő. e.

[29] Földes 1995.

[30] MOL M–KS 288. f. 5/441. ő. e.

hasonlóan közelít a realitásokhoz és/vagy eltűri egyes tagjainak sikereit – bízva abban, hogy azokból az egész tábor profitál.

Kádár 1966–1967-re eljutott annak belátásáig, hogy önállóbb, kezdeményezőbb magyar külpolitikára van szükség. Úgy ítélte meg, hogy az aktívabb fellépésre lehetőséget kínál a világhelyzet és Magyarország javuló megítélése, és erre kényszerít a megoldásra váró gazdasági-társadalmi problémák sokasága. A magyar vezető hitte, hogy egy ilyen, a békés egymás mellett élésen alapuló külpolitikai szerepvállalás elősegíti a közös ügyet, a szocialista közösség ügyét. A hivatalos marxizmus–leninizmus azonban a közösség, a kommunista mozgalom érdekeit magasabb rendűnek tekintette a nemzeti érdekeknél. Ám felmerült a kérdés: mi van akkor, ha a nemzetközi viszonyok változnak, ha a közös érdeknek is nemzeti politikákon keresztül kell érvényesülnie? Mi a teendő akkor, ha a közös döntés valójában és hosszabb távon árt a közös ügynek? Kádár természetesen úgy gondolta, hogy az adott körülmények között valójában a mindenkori szovjet álláspont fejezi ki a nemzetközi kommunista mozgalom véleményét. De mégis, mi történjen abban az esetben, ha ismétlődően háttérbe szorulnak a nemzeti érdekek? Saját álláspontját újrafogalmazta, kicsit „bűvészkedett" a szavakkal, de megpróbált a hivatalos doktrína keretein belül maradni. 1967 szeptemberében — a *Leonyid Brezsnyev* vezette szovjet küldöttség elutazása után és a gazdasági reform előkészítésének hajrájában — *Az internacionalizmus – ma* címmel cikket írt a *Népszabadság*ba. Ebben az írásban leszögezte, hogy véget kell vetni a megosztottságnak és minden kérdést alá kell rendelni az imperializmus elleni harcnak. Megismételte az elmélet fő tételeit, közöttük azt, hogy a kommunista mozgalom fő ereje nemzetköziségében van. Minden párt önálló, minden szocialista ország maga határoz ügyeiben. Kádár nem mulasztotta el felidézni a szovjetellenes kommunizmus lehetetlenségével kapcsolatos tételét és arról írt, hogy a Szovjetunió ereje a garanciája a szocialista országok függetlenségének.

4. Kádár János talán legnehezebb külpolitikai döntése a a Csehszlovákia elleni intervencióhoz történő csatlakozás volt. Kezdetben rokonszenvezett a prágai tavasszal, és azt is tudta, hogy annak esetleges kudarca kihat majd a magyar politikára is. Sokat küzdött egy jobb megoldásért, de végül ő is beadta a derekát.[31] Természetesen ez az elhatározás megmagyarázható, értelmezhető az adott körülmények mérlegelésével, annak felidézésével, hogy milyen választási lehetőségekkel és milyen velük járó konzekvenciákkal kellett szembenéznie a magyar vezetőnek, amikor a katonai erő alkalmazásáról kellett döntenie egy szövetséges országgal szemben. Nem kétséges, hogy Kádár alapvetően nem elvi, hanem gyakorlati szempontok, a várható következmények tudatában döntött és maradt lojális a moszkvai vezetőkhöz. Mégis érdemes vizsgálni 1956 utáni politikai gondolkodásának a közös és külön érdekről szóló részét, amely szerepet játszott elvi alapállásának kialakításában és ezen keresztül kihatott konkrét megoldásaira. Nem haszontalan felidézni azt sem, hogy 1956 neki a magyar nép és a nemzetközi munkásmozgalom előtti megszégyenülést és megaláztatást jelentette. Ebből a lélektani helyzetből Kádár csak úgy szabadulhatott, hogy szilárdan kellett hinnie az „ügyben", az igazában.[32] Abban, hogy a „nemzetnek élnie kell",

[31] A témáról először Sipos Péter publikált, majd Vida István; részletesen Huszár Tibor az *1968. Prága – Budapest – Moszkva* című könyvében foglalkozott a beavatkozást megelőző tárgyalásokkal és politikai vitákkal, döntésekkel. Sipos 1992, Vida 1993, Huszár 1998. Negatívan ítéli meg szerepét Pihoja 2000. 288–289.

[32] Ezt 1956. november 26-i, a nemzeti ellenállás leverését bejelentő rádióbeszédében mondta. *Népszabadság*, 1956. november 27.

és hogy ez csak egyetlen módon lehetséges: a magyar nemzet érdeke a társadalmi felszabadulás, a szocializmus. Egy kis ország egyedül védtelen, a kommunista párt tehát igénybe vehet külső segítséget, ha a hatalmat másképpen nem tudja megvédeni. De erre csak a végső esetben kerülhet sor, hiszen az idegen beavatkozás áldozattal jár és súlyos politikai és erkölcsi kárt okoz a közös ügynek. A kívülről kapott támogatás csakis a *proletár nemzetköziség* eszmei alapján alkalmazható, illetve vehető igénybe.

Kádár 1957-es nyilvános beszédeiben valamilyen módon szinte mindig sort kerített arra, hogy e gondolatmenetét részben vagy egészben előadja. Így tett az 1957-es moszkvai tanácskozáson is, ahol a külső fenyegetést állította a középpontba és a szovjet beavatkozásról mint a proletár szolidaritás megnyilvánulásáról szólt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar pártvezetés fiatal, amelyre „alaposan" ráfér a testvérpártok segítsége. Majd, hogy félre ne értsék szerénységét, Kádár öntudatosan kijelentette: a magyar pártnak minden lényeges kérdésről megvan a maga saját nézete. Politikájának lehetséges bírálói között — azonos súllyal — említette a nemzetközi mellett a magyar munkásosztályt. Tovább haladva ezen a nyomon — a közös alapelvek szem előtt tartásának kötelezettségén túl — kiemelte: a nemzeti sajátosságok elhanyagolása olyan hiba, ami a nemzetközi mozgalom érdekeit sértheti. De meg is fordította az összefüggést: a magyar munkásságnak ártana, ha pártja figyelmen kívül hagyná a közös érdekeket.[33] Ezt az álláspontot képviselte hosszú időn át. Előbb-utóbb azonban szembe kellett néznie azzal a dilemmával: mi van akkor, ha a közös érdek meghatározása bonyolultabb feladat, mert *az* egyes országoknak előnytelen, és éppen ezért nehezebb a képviselete, elfogadtatása a „hazai" munkásosztállyal.

Könnyebb volt a helyzet addig, ameddig nem került-kerülhetett ellentmondásba egymással a nemzeti érdek a táboréval, ameddig Kádár a függőség előnyeit látta. 1962 novemberében, pártkongresszusi vitazáró beszédében határozottan fogalmazott: ha „a helyi érdek és az általános érdek ütközik, akkor az általános, a kommunista világmozgalom érdeke a döntő és a fontosabb... Nem lehet egyetlen országban sem a világ kommunista mozgalmával ellentétes irányban erősíteni a kommunista mozgalmat."[34] Hozzátette, hogy az érdekek között konfliktusra csak abban az esetben kerülhet sor, ha nem sikerül marxista–leninista választ találni egyes kérdésekre.

1964 áprilisában, Hruscsov jelenlétében még ezen is túlment, amikor kijelentette: az SZKP XX. és XXII. kongresszusa általános érvényű. Ezt a „vétket" némileg enyhíti, hogy főleg a külpolitikára vonatkozott, a legfőbb szövetséges felé tett gesztusként hangzott el. Mégse kellett volna ilyen messzire menni a szovjet párt vezető szerepének és vele a két párt közötti kapcsolatok igazolásában. Egyrészt, mert a kommunizmus építésének programját Kádár amúgy is óvatosan kezelte, távlati célnak tekintette, mondván, hogy Magyarország még alacsonyabb fejlődési szakaszban van, és mert erre való tekintettel is önállóan igyekezett alakítani belpolitikáját. A magyar vezető visszatartotta pártját attól, hogy nem sokkal a mezőgazdaság átszervezése után újabb kockázatos vállalkozásba kezdjen. Másrészt, mert fél év múlva leváltották a szovjet vezetőt.

Kádár 1964 júniusában hosszú és kötetlen beszélgetést folytatott *George Marchais*-val, a francia kommunista párt későbbi első emberével. Egyebek mellett a KGST-hez és a Szovjetunióhoz való viszony fényében összehasonlította a román és a magyar párt külpolitikáját. A magyar pártvezető megemlítette, hogy a nyugati kormánykörök vé-

[33] MOL M–KS 288. f. 9/1957/12. ő. e.
[34] MSZMP VIII. kongresszusa, 396.

leménye javul és az ottani sajtó egyformán pozitívan ír a két országról. Ám ezt a sikert eltérő módon érték el: fejtegetése szerint Románia az önállóság hangoztatásával, a szovjet politika nyílt bírálatával – Magyarország a belpolitikájával. Kádár szerint a vannak olyan dolgok, amelyek „túlzott kihangsúlyozása, deklarálása káros és veszélyes", így például annak, hogy az SZKP nem utasíthatja a testvérpártokat. „Közismert az is, hogy minden szocialista ország önálló, de ezzel tüntetni káros... Mindig szemünk előtt állnak az 1956-os események, ekkor néhány hónapban lepergett az a fejlődés, amihez a szovjetellenes politika vezethet... A román elvtársak hangoztatják a szuverenitás jelszavát. Formailag minden ország lehet szuverén, a valóságban azonban minden ország függ a másiktól... Minden ország függ valakitől, a kérdés csak az, kitől függjön. És ha már függni kell, jobb ha a Szovjetuniótól függünk, mint pl. a francia nagytőkétől."[35] Ez a gondolatmenet történelmi, reálpolitikai-taktikai oldalról ugyanahhoz a végeredményhez vezetett, mint elméleti-stratégiai oldalról: ha nem is korlátlanul és feltételek nélkül, de a szovjet dominancia elfogadásához a kommunista mozgalmon és a szocialista táboron belül – így Magyarországon is. Egyfelől a világhelyzetből és a világméretű osztályharcból kiindulva szükségszerűnek tartotta a szovjetek nagyhatalmi státuszát. „... A mi szocialista világunk addig tényező és erő, amíg van a Szovjetunió ... Miféle elvi politika az, amely lazítja a szocialista tábort." – tette fel a románokra utalva a költői kérdést Raúl Castronak 1965 márciusában.[36] Másfelől igyekezett a kényszerű és vállalt szövetségesi hűségből előnyökhöz jutni. Az előnyök elsősorban a belpolitikai mozgástér bővítésében, az autonóm célmeghatározásban és eszközhasználatban jelentkeztek.

Egyúttal arra is rávilágít a franciáknak előadott gondolatsor, hogy Kádár már ekkor sem kritikátlan szemlélője a szovjet pártnak és társadalomirányítási gyakorlatnak. Nem gondolja, hogy ott tökéletesen valósítják meg a marxista elveket. Ezért is akar szabadabb kezet magának a belpolitikában. Persze előbb-utóbb ez az út is olyan irányt vehet, ugyanoda vezethet, vagyis felkeltheti a moszkvai vezetés rosszalló érdeklődését. Főként, ha a külföldi közvélemény is észreveszi, méltányolja a viszonylagos szuverenitást, az országon belül végbevitt változásokat és a nyomukban létrejött viszonyokat pozitívabban minősíti az akkor megszokottnál. A magyar politikus sokáig óvatos volt a nyugatról érkező dicséretekkel. Előbb a fellazítási politika részének is tekintette azokat, utóbb arra figyelt, miként tompíthatja az összehasonlításokat, amelyek ingerelhetik az alacsony életszínvonallal, a gazdasági nehézségekkel bajlódó szovjet vezetést.

1967-ben a helyzet — ahogy erről már szó esett — kegyelmi volt. Bár már ekkor is felmerültek elvi problémák a földtörvény, a készülő reform kapcsán, de Brezsnyev és Koszigin szeptemberi látogatásuk során végül is nem emeltek kifogást az MSZMP irányvonalával, a gazdasági reformmal szemben. Kádár erre összpontosított, ezzel szerette volna elérni, hogy a szovjet vezetők leküzdjék ösztönös gyanakvásukat. „Helyet akart csinálni" politikájának a proletár internacionalizmus keretén belül. A szovjet küldöttség tiszteletére rendezett nagygyűlésen világossá tette, hogy továbbra is számít Moszkva támogatására, amiért „cserébe" a magyar külpolitika nem enged a „szirénhangoknak". „Elveink, meggyőződésünk, a történelmi tapasztalatok egyaránt azt bizonyítják, hogy a magyar nép nemzeti törekvései mindenkor úgy és annyiban érvényesülhettek, amennyiben egybeestek az általános emberi haladás fő irányával, és tragikusan elbuktak

[35] MOL M-KS 288. f. 47/908. ő. e.
[36] MOL M-KS 288. f. 47/737.ő. e.

mindenkor, amikor a magyarság sorsát a reakció szekeréhez kötötték." Utóbb írásában megismételte: Magyarország akkor szabad, független és szuverén, ha védve van az „imperialista nyomástól és zsarolástól". Erre pedig csak szovjet–magyar barátság ad garanciát.[37]

A szuverenitás gyakorlása során viszont különösen fontos az alapelvek „tisztaságának megőrzése és érvényesítése, és annak tudata, hogy minden egyes kommunista és munkáspárt tevékenységéért saját munkásosztályának, népének és a nemzetközi munkásosztálynak egyaránt felelős".[38] Ezután következett a megoldás: „Internacionalista kötelességünk, egyben nemzeti érdekünk a szocializmus teljes felépítése hazánkban, a szocialista világrendszer erősítése, a szabadságukért küzdő népek támogatása, a hozzájárulás egy új világháború megakadályozásáért folyó küzdelemhez. A kapitalista világban küzdő testvérpártjainknak, a szocialista országok népeinek azzal teszünk jó szolgálatot, ha helytállunk a magunk frontján, valóra váltjuk az eszmét, sikereket érünk el az új társadalom építésében." Ebből a gondolatmenetből egyértelműen kitetszik, hogy a magyar politikus arról igyekezett meggyőzni szövetségeseit: a reform, az életkörülmények javulása az ő érdekeiknek is megfelel. Ha nem akarják követni az MSZMP lépéseit, akkor tekintsék azt a nemzeti sajátosságokból következő irányvonalnak. Cserébe Magyarország barátjuk, minden körülmények között lojális partnerük marad.

Kádár a hatvanas évek közepére eljutott odáig, hogy kísérletet tehetett saját külpolitika kidolgozására és megvalósítására. Ezt beillesztette a hivatalos doktrína nyújtotta „elméleti" térbe. Eljutott a nemzeti érdek újraértelmezéséhez és elhitte, hogy aktivitásával a közös ügynek is szolgálatot tesz. A béke megőrzését akkor tartotta lehetségesnek, ha bővülnek a két rendszer közötti gazdasági kapcsolatok, ha erősödik a kulturális érintkezés és az emberek közötti kapcsolatrendszer. Magyarország számára gazdasági előnyöket, új növekedési forrásokat remélt a tőkés relációjú kereskedelemtől. Kádár így — a maga módján, lassan ugyan, de — eljutott a külpolitika klasszikus alkalmazásához, mert a diplomáciát belpolitikai céljainak a szolgálatába is állította. Bizonyos lett abban: hazája külső és belső sikerei szövetségeseinek is hasznára válnak, s éppen erre hivatkozással lehet velük elfogadtatni bel- és külpolitikáját egyaránt. Arra számított: ha rosszabb esetben a Varsói Szerződés tagországai nem igénylik is a Magyarország önmagán túlmutató diplomácia tevékenységét, de legalább tudomásul veszik belső elkülönülését, gazdasági reformjait. A jelek azt mutatják, hogy ha a kínálkozó új lehetőségek kihasználására való törekvés és a szerepvállalási igyekezet nem vezette is szereptévesztéshez, de túlzottan optimistává tette őt a helyzet, a fogadókészség és a tendenciák megítélésében. Kádár azt remélte, abban bízott, hogy a többi szocialista ország is a reformok útjára lép és érdekeitől vezérelve egyetemlegesen bővíteni akarja nemzetközi gazdasági kapcsolatait.

1967 azonban megmutatta, hogy a közösség nem igényli az aktívabb magyar külpolitikát, az új szerepvállalást, nem tekinti a közös ügyet segítőnek a nemzeti érdeket megjelenítő közeledést, az együttműködés bővítését a tőkés országokkal. 1968 pedig a nemzeti keretben történő, új elveken és a szuverenitás gyakorlásán alapuló szocializmus-megújítási kísérleteknek is gátat vetett.

[37] *Népszabadság*, 1967. szeptember 8.

[38] *Népszabadság*, 1967. szeptember 19. Közli: Kádár 1977. Ezt a megfogalmazást először az 1957-es moszkvai értekezleten használta Kádár. Formulája a Brezsnyev-doktrína egyik előzményének is tekinthető, ha nem is újítás.

GECSÉNYI LAJOS

A MAGYAR–OSZTRÁK KAPCSOLATOK (1956–1964)

1955 nyarán, a magyar belpolitikában bekövetkezett negatív fordulat hónapjaiban, a szovjet csatlós államok között egyedül álló módon, a kommunista kormány széles körű nyitást kezdeményezett a szuverenitását visszanyert Osztrák Köztársaság irányában. A politikai, gazdasági, kulturális és idegenforgalmi területeket egyformán átfogó javaslatok az 1948 után a minimalizált kapcsolattartás szintjére süllyedt osztrák–magyar viszony teljes körű rendezésének reményét csillantották meg. Rövid idő alatt napirendre tűzték a két legsúlyosabb kérdéskört is: a vagyonjogi kérdéseket — az államosított magyarországi osztrák vagyonnak, a határ menti osztrák és magyar kettős birtokoknak és az 1944–45 fordulóján Ausztriába került magyar vagyontárgyaknak, illetve magyar állampolgárok Ausztriában befagyasztott tulajdonának ügyét —, és a határon uralkodó, korábban kis híján háborús állapotokat, ekkor döntően és elsősorban az aknazár felszámolását.

A vagyonjogi ügyek megoldására irányuló kormányzati tárgyalások 1956 első félévében megkezdődtek, és legalábbis egy majdani megoldás lehetőségével kecsegtettek, ám folytatásukra nem kerülhetett sor. 1956 nyarán, a magyar politikai vezetés gyors döntése nyomán, a határon kiépített úgynevezett műszaki (valójában akna-) zárat viszont igen rövid idő alatt eltávolították és ezzel megszűnt a közvetlen veszélyhelyzet, ami egyben a kapcsolatépítés lélektani bázisát is jelentősen megerősítette.[1]

Ennek és a frissen kivívott osztrák szuverenitás iránti aggodalomnak a fényében különösen érthető, hogy az 1956. október 23-án kezdődött forradalmi események csúcsán, október 28-án, az osztrák kormány valóban erkölcsi kötelességének érezte, hogy felhívást intézzen a szovjet kormányhoz a magyarországi harcok beszüntetésére. Ugyanakkor általános szolidaritási akció bontakozott az osztrák lakosság körében, melynek eredményeként segélyszállítmányok tömege érkezett Budapestre és más magyar városokba. A következő hetekben Ausztria kezdeményezője volt az ENSZ-ben a magyarországi helyzettel kapcsolatos indítványok egyikének. (A továbbiakban is mindvégig támogatta a magyarországi helyzet kivizsgálásával és a magyar ENSZ-delegáció mandátumának elismerésével kapcsolatos nyugati állásfoglalásokat.) Ezek az akciók adták vélhetően az ötletet a szovjet vezetőknek ahhoz, hogy a magyarországi forradalom okai között a nyugati hatalmak támogatását és a szélsőjobboldali magyar emigráció aktív részvételét is megnevezzék, és ezzel közvetett politikai nyomást gyakoroljanak a semleges, de egyértelműen nyugati orientációjú, az európai integrációs folyamatokhoz csatlakozni kívánó osztrák államra.

A november–december folyamán kibontakozott szovjet, csehszlovák és keletnémet rágalomhadjárathoz némi bizonytalankodás után csatlakozott a Kádár-kor-

[1] Az 1945–1985 közötti magyar–osztrák politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok nyomtatott forrásokon nyugvó elemzését a Bécs melletti Laxenburgban működő Nemzetközi Politikai Intézetben a *Zdeněk Mlynař* vezette politológus-csoport végezte el a nyolcvanas években. Beziehungen 1985. Vö. Gecsényi–Vida 2000.

mány is. A konfliktus kiszélesedéséhez jelentősen hozzájárult a magyar menekültek minden elképzelést meghaladó áradata, a közös határon életbe léptetett szigorú tűzparancs, az ebből fakadó gyakori határsértések és a menekültek számára nyújtott példátlanul hatalmas, a Kádár-kormányt irritáló osztrák segítség éppúgy, mint az osztrák polgári és szocialista sajtó egyöntetű és határozott állásfoglalása a forradalom vérbefojtóival szemben.[2]

Ezekkel összefüggésben értelmezhető, hogy a magyar kormány 1957 januárjában döntéseket hozott a nyugati határ megerősítéséről, az aknazár újbóli kiépítéséről.[3]

Újabb súlyos feszültségforrást jelentett, hogy *Julius Raab* kancellár január 20-i rádióbeszédében felvetette Magyarország (osztrák mintájú) semleges státusza megteremtésének a lehetőségét, és javasolta a kérdésnek egy, a haderő- és fegyverzetcsökkentésről tartandó nagyhatalmi konferencia keretében történő megtárgyalását. A javaslatot, mint a magyar belügyekbe történő beavatkozást, a szovjet sajtó élesen bírálta, a kádári apparátus pedig hosszú ideig alkalmasnak találta arra, hogy az Ausztriával szembeni vádak alapjaként használja.[4]

Ebben a feszült helyzetben az átlagosnál nagyobb jelentőséget kapott az a tény, hogy az osztrák minisztertanács február 5-i ülésén határozatot fogadtak el a kulturális és sportkapcsolatok korlátozásáról, ami két héttel később minden addiginál élesebb összecsapáshoz vezetett a két ország között.[5] Aligha kétséges, hogy ennek a feszültségnek a kialakulásában ismételten szerepet játszott a szovjet vezetés Ausztriának szánt újabb figyelmeztetése, amelyet a központi pártlap, a *Pravda* február 9-i számában megjelent terjedelmes szerkesztőségi cikk fogalmazott meg. Az írás az osztrák külpolitika nyílt kritikájaként egy sorba állította a magyar forradalom idején tanúsított osztrák magatartást, Raab január 20-i beszédét, az európai szervezetekhez történő közeledést és a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség, illetve a Béke Világtanács irodáinak röviddel korábban Bécsből történt kiutasítását. A lap figyelmeztette Ausztria vezetőit, hogy külpolitikai irányvonaluk nem felel meg a független és semleges Ausztria érdekeinek. A magyar Külügyminisztérium február 21-én közzétett nyilatkozata pedig ismételten súlyos vádakkal illette Ausztriát és az osztrák kormányt: a semlegesség megsértésével, illetve az ENSZ alapokmányába ütköző magatartással vádolta.[6]

Ettől kezdve két hónapon át, éles hangú jegyzékváltásokkal és provokatív lépésekkel tarkított „állóháború" bontakozott ki a két ország között. A magyar rendőrség több napon át blokád alatt tartotta a budapesti osztrák külképviseletet, az osztrák légügyi hivatal megtiltotta a Malév első bécsi repülőjáratának a fogadását, a Belügyminisztérium pedig nem adott vízumot az osztrák kommunisták kongresszusára Bécsbe készülő *Marosán György*nek.[7]

Ilyen előzmények után értesült az osztrák közvélemény a magyar–osztrák határ megerősítéséről, pontosabban az aknazár ismételt kiépítéséről. A „vasfüggöny" újbóli lebocsátása azonban, noha évekre szólóan a kétoldalú kapcsolatok egyik válságeleme

[2] A magyar–osztrák kapcsolatoknak a magyar forradalmi eseményekkel kezdődő új szakaszáról ld. Iratok 2000.

[3] MOL XIX-A-83-a, 1957. január 24. 14. sz. minisztertanácsi jegyzőkönyv. 3. pont.

[4] Vö. Eger 1981, 51–54. és Rauchensteiner 1986, 107–108.

[5] ÖStA AdR BKA/AA, Kabinett, Ministerratsprotokolle, Fasz. 66. Beschlussprotokoll 25. Punkt. 28. Sajnos az osztrák kormány jegyzőkönyvei teljességükben jelen pillanatban még nem kutathatók. Így a külügyi anyagban elfekvő kivonatokat, másolatokat használhattuk.

[6] ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. Ungarn 2 GZ 216.698-Pol./1957. A budapesti osztrák követség összefoglalója.

[7] Ld. Iratok 2000, 19. sz.

lett, a pillanatnyi helyzetet nem élezte tovább. Áprilisban került ugyanis sor *Anasztaz Mikojan* szovjet miniszterelnök-helyettes 1956 novemberében elmaradt bécsi látogatására, amikor is a szovjet vezető mind a magyar, mind az osztrák kormányt a kapcsolatok rendezésére ösztökélte. Ennek a hatására az osztrák külügyminisztérium, bár erélyesen tiltakozott az aknamező ellen, lényegében tudomásul vette és elismerte: a műszaki zár kérdése magyar belügy. Ezen nem változtatott az sem, hogy ismételten kiderült: a taposó aknákból és drótakadályból álló záróvonal számos helyen átnyúlt osztrák területre vagy olyan közel futott ahhoz, hogy ily módon is veszélyeztetette a határ menti birtokosok életét, munkáját, nem szólván a kíváncsiskodó turistákról vagy az eltévedt állatokról.[8]

A holtpontról történő elmozdulás annál is inkább fontos lett volna, mert 1957 nyarára a két ország között olyan — részben átmeneti, részben akut — problémák halmozódtak fel, amelyek nem csupán folyamatosan veszélyeztették a mindennapi kapcsolatokat, de nem illettek be a két világrendszer békés egymás mellett éléséről frissen kialakított szovjet külpolitikai irányvonalba se.

1957 októberében az osztrák kormány azután váratlan gesztust tett, amikor egy magyar jegyzékre reagálva betiltotta az *Út és Cél* c. emigráns hungarista lapot és szerkesztőjét kiutasította az ország területéről. Október 31-én aláírták azt az egyezményt, amely rendezte az egykor közös Dunagőzhajózási Társaság magyar alkalmazottainak nyugellátását. A légkör[9] kedvezőnek ígérkezett ahhoz, hogy gyorsan tető alá hozzák *Horváth Imre* külügyminiszter bécsi találkozóját *Leopold Figl* külügyminiszterrel. Megbeszélésükön megállapodtak arról, hogy diplomáciai szinten tárgyalásokat folytatnak a legégetőbb rendezetlen kérdések meghatározásáról. Figl és munkatársai első helyen említették a határzár problémáját.

1957–58 fordulóján azonban kiderült, hogy a Horváth–Figl-találkozón a további tárgyalások tartalmáról és formájáról elhangzottakat a két fél eltérően értelmezi, azaz láthatólag vannak olyan irányzatok a magyar vezetésben, amelyek másként vélekednek a feszült viszony enyhítésének esetleges módozatairól. (Ezekre a párt-, a belügyi, a külkereskedelmi és a külügyi adminisztrációk különböző érdekcsoportjainak összehasonlító elemzése deríthetne fényt.)[10] Így történhetett, hogy a forra-

[8] Mikojan látogatására és a határzár kiépítésére vonatkozóan ld. Iratok 2000, 16. sz., 18. sz. és 20. sz.

[9] Érdemes idézni Kádár Jánosnak a Politikai Bizottság október 22-i ülésén tett megjegyzését, ami aláhúzta azt, hogy milyen fontosságot tulajdonít a tárgyalásoknak a magyar politika. „Láttam, hogy egy osztrák finánccot [*Franz Melchart*ot] elfogtak, aki most itt ül nálunk. Ha ez az ember Közép-Európa legnagyobb kéme volna, akkor is figyelembe kellene venni, hogyan alakul most a helyzetünk az osztrák kormánnyal. Az osztrák kormány több hivatalos, bár nem nyilvános nyilatkozatából ismerjük, hogy javítani akarja viszonyát velünk. Ennek érdekében már eddig is nem kis lépéseket tett. Miért kell akkor nekünk most egy ilyen finánc-ügyet csinálni. Miért nem dolgozunk úgy, ahogy egy okos kormánynak kellene: felvenni a szükséges jegyzőkönyveket, és az illetőt átadni az osztrák kormánynak. Javaslom, hogy még a holnapi nap folyamán a Külügyminisztérium ilyen irányban beszéljen az itt lévő osztrák ügyvivővel." MOL M–KS 288. f. 5/47. őe. 25. Melchartot november első napjaiban átadták az osztrák hatóságoknak. (Az állásfoglalás súlyát külön aláhúzta, hogy két évvel később, 1959 nyarán *Josef Bühringer* vasúti kalauzt ugyancsak kémkedés gyanúja alapján halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélte a Legfelsőbb Bíróság.) Kádár hasonló értelmű megnyilatkozásai esetenként a következő években is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar külpolitika Ausztriát illetően túljusson egy-egy zátonyon. Külpolitikai döntéshozó szerepéről ld. Fülöp–Sipos 1998, 437.

[10] Évekkel később, 1962. február 20-án a magyar–osztrák kapcsolatok aktuális kérdéseiről szóló jelentés vitájában a Politikai Bizottság ülésén Kádár nyíltan beszélt erről: „a mi gyakorlatunkban érezhető eltérés van a Központi Bizottság, a kormány, a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium politikája és még egy-két vonal között. Én a következőt látom: a Külügyminisztérium egy hajszállal többet szorgalmaz, mint a mi politikai szerveink. Ő mindig harcol a kontaktusokért és ez természetes, normális, de nem mindig fedi azt a vonalat, amit szeretnénk. Ezeket megfelelő korlátok közé kell szorítani. Általában olyan szabályt kell alkal-

dalmi eseményekről kiadott kormányzati propagandaanyag, a „fehér könyv" ismételten súlyosan megvádolta Ausztriát a semlegesség megsértésével, a rendőrség zaklatta *Walter Peinsipp* követet, egy magyar diplomatának pedig kémkedés gyanúja miatt kellett elhagynia bécsi állomáshelyét. A mégoly fontos kormányzati kapcsolatfelvétel így nem vált általános fordulat kiindulópontjává, hanem csupán a diplomáciai párbeszéd folyamatosságának fenntartásában és különböző formáinak további keresésében játszott szerepet. A kérdés az volt, hogy mindez újból töréshez vezet-e vagy az osztrák diplomácia elviseli a provokációkat. Az óvatos, a nyugati világnak elkötelezett és arra erősen figyelő osztrák külpolitika azonban láthatóan nem mondott le arról, hogy megkíséreljen javulást elérni a bilaterális kapcsolatokban. Ennek tudható be, hogy 1958. május–június folyamán az osztrákokat egy diplomáciai bonyodalommal és kiutasítással végződött kémbotrány, a *Nagy Imre* miniszterelnök és mártírtársai kivégzése miatt kirobbant nemzetközi felháborodás és a magyar részről ismételten megszaporodott fegyveres határsértések sem térítették le a kapcsolatok rendezése felé vezető útról, legfeljebb késleltették az előrehaladásban.

A kialakult állapotokat, a lassú, az általános nemzetközi viszonyoktól függő, előrehaladás megkerülhetetlenségét láthatóan a magyar fél is tudomásul vette: 1958 augusztusában a minisztérium kollégiumának készített jelentésben több évre szóló új stratégiát fogalmazott meg. Ennek a lényege a két ország viszonya javításának a nagy, átfogó politikai tárgyalásoktól történő minél erőteljesebb függetlenítése, másként fogalmazva — amint az a következő években ki is derült — az emberi kapcsolatok fejlődésének elősegítése volt.[11] 1958. október 17-én *Sík Endre* és *Leopold Figl* külügyminiszter bécsi találkozóján megerősítették a fokozatos rendezésre irányuló kölcsönös szándékot.[12]

Miközben a kormányközi politikai kapcsolatokban összességében 1958-ban nem történt látványos elmozdulás, a mindennapi érintkezésben osztrák részről felbukkantak központilag nem tervezett — mégpedig a közvetlen érdekeknek megfelelően burgenlandi, tartományi szintű — gazdasági kezdeményezések, tudományos és kulturális kapcsolatkeresések.

1959-ben, hasonlóan a Magyarország nemzetközi megítélésében tapasztalható változásokhoz, valóban gyors és jelentős — lényegében már hosszú ideje előkészített — lépések történtek. Az osztrák parlament ratifikálta az 1956-ban aláírt vízügyi egyezményt, megkötötték az országúti teherfuvarozási egyezményt, aláírták a légügyi egyezményt. Ami a legfontosabb volt, 1959 októberében megemelt értékű három éves árucsere-forgalmi szerződést írtak alá, amelybe beépítették a harmadik országban történő ipari együttműködést. Igen jelentős volt az 1956-ban félbeszakadt vagyonjogi megbeszélések albizottsági szintű folytatása, nem hoztak viszont érdemi előrelépést

mazni, hogy a szakmai törekvéseket alárendeljük a Központi Bizottság és a kormány politikájának minden vonalon, a Külügynél is és a Belügynél is." MOL M–KS 288. f. 5. ő. e. és 258. ő. e. Jegyzőkönyv 14–15.

[11] Iratok 2000, 35. sz. „A tárgyalások hosszú ideig — esetleg több évig is — elhúzódhatnak, a nemzetközi helyzet bármilyen változásával meg is szakadhatnak, ezért megfelelő terveket kell kidolgoznunk arra is, hogyan javíthatjuk tovább a két ország kapcsolatait, a tárgyalásoktól függetlenül is. A tárgyalások megkezdése kétségtelenül hozzájárulna az általános légkör javulásához és az egyes vitás kérdések rendezésének elősegítéséhez (kivéve azt az esetet, ha az osztrákok provokatív kérdések felvetésével, vagy esetleg elfogadhatatlan feltételek támasztásával eleve a légkör megrontására törekednének). Világosan kell azonban látnunk, hogy a függő kérdések nagy része a tárgyalásoktól függetlenül is rendezhető és erre törekednünk kell. Ezért a helyes mértéket megtartva továbbra is kezdeményeznünk kell és fel kell karolnunk az esetleges pozitív osztrák kezdeményezéseket is." Uo. 123.

[12] Uo. 37. sz.

a forradalom idején szülők nélkül Ausztriába került kiskorú gyermekek sorsáról tartott — mindinkább okafogyottá vált — diplomáciai egyeztetések. Szakértői szinten megbeszélések kezdődtek növényvédelmi és állategészségügyi, továbbá jogsegély- és szociálpolitikai egyezményekről. A tavasz folyamán a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében érdekelt osztrák gazdasági csoportok nyomására *Johann Wagner* burgenlandi tartományfőnök vezetésével kormányküldöttség utazott Budapestre a Nemzetközi Vásár alkalmából, amelynek tagja volt *Karl Gruber* korábbi külügyminiszter is. *Baczoni Jenő* külkereskedelmi miniszterhelyettes meghívást kapott a bécsi nemzetközi vásár megnyitására. Ezenfelül szakszervezeti, társadalombiztosítási, élelmiszeripari és szövetkezeti delegációk jártak Ausztriában. Aligha többet, mint hiú reményeket tükröztek viszont azok a magas szintű magyar meghívások, amelyeket Raab kancellárnak és a frissen kinevezett *Bruno Kreisky* külügyminiszternek adtak át az év folyamán. A leglátványosabb változás a sporttalálkozók felújított rendszerességében, az újságíró-látogatások kezdeményezésében és a kulturális rendezvények — igaz nem államközi szintű — újraindításában történt.[13]

Az osztrák külügy vezetői láthatóan értékelték, hogy 1959 szeptemberében *Puja Frigyes* helyére *Sebes István* addigi külügyminiszter-helyettest nevezték ki Bécsbe, noha Sebest dogmatikus kommunistaként tartották számon a Ballhausplatzon. A protokolláris változásokat a hazatérő Puja Frigyes búcsúfogadásán megjelent hivatalos személyiségek névsora mutatta. Míg 1957 és 1958 folyamán a magyar követség rendezvényei szerény látogatottságnak örvendtek a kormányzat részéről, Puja 1959. július 29-én tartott fogadásán Raab kancelláron kívül Kreiskyvel az élen ott volt a külügyminisztérium teljes vezetése, a köztársasági elnök kabinetfőnöke, a legfelső bíróság elnöke, Bécs rendőrfőnöke, a bécsi és a burgenlandi tartománygyűlés elnöke, megjelentek a különböző minisztériumok képviselői, kamarai és gazdasági vezetők, egyetemi tanárok.[14] A már hagyományossá vált októberi külügyminiszteri megbeszélésen Kreisky elfogadta Sík Endre meghívását és elment a magyar követségre. A rendezés korlátjaira azután éppen a Sík–Kreisky-tárgyaláson derült fény. Miután szó esett a gazdasági téren elért eredményekről, a megoldatlan kérdésekről, utóbbi nyíltan értésre adta azt a régóta egyértelmű osztrák felfogást, hogy a két ország közötti viszony alapvető átalakulásához, a kormányzati szintű rendezéshez meg kellene változnia a politikai légkörnek. Ennek a hiányában lehetetlennek tartotta egy budapesti meghívás elfogadását is. (Válaszul Sík nem járult hozzá a látogatásról szóló közlemény kiadásához.) Vélhetően az amerikai diplomácia késztetésére is, megkísérelte meggyőzni a magyar külügyminisztert arról, hogy mily fontos volna lehetővé tenni *Sir Leslie Munro* ENSZ-főmegbízott magyarországi tájékozódását és felajánlotta a közvetítést *Mindszenty József* bíboros ügyének a megoldásában.[15] Röviddel a találkozót követően az osztrák ENSZ-küldöttség (a szovjet nyomás ellenére) ismét a magyar mandátum elismerése ellen szavazott.

A magyar politikai vezetés csalódottsága az 1959. decemberi követi értekezleten Puja Frigyes miniszterhelyettes szavaiban kapott hangot. Puja, miközben elismerte a „pozitív alaptendenciákat" Ausztria viszonylatában, nevetségesen periférikus vádakkal illette az osztrák politikát.[16]

[13] Uo. 40. sz.
[14] MOL XIX–J–1–j, 22. dob., Ausztria 5/f, KüM 005111/1959.
[15] Iratok 2000, 43. sz.
[16] MOL XIX–J–1–j, 28.dob., Ausztria Vegyes 4/fb. A diplomataértekezlet jegyzőkönyve. 11–12.

Az értekezlet légköréhez képest a magyar–osztrák viszonyt elemző minisztériumi jelentés 1960. február 17-én tartott kollégiumi vitáján a hangnem további határozott keményedését lehetett érzékelni. A felszólalások elsősorban az 1959-ben elért eredmények megítélésében tértek el egymástól. Többen arról beszéltek, hogy a kapcsolatok 1959 őszétől ismét stagnálnak és osztrák részről valójában nincs érdemi változás a Magyarországgal szemben követett politikában. *Péter János* miniszterhelyettes, aki lényegében megismételte *Kádár János* és *Biszku Béla* röviddel korábban az MSZMP VII. kongresszusán Ausztriával kapcsolatban elhangzott propagandisztikus felszólalását, kifejezetten negatívan ítélte meg az osztrák magatartást. Az igen ellentmondásosan felszólaló Sík Endre miniszter odáig ment, hogy az osztrák politikusok magatartását az Anschluss előtti időszakkal hasonlította össze, amikor pártállástól függetlenül valamennyien nácik voltak. Ezt aktualizálta is, mondván: „Mind amerikai szolgálatban állnak. Kreisky azt csinálja, amit az amerikaiak parancsolnak nekik."[17]

A folytatás sem maradt el: a Külügyminisztérium 1960. június 23-án — miközben 1956 ősze óta első ízben, kiterjedt program keretében szakminiszteri szintű látogatásra került sor Ausztriában — terjedelmes jegyzéket nyújtott át a budapesti osztrák követnek. Ebben, a *Nyikita Hruscsov* vezette szovjet kormányküldöttség ausztriai útja előestéjén, ismét a korábbi zsarolási módszerrel próbálkoztak és vádak sorát zúdították Ausztriára.[18] Nem kétséges, attól a szándéktól vezettetve, hogy ezzel vagy engedményekre kényszerítik az osztrákokat, vagy ellenkező esetben újból lelassítják a közeledési folyamatot. Miután a látogatás — egyes magyar vezetőknek szovjet részről is táplált reményei ellenére — semmiféle változást sem okozott az osztrák külpolitikában, a második variációnak megfelelően ismét megsokasodtak a határ menti, magyar fegyveres provokációk és az ezekkel kapcsolatos jegyzékváltások, kormánynyilatkozatok, valamint kiújult a sajtóháború. Az egymásnak ellentmondó lépésekkel tarkított időszak — amelyet továbbra is jellemeztek az alacsonyabb vagy éppen magasabb szintű látogatások, jellemzett a hullámzó, de összességében nem csökkenő gazdasági együttműködés, az erősödő idegenforgalom, a növekvő számú tudományos és kulturális rendezvény, másrészt a fegyveres határkonfliktusok sora, egy katonai *erődrendszer* kiépítése a határ osztrák oldalán — 1960. november–december folyamán érte el mélypontját, ámbár láthatóan ismét anélkül, hogy visszavonhatatlan fordulat történt volna. Az országgyűlés decemberi ülésszakán mondott beszédében ugyanis Kádár János optimistán ítélte meg az Ausztriával és az Egyesült Államokkal fennálló kapcsolatok perspektíváit.[19]

1961 nyarán azután megtört a jég a határügyi kérdések megoldását célzó egyezményeket illetően, és megkezdődtek a konkrét tárgyalások. 1962 első hónapjaiban a Ballhausplatz akár gesztusértékűnek is tekinthető cserét hajtott végre a budapesti követi poszton. Hat esztendős szolgálat után haza hívta Walter Peinsippet, aki a forradalom alatt és után tanúsított bátor magatartása miatt mindvégig szálka volt a Kádár-kormány szemében. Ennél, legalábbis politikailag, fontosabb esemény volt, hogy 1962 májusában Raab volt kancellár, a Szövetségi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke — figyelmen kívül hagyva az osztrák sajtó kritikáját — a Budapesti Nemzetközi Vásár alkalmából két napra küldöttség élén Budapestre utazott és a vásár osztrák pavilonjában üdvözölte az odalátogató magyar vezetőket. A nyár fo-

[17] Uo. 8. dob., Ausztria 4/b KüM 005634/1960. Jegyzőkönyv.
[18] Iratok 2000, 48. sz.
[19] *Népszava*, 1960. december 10. 1.

lyamán a burgenlandi tartományi kormány tagjai — pártkülönbség nélkül — két napra Sopronba látogattak és a határ menti kapcsolatokról tárgyaltak a Győr–Sopron megyei vezetőkkel. Szeptember 20-án a magyar minisztertanács hozzájárult a vagyonjogi főbizottság 1956-ban megszakadt tárgyalásainak osztrák kezdeményezésre történő folytatásához. Ezzel — noha a megoldásra váró problémakör a korábbiaknál jóval nagyobb lett, mivel napirendre került a potsdami négyhatalmi megállapodás értelmében szovjet tulajdonba került, majd Magyarországnak eladott német (eredetileg osztrák) vagyonnak és az ún. „új osztrákok", azaz egykori magyar állampolgárok tulajdonának a kérdése — megnyílt a lehetősége az egyik legjelentősebb bilaterális, azaz a nemzetközi viszonyoktól független, tehertétel rendezésének. Röviddel később aláírták az öt évre szóló kereskedelmi és fizetési egyezményt.[20] A berlini fal építése, majd a kubai rakétaválság nyomán kialakult helyzet láthatóan már nem befolyásolta egyik kormány szándékait sem.

Egy 1962-ben (közelebbi időpont megjelölés nélkül) készült összefoglaló, amely *A Magyar Népköztársaság külpolitikája és kapcsolatai a legfontosabb országokkal* címet viselte, már kedvezően értékelte az ország nemzetközi helyzetét, és a fő célkitűzések között első helyen jelölte meg a kapcsolatok normalizálását Ausztriával, illetve Angliával, Franciaországgal és Olaszországgal, külön is kiemelve az Osztrák Köztársaságot.[21] Röviddel azelőtt, hogy az ENSZ decemberi közgyűlése megszüntette Munro ENSZ-megbízott mandátumát a *magyar kérdés* vizsgálatára, Kádár János az MSZMP VIII. kongresszusán megállapította: Ausztriával jószomszédi kapcsolatok kialakítására törekszenek, hasznos együttműködés lehetséges a két ország között, miután érdekeik nem ütköznek.[22]

1963 folyamán a határegyezmények aláírása és a vagyonjogi megállapodás körüli huzavona[23] változatlanul akadályozta a formális összebékülést, ám *Bruno Pittermann* alkancellár mint az államosított ipar felügyeletét ellátó kormánytag és *Fritz Bock* kereskedelmi miniszter üzletemberek élén májusban Budapestre látogatott a nemzetközi vásár megnyitására. Kreisky külügyminiszter bukaresti és szófiai látogatásai, a korábbi lengyelországi utakat követően, megerősítették az osztrák külpolitika általa fémjelzett vonalának a folytatását. Nem kevésbé volt jelzésértékű a konzervatív néppárti *Heinrich Drimmel* oktatási miniszter addig egyértelműen elutasító magatartásának enyhülése, aminek a Collegium Hungaricum új épülete megnyitó ünnepségére Bécsbe utazott *Bognár Józseffel* történt beszélgetésen adta tanújelét.[24] A Politikai Bizottság 1963. december 21-i, majd 1964. június 16-i határozatai[25] a vagyonjogi tárgyalások befejezéséről azután végképp elhárították az utolsó akadályokat a magas szintű politikai találkozók, a további szakegyezmények egész sora és a bővülő gazdasági és nemzetközi együttműködési lehetőségek elől. *Fock Jenő,* a minisztertanács elnöke első helyettesének 1964. júniusi ausztriai fogadtatása már ennek a jegyében zajlott.[26] Kedvezően befolyásolta a légkört a vízumkiadás megkönnyítéséről szóló régóta esedékes július 28-i politikai döntés is.[27]

[20] MOL XIX-J-1-j, 23. dob., Ausztria 5/f KüM 003052/1/1962.
[21] Uo. M-KS 288. f. 32/1962/16. ő. e. 92–104.
[22] MSZMP VIII. kongresszusa, 23.
[23] Iratok 2000, 65. sz.
[24] Uo. 64. sz.
[25] MOL M-KS 288. f. 5/323. ő. e. és 5/336. ő. e.
[26] Iratok 2000, 67. sz.
[27] MOL M-KS 288. f. 5/339. ő. e. és 5/340. ő. e.

A folyamat csúcspontját kétség kívül a Bruno Kreisky vezette népes osztrák küldöttség október végi budapesti látogatása jelentette. A láthatóan oldott légkörű tárgyalások, a vezető politikusokkal történt találkozások, a két meghatározó egyezmény aláírása, a további elképzeléseket rögzítő szakértői megbeszélések és a külképviseletek nagykövetségi rangra emelése nyomán Kreisky joggal hangsúlyozta az osztrák külpolitika alapelveiről a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában, hogy „az osztrák–magyar kapcsolatok most új fázisba léptek. A napokban aláírt szerződések ennek az első látható bizonyítékai. Mi tehát egy új korszak kezdetén állunk, amely népeink számára nagy jelentőséggel bír." Ez azonban nem azt jelenti, idézte Kreisky *Josef Klaus* kancellárt, „hogy ideológiailag fellazultunk vagy készek vagyunk lépésről lépésre a lényegünkből valamit feláldozni a kommunista rendszerhez történő közeledésben, hanem ellenkezőleg, elég erősnek érezzük magunkat eszmeileg és meg vagyunk győződve eszméink és társadalmi berendezkedésünk helyességéről".[28]

Az ideológiai fenntartások hangsúlyozása mellett ez valójában azt jelentette, hogy nyolc esztendővel a magyar forradalom küzdelmes napjai és vérbefojtása után a nemzetközi viszonyokban és a Kádár-kormányzat megítélésében bekövetkezett alapvető változások s nem utolsósorban a két ország közötti megoldatlan problémák rendezésében — a lehetőségek határain belül — elért eredmények hatása alatt a bécsi polgári–szocialista koalíció Magyarország esetében is szentesítette a Kreisky nevével fémjelzett keleti nyitást. A megbeszélések adtak alapot ahhoz, hogy a magyar politikai vezetés 1965 tavaszán döntést hozzon a mindkét ország számára legkényelmetlenebb probléma, az aknazár fokozatos felszámolásáról és a helyén egy műszaki jelzőrendszer kiépítéséről.[29] „A kör négyszögesítése, egyesíteni a távolságtartást és a közeledést egy kommunista rendszert illetően — mint *Hans-Georg Heinrich* osztrák politológus a nyolcvanas évek közepén készült tanulmányában írta — sikerült."[30]

A Kádár-kormányzat számára a látogatás és az egyezmények aláírása kétségkívül a meghatározó jelentőségű külpolitikai sikerek sorába tartozott, hiszen hosszú és nehéz tárgyalásokat követően közvetlen szomszédjával — egy polgári berendezkedésű országgal — nem csupán normalizálta kapcsolatait, de állandósította az együttműködést, ami a Szovjetunió által kijelölt határok között is új lehetőségeket teremtett a szélesebb körű (alkalmanként európai horizontú) politikai, gazdasági és kulturális tevékenységhez.

[28] Idézi Bielka 1983, 220. Bielka azonban nem jelzi, hogy Kreisky Klaust idézte. Ezt Hans-Georg Heinrich politológus írja annak bizonyítására, hogy a külügyminiszter mindkét kormánypárt álláspontját képviselte. Heinrich 1985, 28.

[29] MOL M–KS 288. f. 5/360. ő. e. 14–19. (A Politikai Bizottság ülése, 1965. március 2.) és 365. ő. e. 129–132. (A Politikai Bizottság ülése, 1965. május 11.) A Politikai Bizottság elé terjesztett jelentés szerint az aknazár felépítése annak idején helyes és szükséges volt, de az évek folyamán elavult, az aknák robbanóképessége már „elenyésző". Felépítése 1957 folyamán 95,5 millió forintba, 2-3 évenkénti karbantartása 37 millió forintba került. Fenntartása már nem áll arányban sem a költségekkel, sem negatív propaganda hatásával. Az aknazárat pótló lehetőségek között a Politikai Bizottság számba vette azt, hogy a) az aknazárat a személyi állomány növelésével pótolja; b) semmilyen formában se pótolja; c) egy, a Szovjetunióban és Csehszlovákiában alkalmazott gyenge áramú jelzőrendszerrel pótolja. Végül a c) variáns mellett döntöttek és engedélyezték 40-50 km hosszan, nem összefüggően a jelzőrendszer kísérleti jelleggel történő felépítését és az aknák felszedését. A munkát öt hónapra tervezve az őszi betakarítást követően egy 4-500 fős műszaki zászlóalj kezdte meg, költségét 17 millió forintban határozták meg. Pontosan egy évvel később a Belügyminisztérium jelentése megállapította, hogy a jelzőrendszer 50 km hosszúságban készült el, 70 km hosszan kb. 300 ezer aknát szedtek fel, a költségek 20 millió forintra rúgtak, 3 személy súlyosan, 9 személy könnyebben megsérült. A jelentést elfogadó határozat a munkák befejezését 1969-re irányozta elő, azzal, hogy az árvíztől veszélyeztetett határterületet előnyben kell részesíteni. Uo. 5/398. ő. e. 179–180.

[30] Heinrich 1985, 29.

KÁDÁR BÉLA

MAGYAR GAZDASÁGDIPLOMÁCIA A KILENCVENES ÉVEKBEN

I. Kiindulási helyzet – feladattisztázás

Magyarország az első világháború és a századvég közötti kereken nyolc évtizedes időszakban a 20. század európai történetében egyedülálló mértékű gazdasági pozícióromlást szenvedett el. Nem vitatva a társadalmi és természeti környezetben érzékelhető negatív folyamatok jelentőségét, a nemzetközi fejlődési folyamatok mögötti leszakadás mértékét mégis a gazdaság teljesítményei szemléltetik. Erőforrásokkal szűkösebben ellátott, közepesnél gyengébben fejlett, kis gazdasági potenciállal rendelkező országokban történelmi tapasztalatok szerint a gazdasági teljesítmények szoros ös - szefüggést mutatnak a külgazdasági kapcsolatok alakulásával, mennyiségi s minőségi jellemzőivel.

1. A nemzetközi *lemaradás* első jelei már a trianoni békével együtt járó megrázkódtatások nyomán jelentkeztek. Elszaporodásuk a második világháború végét követő négy évtizedben tükrözte a háború következményeit és az azt követő szovjet megszállás, az országra erőltetett, de az ország fejlődéstörténeti örökségével, adottságaival összehangolatlan társadalmi-gazdasági modell s gazdaságpolitikai célrendszer tehertételét, a világgazdaság s általában a nemzetközi fejlődés új kihívásaira adott politikai válaszok elégtelenségét.

A szovjet intézményrendszer és fejlesztési koncepciók átvételének függvényében a második világháború végét követő évtizedben lényegében hadigazdálkodási autarchia, a későbbiekben a KGST együttműködését kiszolgáló anyag-, energia-, tőke- és izomerő-igényes beruházási, termelési, felhasználási-külkereskedelmi struktúra, illetve növekedési pálya alakult ki a szakosodási előnyök erőteljes mellőzésével. A nyolcvanas években már a magyar gazdaság egységnyi GDP előállításához 40%-kal több anyagot s energiát, 50%-kal több tőkét használt fel, mint az OECD-országok átlaga. Magyarország az 1953 utáni, az úgynevezett koreai hosszt lezáró, majd a két kőolajárrobbanást, az 1981. évi kamatrobbanást követő időszakban a globalizáció kibontakozásával megjelenő szerkezeti kihívásokra nem tudott megfelelő választ adni. A nemzetközi versenyképesség romlását jelezte, hogy 1938-ban még a legfejlettebb és legnagyobb partnerországokba exportált magyar ipari termékek egységárai meghaladták vagy megközelítették az ottani átlagárszínvonalat, a nyolcvanas években már a 40–60% közötti, a technológiaigényes termékeknél a 7–20% közötti sávra csúsztak vissza. A fejlett piacgazdaságokba irányuló magyar kivitelben a világméretekben növekedés-hordozó gépipari termékek aránya 1938-ban még a fejlett országok átlagának 60%-ára, a nyolcvanas években már csak 30%-ára rúgott. A rossz szakosodás, gazdaság- és vállalatműködés következményeként kitágult az olló a magyar export- és importárak között. A külkereskedelmi cserearányok az 1937-et követő fél évszázad során 50%-kal romlottak, erőteljesen apasztották az ország rendelkezésére álló jövedelmeket, súlyos

eladósodáshoz vezettek, s a nyolcvanas évekre már befagyasztották a gazdasági növekedés ütemét is. A második világháború utáni évtizedek nagy részén végigvonuló konfrontáció a két rendszer között, valamint a romló gazdasági és külgazdasági teljesítmények növekvő mértékű világgazdasági térvesztéshez vezettek. Magyarország részesedése a világexportban 1938-ban még 0,65% volt, 1989-ben 0,32%-ot tett ki. Külgazdaság-érzékeny országban külgazdasági térvesztés mindenütt világgazdasági lemaradással jár. Az 1860 és 1914 közötti időszakban Magyarország a világgazdaság legdinamikusabb egységei közé tartozott. Fejlettségi színvonala Olaszországé és Spanyolországé között helyezkedett el, s a közepesen fejlett országok átlagának felelt meg. A második világháború utáni technológia-intenzív növekedési pálya kibontakozása leértékelte a magyar mennyiségi növekedési teljesítményeket, és Magyarország mindinkább lemaradt Ausztria, Finnország, Olaszország, Spanyolország és az iparosodó távol-keleti országok mögött. Így például az 1 főre jutó GDP vásárlóerő paritás alapján számítva is Portugáliában 8, Spanyolországban 48, Olaszországban pedig 111%-kal volt magasabb, mint Magyarországon.[1]

2. A nagymértékű kiszakadás a történelmileg kialakult európai együttműködési rendszerből, a nemzeti, majd kelet-európai autarchia keretei közötti növekedés a külgazdasági manőverképesség beszűküléséhez, illetve a gazdasági szuverenitás megfogyatkozásához vezetett. Egyrészt nemcsak külpolitikai és katonai téren, hanem külgazdasági téren is *egyoldalú függőség* alakult ki a magyar gazdaság és foglalkoztatás fenntartásához szükséges nyersanyagokat s energiahordozókat szállító, a magyar gazdaság gyengébb minőségű, kevéssé korszerű termékeit felvásárló Szovjetuniótól, másrészt a nemzetközileg is kimagasló, a KGST térségében egyedülálló mértékben eladósodott Magyarország nyugati finanszírozóitól. 1989 végén a 21 milliárd USA-dollárra rugó külföldi adósságállomány, illetve az egy főre jutó 2000 USA-dolláros külső adósságállomány viszonylagos nagyságrendje nemzetközileg is kimagasló, a kelet-közép-európai országok csoportjában egyedülálló mértékű volt. E *kettős függőség* a rendszerváltás előtti reformpolitikai törekvések és a magyar érdekérvényesítési lehetőségek szempontjából eleve kényszerpályákat, célkonfliktusokat alakított ki s tartott fent.

Az 1956-os nemzeti forradalom megkésett gyümölcseként jelentkező 1968. évi gazdasági reform s a többi sorstárs országnál kétségkívül erőteljesebb rendszerfellazítási törekvések ellenére a rendszerváltás lényegében a két világhatalom közötti, a Jaltát temető 1989. decemberi máltai megállapodás terméke. A rendszerváltás adott, illetve kapott keretfeltételein belül a gazdasági diplomácia feladata lett a piacgazdasági átalakulás külső feltételeinek kialakítása, az egyoldalú függőség felszámolása, illetve a külgazdasági kapcsolatok földrajzi átcsoportosítása, a visszatérés az európai és a nemzetközi gazdasági együttműködés történelmileg kialakult rendszerébe s a gyors gazdasági fejlődés, felzárkózás külgazdasági feltételeinek megteremtése.

3. A magyar külgazdaságpolitika és gazdaságdiplomácia új nyomvonalainak kialakításakor is világos volt, hogy az elmúlt fél évszázadban kialakult világgazdasági realitások nem teszik lehetővé a visszatérést a második világháború előtti időszak koncepcióihoz, szervezeti kereteihez, módszereihez, s *új típusú kihívásokat*, igazodási kényszereket, megoldási konstrukciókat jelentenek-követelnek. A gazdasági növekedés szellemi tőkefelhalmozáson alapuló hordozóerőinek térnyerése, az áru-, tőke-, technológia- és szolgáltatásáramlás korlátainak gyengülése, a föld-

[1] Forrás: International Comparison of GDP, U.N. New York 1988.

rajzilag távoli országok versenyének berobbanása, a nemzeti határokon túlnyúló gazdasági együttműködési, összefonódási formák, az integrációs tömörülések, a nemzetközi szabályozási rendszerek megjelenése világszerte s különösen a kis országok esetében leszűkítette, illetve felszámolta a nemzetgazdasági keretek közötti fejlődés lehetőségeit, a két világháború közötti nemzetállami vagy a KGST-időszak regionális protekcionizmusához kötődő gazdaságdiplomáciai feladatokat. A 20. század utolsó negyedének tapasztalatai egyértelműen jelezték, hogy a globalizálódó gazdaságban a vállalatok, a nemzetállamok sikere, kudarca az előremenekülésben, a nemzetközi versenyeredményekben, *versenyképességben* rejlik. Ebből adódóan a külgazdasági stratégia kezdettől fogva törekedett a rendszerváltás, felzárkózás, versenyképesség követelményeinek ötvözésére. A külgazdaság-érzékeny kis Magyarországban a gazdasági növekedés húzóereje — más országokhoz hasonlóan — csak a versenyképes export lehetett. A magyar gazdaság rendszerváltás előtti tőke- és energiaigényes termelési és exportstruktúrája csak igen szűk sávon tudott versenyképes termékeket előállítani, ezért elkerülhetetlen volt az ország adottságaival, elsősorban a munkaerő képességeivel összefüggő új szakosodás, termékszerkezet kialakítása. A szerkezet átalakítása, a felzárkózási folyamat beindítása viszont egyrészt új technológiákat, beruházásokat, erőforrásokat, másrészt fizetőképes nagypiacokat igényelt, s már ebből adódóan is gazdaságpolitikai és diplomáciai kulcsfeladattá vált az új nemzetközi partnerkapcsolatok kialakítása, a külgazdasági súlypontváltás a több mint négyévtizedes, függőséget hordozó, a globalizálódó gazdaságban növekvő hátrányokkal járó egyoldalú KGST-orientációból a fejlett országok felé.

A rendszerváltás és felzárkózás stratégiai céljai, a *helyteremtés* az új Európában és a globalizálódó világban a gazdaságdiplomácia számára sürgető feladatul tűzte ki a *kilépést* a KGST gazdasági együttműködési rendszeréből, a *társulási megállapodást* az akkori Európai Közösségekkel, a *szabadkereskedelmi megállapodások* kötését a fontosabb piacgazdasági partnerországokkal.

II. Európai megállapodások

1. Sajátos időbeni egybeesés alapján Magyarország töltötte be 1990. július 1-től kezdődően a KGST legfőbb irányítási szervének, a Végrehajtó Bizottságnak titkári posztját, ami bizonyos lehetőségeket kínált a szervezet sorsának befolyásolására. A *kilépés a KGST-ből* a kilencvenes évek magyar diplomáciájának természetesen nem szerves része, de időbeni, logikai sorrendiség, politikai követelmények szempontjából annak előfeltétele. A KGST-n belüli korábbi, a szervezet reformját célzó döntések alapján az 1991. január elsejei kezdettel áttért az egymásközti forgalomban a világpiaci árak alkalmazására és a dollárfizetésekre. Már a rendszerváltás beindulása előtt is látható volt, hogy a piacgazdasági átalakulás kezdeti növekedési vesztesége, a kis kelet-közép-európai országok döntési önállóságának növekedése, illetve a korábbinál nagyobb mértékben érvényesíthető érdekei miatt az egymásközti forgalom rendhagyóan magas s a gazdasági fejlődést fékező aránya erőteljesen csökken. Az országcsoport domináns állama, a Szovjetunió erős energiaszállítói pozíciói alapján alapvető érdekének tekintette az áttérést a világpiaci árakra és dollárfizetésekre. Nemzetközi tapasztalatok szerint puha fizetési formákat, klíring-egyezményeket válságos helyzetbe jutó országok szoktak működtetni. A rendszerváltás következményeként kialakuló átmeneti visszaesés

és a megváltozott érdekviszonyok nyomán, a világpiaci árak és dollárfizetések mellett előre jelezhető volt a KGST-országok közötti együttműködés elsorvadása is. A KGST-kötöttség felszámolására irányuló tárgyalásokat a Nyugat-Európából, illetve Brüsszelből érkező eltérő jelzések, üzenetek sem könnyítették. Legfelsőbb angol–francia döntéshozatali szinten olyan vélemények fogalmazódtak meg, hogy a volt szocialista országok önerőből, egymásközti együttműködés keretében oldják meg a piacgazdasági átalakulás legfontosabb feladatait, s csak ezután, 15–20 év múlva integrálódjanak az európai gazdasági térségbe. A nyolcvanas években az NSZK stratégiája is hosszabb *békés egymás mellett élési*, illetve átalakulási időszakkal számolt. Brüsszeli állásfoglalások viszont 1991-ben már összeegyeztethetetlennek tartották a KGST szervezeti túlélését a csatlakozási megállapodás követelményeivel. Gyakorlatilag egyéves tárgyalássorozat után fokozatosan fogadták el a tagországok a KGST utószervezet nélküli felszámolását. 1991. június 28-án, a közép-európai stabilitást, fejlődést következményeiben évtizedekre megrengető 1914. évi szarajevói merénylet 77. évfordulóján írták alá az érintett országok a megállapodást a KGST megszűnéséről. Egyidejűleg zárult le a szovjet csapatok kivonása Magyarországról nulszaldós gazdasági egyenleggel.

2. Időveszteség nélkül, 1990 őszén megindultak a tárgyalások a társulásról az Európai Közösségekhez, illetve az EFTA-tagországokkal köthető szabadkereskedelmi megállapodásokról. A több semleges európai országot magában foglaló Európai Szabadkereskedelmi Társulás három tagja is készült már a csatlakozásra az Európai Unióhoz. A maradék tagország szívesen látták volna a magyar belépést az EFTA-ba.

Magyarország érdekei viszont már nagyságrendi okokból is alapvető prioritásként jelölték ki a *társulást* az Európai Közösségekkel, majd a későbbi *csatlakozást*.[2] Az Európai Közösségek országaiba irányuló magyar kivitel már 1990–1992 átlagában is több mint háromszorosa volt az EFTA tagországokéba irányulónak, s a széles körű, gyors integrálódás követelményei a nagyobb alkalmazkodási nehézségek ellenére az EK-hoz kötődtek. Nehéz tárgyalások után 1991. december 16-án került aláírásra a lényegében szabadkereskedelmi megállapodásnak tekinthető, de a későbbi csatlakozásra is utaló Társulási Megállapodás, amely véglegesen 1994. február 1-én lépett hatályba. Az Európai Megállapodás, illetve a végleges életbelépés előtti időszak folyamatait szabályozó Ideiglenes Megállapodások aláírását követően több, a két szerződéshez kapcsolódó megállapodás jött létre a megállapodásokban rögzített piacra jutási korlátozások kiegészítésére, továbbfejlesztésére (például a mennyiségi korlátozások felszámolásának menetrendjéről, a textil-, bor-, juhkereskedelmi piacra jutás kedvezményeiről, a vámmentes keretek értékéről, a vámeltörlés határidejének előbbrehozataláról stb.).

A magyar gazdaságdiplomácia az európai integrálódás folyamatossága érdekében a Társulási Megállapodások hatálybalépése után parlamenti felhatalmazás alapján 1994. április 1-én benyújtotta kérelmét csatlakozásra az Európai Unióhoz. A gyorsított integrációs menetrendet magyar szempontból indokolta az EU-tagországok meghatározó *súlya* a magyar külkereskedelemben, idegenforgalomban, a magyarországi tőkebefektetésekben és külső finanszírozásban, a szabványügyi, jogi- és szabályozásrendszeri

[2] A magyar gazdaságdiplomácia EU-központú 1990. évi döntését az EFTA-megoldással szemben igazolták az időközben lezajlott események. Az EFTA és Magyarország közötti megállapodás 1993. március 29-én került aláírásra, s 1993. október 1-én lépett hatályba. Ausztria, Svédország, Finnország 1996. évi csatlakozása után az EFTA tagságát Svájc, Lichtenstein, Norvégia és Izland jelenti. Ezekbe az országokba a 2000. évi magyar kivitel 1,2%-a irányult.

elemekben. Történelmileg a magyar jog- és intézményrendszer, kultúra, gazdálkodás, közízlés mindig Nyugat-Európából kapott *késztetéseket*. A magyar történelemben balszerencsés 20. században az ország sorsát Trianonban és Jaltában döntötték el – a Magyarországról Magyarország részvétele nélkül hozott döntések. Így a nemzetstratégiai cél a részvétel az európai *döntési rendszerben*. A gazdaságdiplomáciai vezetés számára nem volt ismeretlen, hogy egyébként gyenge alkuerejű kis országok regionális szervezetek keretében kedvezőbb lehetőségekhez jutnak nemzeti érdekeik érvényesítésére. Az az összefüggés sem volt ismeretlen, hogy a katonailag védhetetlen határú Magyarország szempontjából csak a NATO-tagság jelenthet megfelelő biztonsági garanciát. Az Európai Unió viszont a NATO egyik gazdasági pillérre, miként a NATO mind ez ideig az Európai Unió biztonsági tartópillére. A történelmi folyamatok sajátos alakulása következtében Magyarország — mindenfajta, e téma körüli elméleti vita s fejtegetés ellenére — előbb lette a NATO tagja, mint az Unióé, e tény azonban a csatlakozási kérelem benyújtását indokoló összefüggéseket nem módosította.

Az EU csatlakozási stratégiájának s irányelveinek körvonalazódása után 1998-ban kezdődtek meg a *csatlakozási tárgyalások*, melyek első szakasza 2000 nyarára zárult le az összes fejezet megnyitásával. A magyar érdekek érvényre juttatását segítette, hogy az ország Európa-politikájában, külgazdasági stratégiájában a rendszerváltás óta széleskörű politikai konszenzuson alapuló folyamatosság alakult ki. Bár az Európai Unió, illetve a jelenlegi tagországok keleti bővüléssel összefüggő érdekviszonyai korántsem homogének s változatlanok, a bővülési folyamat, ha nem is túl gyors ütemben, de előrehalad.

A magyar diplomácia idestova egy évtizede hangoztatja, hogy az Unió keleti bővülése az egyes tagjelölt országok átalakulási teljesítményeinek figyelembevétele alapján lehet sikeres és ennek megfelelően a felvételnél differenciált megközelítés indokolt. Magyarország mindig is ellenezte az úgynevezett konvoj-elméletet, amely a *nagycsoportos* felvétel érdekében egyes felkészültebb országokat más, kevésbé Európa-érett tagországok bevárására kényszerítené, illetve az európai folyamatok kibontakozását lelassítaná. A magyar érdekek képviseletét tárgyalásvezetési, *tárgyalástaktikai* szempontból is a kezdeményező, magas kompromisszum-sebességű magatartás szolgálja, amely elkerülhetővé teszi más tárgyalófelek által kialakított feltételek átvételének kényszerét. A tagjelölt országok közötti, különösen a visegrádi országok közötti, a csatlakozást célzó együttműködés szükségessége elvitathatatlan, célszerűségi okokból azonban az egyes tagjelölt országok saját nemzeti érdekeik, kompromisszum-kötési lehetőségeik, ellentételezési racionalitásaik alapján külön-külön tárgyalnak. Mindenfajta egyenirányítás folyamatlassuláshoz s nagyobb viszonylagos veszteségekhez vezetne. Ebből a szempontból szerencsés fordulat az Európai Bizottság 2000. évi bővítési stratégiájában a tárgyalási menetrend, a rugalmas és differenciált megközelítés említése, illetve a svéd elnökség alatt szövegben rögzített javaslat a felkészült tagjelölteknek a menetrendben jelzett ütemhez képest gyorsabb haladási lehetősége.

A magyar gazdaságdiplomácia csatlakozási prioritása tükröződik abban is, hogy Magyarország nemzetközi szerződéses kapcsolatainak fejlesztésében egy évtizede *igazodik* a majdani csatlakozás külgazdasági követelményeihez, illetve az Európai Unió már kialakított vagy a csatlakozás időpontjában érvényes külgazdasági politikájához, preferenciarendszeréhez. Ennek megfelelően Budapest nem kötött preferenciális megállapodást olyan országokkal, amelyeknek belátható időponton belül nem lesz megállapodása az Európai Unióval. Szabadkereskedelmi, preferenciális megállapodások

létrehozatala — különösen kis országok számára — meglehetősen munka- és időigényes feladat, rövid időtartamra nem érdemes küszködni létrehozásukért, a csatlakozás időpontjában pedig úgyis át kell venni az Unió preferenciarendszerét. A tengerentúli országok közül is csak olyan országokban folyik gazdaságdiplomáciai talajelőkészítés, ahol előrehaladottabb az EU szerződéses kapcsolatainak kiépítése (pl. Mexikó, MERCOSUR). Nagyságrendileg a magyar kivitel alig egy hetede irányul olyan országokba, amelyekkel nincs szabadkereskedelmi megállapodásunk.

3. A magyar külgazdasági stratégia és gazdaságdiplomácia — nagyságrendi jelentőségtől függetlenül is — fontos területét jelenti a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Megállapodást 1992 decemberében aláíró *CEFTA-országok* (visegrádi országok, valamint Szlovénia, Románia, Bulgária, Horvátország) csoportja. A Közép-Európai Szabadkereskedelmi Megállapodás már a kezdetekkor mentesítette a vámoktól az ipari kereskedelem nagyobb részét, sőt kereskedelempolitikai sajátosságként koncessziókat nyújtott a magyar agrárkivitel számára is. A megállapodás több szempontból jelentett parancsoló szükségszerűséget. A KGST-integráció vertikális jellegű volt, az egyes kis országokat elsősorban a domináns gazdasághoz kapcsolta, a kis tagországok horizontális kapcsolatainak, egymásközti forgalmának jelentősége elsorvadt. A második világháború előtti időszakban, 1937-ben, amikor Magyarország és a kisantant országai között a viszony ugyan enyhült, de egészében messze nem volt baráti, Csehszlovákia és Románia vette fel a magyar kivitel egy hetedét. Ez az arány a négyévtizedes KGST-együttműködés után a rendszerváltás időpontjára 5%-ra csökkent. Ráadásul az Európai Közösségekkel kötött és 1992-ben ideiglenesen hatályba lépő Társulási Megállapodás megnövelte a térségbe exportáló nyugat-európai országok versenyelőnyeit, s szabadkereskedelmi megállapodás hiányában tovább morzsolta volna a térségi exportőrök pozícióit. A megállapodás külső erőforrásszerzés szempontjából is előnyös volt, hiszen a külföldi tőkebefektetőket az egyes közép-európai országok szűk belső piaca kevéssé vonzotta, a megállapodás nyomán viszont már kezdetben az áramlási korlátok java részétől mentesített 65 millió, majd később több mint 100 millió fogyasztót sűrítő piaci nagyságrendre számíthattak. A térség országai közötti gazdasági együttműködés nemcsak a nemzetközi üzleti, befektetői, hanem politikai körök számára is a térség stabilitását ígérő, kedvező üzenet volt.

A piacgazdasági átalakulás gyorsítása szempontjából volt nagy jelentőségű, hogy a rendszerváltás után ugrásszerűen megnőtt számú, de földrajzi térben korlátozott manőverképességű kis- és középvállalkozó nemcsak a szűk és kezdetben zsugorodó belső piacon, hanem a szomszédos vagy közeli országok korlátoktól mentesített piacán is talált üzleti lehetőségeket. Magyar szempontból jelentett sajátos érdeket és hajtóerőt a szomszédos országokban élő magyarság gazdasági helyzetének enyhítése a határon túlnyúló együttműködéssel, a szabadkereskedelmi lehetőségekre támaszkodó vegyesvállalatok létesítésével. Ugyanakkor a gazdasági realitások szempontjából nem lehetett kétséges, hogy a közép-európai országok közötti gazdasági együttműködés — az együttműködő országok hasonló, közepesen fejlett szintje, hasonló, kompetitív struktúrája, szűk gazdasági dimenziói következtében — semmiféle racionális alternatívát sem jelenthetett az uniós integráció elsődlegességével szemben. A CEFTA-országok aránya a magyar kivitelben a kibővülés, illetve a preferenciák ösztönző hatása ellenére 2000-ben is csak 9%-ot ért el.

III. Túl az európai megállapodásokon

1. A dél-szláv *balkáni* térség destabilizálódása a kilencvenes években, a korábbi Jugoszlávia széthullása, a maradék Jugoszláviával szemben alkalmazott nemzetközi gazdasági szankciók, illetve a fegyveres cselekmények az ezredfordulóig korlátozták a külgazdasági kapcsolatokat. A jugoszláviai bombázások beszüntetése után nemzetközi együttműködés keretében beindított Dél-Kelet-Európai Stabilitási Egyezmény új helyzetet teremtett a térség fejlődése, piacgazdasági átalakulása és a magyar gazdaságdiplomácia számára. Horvátország figyelembevétele nélkül az országcsoport a 2000. évi magyar kivitel kevesebb mint 2%-át vette fel. A térséggel összefüggő magyar érdekek elsősorban a térségi stabilitáshoz, biztonsághoz, piacgazdasági átalakuláshoz, a Szerbiában élő magyarság helyzetének javításához kötődnek. Nem hagyható figyelmen kívül azonban Magyarország *hadrendi elhelyezése* a NATO-stratégián belül. A besorolás a NATO déli szárnyába, illetve az ennek megfelelően Magyarországra telepített feladatok is indokolják az erőteljesebb gazdasági szerepvállalást a nyugat-balkáni térségben. Ennek mértéke természetesen nem hasonlít az Anjouk korát jellemző magyar mediterrán orientációéhoz. A részvétel a balkáni újjáépítési és fejlesztési folyamatban, különösen az infrastrukturális programokban a szerződéses kapcsolatok, a kormányközi-tárcaközi megállapodások bővítését, illetve a korábban kialakított megállapodások többségének az új feltételek figyelembevételén alapuló módosítását igénylik. A balkáni stabilizálódás, piacgazdasági átalakulás kibontakozása eleve csökkenti a térséggel összefüggő biztonsági természetű kockázatokat, közvetve erősíti Magyarország szubregionális pozícióit, a térségben kiaknázható, történelmileg, geostratégiailag is alátámasztott potenciális versenyelőnyeit.
2. Különlegesen kényes terepet jelentett a gazdaságdiplomácia számára a *volt Szovjetunió utódállamaival* kialakított együttműködés feltételeinek formálása. A második világháborút követő négy évtized átlagában rendhagyó mértékű, a magyar külkereskedelem kereken két ötödére rúgó egyoldalú magyar függőség alakult ki a szovjet importtól, valamint felvevőpiactól annak ellenére, hogy a nemzetközi összehasonlításban közepesnél gyengébben fejlett szovjet gazdaság sem korszerű technológiákkal, sem pénzügyi erőforrásokkal nem tudta támogatni a magyar modernizációs törekvéseket. A torz függőség felszámolása a magyar szuverenitás védelme, a piacgazdasági átalakulás és a magyar felzárkózás szempontjából egyaránt alapkövetelményt jelentett. A magyar–posztszovjet kapcsolatok gyorsütemű elsorvadása a Szovjetunió széthullását, szerencsétlen reformtörekvéseit (például a *piacgazdaság ötszáz nap alatt* programját) kísérő általános káoszból, válsághelyzetekből következett. A kilencvenes években a volt Szovjetunió utódállamaiból alakult Független Államok Közösségében a bruttó belföldi termék és az import felére esett, a fizetőképesség időnként összeomlott. Az alig átlátható gazdasági környezet eleve kimagasló üzleti kockázatokat jelentett a csekély érdekérvényesítő képességgel rendelkező kis országok és kisvállalatok számára. A magyar gazdaságdiplomácia a többi volt KGST-országnál korábban, már 1991-ben, a Szovjetunió szétesése előtt megkezdte tevékenységi súlypontjának áttelepítését Moszkvából a tagköztársasági fővárosokba, tartományi központokba, 1993 végére megállapodott a rendszerváltás előtt felhalmozódott szovjet adóssá-

gok utáni kamatfizetésekről, 1994 tavaszán a volt Szovjetunió területén kialakuló új gazdasági mechanizmusok és együttműködési rendszer sajátosságait tükröző új kormányközi egyezményről a 15 utódállammal, majd a szovjet miniszterelnöki látogatás eredményeként a transzferábilis rubelben keletkezett korábbi szovjet adósságok rendezéséről. E megállapodások eleve *kármentő* jellegűek voltak, a szovjet utódállamok gazdaságának működési zavarai az egyezmények végrehajtását, a gazdasági együttműködés kívánatos szintjének kialakítását a gyakorlatban erősen gátolták. A volt Szovjetunió még 1989-ben is a magyar kivitel 27%-át, 1993-ban 15%-át, 2000-ben 2,5%-át, az Orosz Föderáció pedig 1,4%-át vette fel. A gazdasági diplomácia szerződéses kereteket ki tudott ugyan alakítani, de a válsághelyzetekből fakadó korlátok elhárítására nem volt módja.

3. A *magyar–amerikai* kapcsolatok kiemelt kezelését az Egyesült Államok világgazdasági súlya, vezető szerepe, tőke- és technológia-beszerzési jelentősége indokolta. Bár az USA a rendszerváltás kezdetekor nyújtott egyoldalú preferenciákat a magyar kivitel számára, a két ország közötti gazdaságdiplomáciai kapcsolatok légkörét zavarta az átfogó gazdasági és üzleti megállapodás hiánya. E zavaró tényező kiiktatására 1989-től folytak tárgyalások, eredmény nélkül. Az amerikai fél kifogásolta a gyógyszeripari termékekre vonatkozó termékszabadalom hiányát: más közép-európai országokkal már elfogadtatott mintára a megelőző 20 évben szabadalmaztatott termékek számára igényelt átmeneti oltalom alapján szabadalmi védelmet. Az amerikai kívánság teljesítése a nemzetgazdaságilag nagy fontosságú magyar gyógyszeripar számára nagymértékű veszteségeket, iparági válságot, a kutatóbázis szétesését váltotta volna ki. Bár az amerikai érdekek szerinti megállapodás létrehozását igen erőteljes s magas szintű belső és külső nyomás sürgette, a következetes, hatékony tárgyalásvezetés eredményeként megszületett megállapodás korlátozta az átmeneti oltalom időbeni visszanyúlását. Így nem kaptak átmeneti oltalmat az 1987 előtt szabadalmazott amerikai gyógyszerek, olyan gyógyszerek sem, amelyeket Magyarországon már gyártottak, illetve forgalmaztak. A háromévi és nyolc fordulóban tárgyalt megállapodás országgyűlési határozat alapján 1994-ben lépett hatályba.

A rendszerváltás kezdetén felmerültek javaslatok az amerikai–izraeli szabadkereskedelmi megállapodáshoz hasonlító magyar–amerikai egyezmény létesítésére. Jóllehet az akkori helyzetmegítélések még nem számolhattak az európai csatlakozás időpontjának csaknem másfél évtizedes elhúzódásával, gazdaságdiplomáciailag egyértelmű volt Magyarország eljegyzési és házasulási szándéka az Európai Unióval. E cél megvalósítását meghiúsíthatta volna a nyitott házassági szándékként felfogható lépés. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a társulási megállapodás megvalósulása versenyhátrányokat teremt az amerikai exportőrök számára a magyar piacon. E hátrány mértéke nem dramatizálható, hiszen az USA 4%-os aránya a 2000. évi magyar behozatalban nem alacsonyabb az egy évtized előttinél, az amerikai igények kezelése azonban folyamatos gazdaságdiplomáciai feladatot jelent.

A kétoldalú és regionális kapcsolatokban a szerződéses kapcsolatok kialakítása mellett nagy jelentőségű a *napi gazdasági diplomácia*. A magyar külgazdasági érdekek offenzív képviselete az államközi kapcsolatokban intenzív kapcsolattartást, konzultációkat, látogatásokat, országképalakítás, kereskedelemfejlesztés, befektetésösztönzés szempontjából szükséges előadásokat, közleményeket, vállalati érdekvédelemnek te-

kinthető lobbizást igényel, amely korábban nem szokásos követelményeket támaszt a diplomácia művelőivel szemben.

IV. Integrálódás a nemzetközi szervezetekbe

1. A külgazdaság-érzékeny kis Magyarország világgazdasági integrálódása *szervezeti integrálódást* követelt a nemzetközi szabályozási rendszerként működő szervezetekbe. Magyarország idestova három évtizede tagja a nemzetközi termék- és szolgáltatáskereskedelem szabályozásával foglalkozó Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezménynek (GATT), amely 1994-ben felvette a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) nevet. Az ipari és mezőgazdasági vámok, a szabadkereskedelmi akadályok csökkentése a korábban protekcionista gazdaságok és tevékenységi területek számára fájdalmas megrázkódtatásokkal is jár. Külgazdaságra utalt kis országok számára azonban a nemzetközi gazdasági együttműködés szabályozatlansága, rendezetlensége, fegyelmezetlensége hátrányos, hiszen az áttekinthetetlenségből fakadó korlátokat rendszerint csak a nagy országok nagyvállalatai, illetve a transznacionális vállalatok tudják áttörni. A magyar gazdaságdiplomácia támogatta a hétéves Uruguayi Forduló lezárásával járó 1994. évi Marakeshi Megállapodást, amely hat év alatt fokozatosan 30%-kal csökkentette a mezőgazdasági és 35%-kal az ipari termékek vámjait. A kilencvenes évek második felében aktívan részt vett egy új tárgyalási sorozat előkészítésében, s az úgynevezett seattle-i kudarc után is szorgalmazta a széles területet átfogó szabályalkotást, különösen a beruházások, a versenypolitika és a környezetvédelem területét is magában foglaló új tárgyalási forduló elindítását.
2. Magyarország a rendszerváltó országok közül elsőként lépett szorosabb kapcsolatba a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezettel (OECD), amely a globalizálódó gazdaság talán legfontosabb kutatási, szabályozási, véleményegyeztetési és sajátos tanfelügyelőként működő továbbképzési, illetve országminősítési intézménye. Az OECD már 1991-ben megállapodást írt alá Magyarországgal az Együttműködési Partnerségről, Magyarországról készítette az első országtanulmányt, s azóta nagyszámú publikációban elemezte a magyar piacgazdasági átalakulás és fejlődés folyamatait. Magyarország 1994 elején nyújtotta be a csatlakozási kérelmét, s a piacgazdasági átalakulás eredményeinek elismeréseként 1996-ban lett a fejlett piacgazdaságok klubjának tagja. Az OECD országminősítő szerepének jelentőségét aláhúzza, hogy a volt szocialista országok közül csak a visegrádi csoport tagja a szervezetnek, s mind ez ideáig csak OECD-tagország lehetett a NATO tagja. A nemzetközi szervezetek közül első ízben az OECD állapította meg 2000-ben, hogy az elmúlt évtizedben végrehajtott reformok eredményeként Magyarországon lezárult a piacgazdasági átalakulás időszaka, az ország szabályozási rendszere illeszkedik az OECD tagországainak átlagához, a jövőbeni szabályozási-gazdaságpolitikai feladatok hasonlók a többi fejlett piacgazdaságú tagországéhoz. Hasonlóan kedvező értékelést tükröz az a körülmény, hogy az OECD tőkemozgással és láthatatlan műveletekkel foglalkozó bizottsága lezárta vizsgálatát az e területeken vállalt magyar kötelezettségek teljesítéséről, s megállapította, hogy a magyar szabályozás és gyakorlat megfelel a liberalizációs kódexben foglalt követelményeknek, így további vagy újabb vizsgálatra nincs szükség.

V. A végrehajtás szemléleti-szervezeti környezete

A diplomácia hagyományos tárgyalási, képviseleti, információszerzési feladatainak ellátása gyengébb nemzetközi alkuerővel rendelkező, erőforrásokkal szűkösebben ellátott kis országok számára eleve nehezebb, sajátosabb feladat, mint a nagy országoknak. A nemzetközi folyamatoktól függő kis országok gazdaságdiplomáciája politikai és gazdasági erőforrásainak szűkössége következtében a világgazdaságban vagy a fontosabb partnerországaiban lezajló folyamatokat érdemben befolyásolni nem tudja. A nem befolyásolható külső jelenségek súlya következtében a kis országok gazdaságpolitikája a külvilághoz szükségszerűen alkalmazkodó, míg a belgazdasággal, a belső társadalmi környezettel szemben a társadalmi-gazdasági szereplők célszerű alkalmazkodását segítve *alakító* jellegű. Kis ország egyszerűen nem engedheti meg magának azt a *nagyhatalmi* luxust, amely a gazdasági diplomáciát gyakorta belpolitikai érdekek szolgálatába állítja. A külgazdasági stratégia és a gazdaságdiplomácia számára a fejlődés külső feltételeinek bárminemű befolyásolása már ebből adódóan is jóval nagyobb követelményeket támaszt. A gyors és hatékony reagálás a külső feltételváltozásokra, az alkalmazkodási követelmények és képességek összehangolása, az összehangolási előnyök és költségek, érdekek számszerűsítése viszonylag nagyobb kreativitást, szellemi és anyagi erőforrás-ráfordítást, társadalmi-politikai támogatottságot is követel.

1. A gazdaságdiplomáciai tevékenység vizsgálata mindenütt igényli a szélesebb értelemben vett működési környezet, szemléleti, politikai szervezeti keretek figyelembevételét. Rendszerváltás időszakában, gyakorlatilag az elmúlt évtizedben, külön tehertételt nem csupán a rendszerváltási gyakorlat, hanem a kelet- és közép-európai realitásokból kiinduló elmélet, *rendszerváltási-átalakulási stratégia* hiánya jelentett. Bár a vezető piacgazdasági nagyhatalmak által a nyolcvanas évek végén kialakított *Washingtoni Konszenzus* általános érvénnyel megfogalmazta a pénzügyi stabilizálás, liberalizálás, privatizálás követelményhármasát, az áttérés a tervgazdaságból a piacgazdaságba, az egypártrendszerből a parlamenti demokráciára, a szovjet függőségből az új típusú külkapcsolati rendszerre ennél jóval összetettebb, egyedibb, célkonfliktusokkal járó történelmi feladatot jelentett.
2. Letisztult elmélet hiányában az átalakulás szempontjából vett *szemléleti torzulatok* nehezítették a rendszerváltás gazdaságdiplomáciai feltételeinek megteremtéséhez vezető társadalmi-politikai környezet kialakulását. Mivel a korábbi társadalmi-politikai rendszer eltitkolta, a lakosság általában nem ismerte a hetvenes évektől kialakuló magyar rendszerműködési és modernizációs válság súlyosságát, a teljesítményjavítás, az életforma- és szakmaváltás kényszerét. Ebből adódóan már rövid távon is igen derűlátó várakozásokat fűzött az új politikai-gazdasági rendszer kialakításához és csekély hajlandóságot mutatott olyan gazdaságdiplomáciai lépések támogatására, amelyek a külső verseny, a teljesítményi kényszer erősödéséhez vezettek. A korábbi hiánygazdaság környezetében nevelkedett és gyarapodott vállalkozók, a KGST igényszintjéhez szoktatott termelők és exportőrök a KGST összeomlása után nem szabadkereskedelemre, hanem védett nemzetgazdasági környezetre vágytak. Más oldalról viszont a legfejlettebb piacgazdaságok tapasztalatai, az azok jogi-intézményrendszeri környezetét azonnal megvalósítani kívánó, a Magyarországon sajátos fundamentalista arculatot öltő neoliberalizmus képviselőinek felfogása szerint az államnak nincsenek feladatai a gazdasági-külgazdasági folyamatok alakításában, ezek a piacgazdasági

mechanizmusokra, az egyéni szabadságfokból kinövő magángazdasági racionalitásokra bízhatók. A szocializmus elméletileg és gyakorlatilag nagymértékben zárt modellje már Marx óta *elvonatkoztatott* a külgazdasági kapcsolatoktól, így a közvéleményformáló tényezők hozzájárulása a kiegyensúlyozott, realista szemléletű társadalmi-politikai környezet kialakulásához nem volt érdemi.

3. Szemléleti-koncepcionális és *szervezeti* véleményeltérések a szűkebb értelemben vett diplomáciai munkát is átitatták. A létező szocializmus világában a gazdaság a politika szolgálólánya volt, s ez jellemezte a klasszikus külpolitika és a külgazdaságpolitika viszonyát is. Viszonylag nehezen tört utat az a felismerés, hogy a kis országok külpolitikai érdekei alapvetően gazdasági természetűek. A nemzetközi együttműködés kiszélesedése, a regionális és globális integrálódás nemcsak a korábbi nemzeti szuverenitás bizonyos elemeinek átruházását jelenti regionális és nemzetközi szervezetekre, hanem egyszersmind átalakítja a diplomáciai tevékenység jellegét. Így a klasszikus funkciókkal szemben egyre inkább előtérbe kerülnek a szakdiplomáciai, külgazdasági, pénzügyi, környezetvédelmi, belügyi, kapcsolatépítési és érdekvédelmi, illetve az egységes országpozíciók kialakításához szükséges koordinációs feladatok.

A létező szocializmus világában kialakított külügyi feladatvállalás és szerepfelfogás alapjainak eltűnése életre hívott olyan törekvéseket, amelyek a korábbi külügyi funkciókat nagymértékben áttelepítették volna az egyes szakminisztériumok nemzetközi osztályainak illetékességébe. Bár nagy országok külpolitikai-külgazdasági mozgásait nagymértékben belpolitikai-belgazdasági motivációk vezérlik, külső változásoknak kitett, versenyképességi teljesítményektől, exportorientált fejlődési pályáktól függő, speciális politika kialakítására kényszerülő kis országok esetében ez az út nem vagy csak veszteségekkel járható. A kifelé alkalmazkodó – befelé alakító politika, a gyors reagálóképesség erős, szilárd intézményes bázist, egységes külső fellépést, a külpolitikai és külgazdasági kérdésekkel foglalkozó kormányszerv kiemelt erősségű hierarchikus pozícióit követeli az államigazgatásban. Az egyes tevékenységi területek szervezeti kezelése elkülönített tárcákban elősegíti ugyan a részterületi érdekek világos megjelenítését, kormányon belüli ütköztetését, a nagy alkuerejű külföldi vállalatokkal és kormányokkal szemben azonban rendszerint tárgyalási pozíció- és időveszteséget, kormányfői túlterhelést jelent. A különféle érdekkonfliktusok lehetőség szerinti tárcán belüli rendezése különösen nagy fontosságú a gazdasági folyamatok esetében, ahol állandók a gazdasági élet szereplői közötti, az exportőrök és az importőrök, a vevők és az eladók, a nyersanyagtermelők és a feldolgozók, a reálgazdaság és a monetáris szféra közötti érdekkonfliktusok, melyek áttekintése és kezelése összkormányzati szinten nehezebb. A rendszerváltás és átalakulás időszakában a külkapcsolat-építési feladatokat vagy erősen gazdaságorientált külügyminisztérium, vagy külgazdaságorientált gazdasági minisztérium láthatta volna el hatékonyan.

4. A *feladattelepítés* szempontjából optimális megoldás Magyarországon se alakult ki a rendszerváltás után. Az egyes tárcák személyi állományának felkészültsége, piacgazdasági jártassága és intézményes áttekintőképessége következtében a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kezelésének, fejlesztésének feladatát, a gazdaságdiplomácia művelését Magyarországon a többi volt szocialista országtól eltérően nem a Külügyminisztérium, hanem a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma látta le 1994-ig, de belső koordinációs jogosultság nélkül. A rendszerváltást követő második kormányzati ciklusban erőteljesebben érvényesülő,

az állam gazdasági feladatait vitató-tagadó neoliberális felfogás nyomán 1994-ben megszűnt a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma, s a külügyi szervezetbe került át az európai integrálódás problémáival foglalkozó, a csatlakozást előkészítő korábbi külgazdasági igazgatási terület, 1996-ban pedig megszűnt, illetve elsorvadt az ipari dominanciájú utódminisztérium által 1994–1996 között működtetett külkereskedelmi kirendeltségi rendszer. A Magyarország szempontjából létfontosságú külgazdasági kapcsolatok dualista szervezeti kezelésének, hátrányainak jelentkezése (például a magyar kis- és középvállalatok exportrészesedési arányának csökkenése 61%-ről 25%-ra 1994 és 1998 között, a külpiaci szervezet létszámának lecsökkenése 100 főre) további átszervezéshez, feladat-átcsoportosításhoz vezetett. 2000. február 1-én a Gazdasági Minisztérium külgazdaságpolitikával, gazdaságdiplomáciával foglalkozó részlegei átkerültek a Külügyminisztériumba. A jelenbe nyúlóan folytatódik a külgazdasági kapcsolatok kormányzati kezelésének szervezeti egységesítése, újragondolása, bizonyos párhuzamosságok fennmaradása mellett. A csatlakozás az Európai Unióhoz igen széles sávon követeli meg az egyes tevékenységi területek koordinálását, egységes kormányzati álláspont kialakítását nagyszámú szakigazgatási kérdésben. E koordinátori szerep betöltésével a Külügyminisztérium a magyar társadalom és gazdaság minden fontos tevékenységi területébe bepillantást és befolyásolási lehetőséget nyer, ami — jó félévtizedes kitérő után — kedvezőbb szervezeti kereteket teremt a magyar gazdaságdiplomáciának az ország érdekeinek összehangolására s megjelenítésére a nemzetközi kapcsolatokban. Ugyanakkor a gazdasági diplomácia sikeres műveléséhez szükséges integrált döntési-szervezeti rendszer, kompetencia-kijelölés, végrehajtás-ellenőrzés megalkotása nem tekinthető lezártnak.

VI. A nemzetközi gazdaságdiplomáciai mérleg

A gazdaságdiplomácia teljesítményének értékelése, a mérlegkészítés egyetemesen elfogadott mércék hiányában korántsem egyszerű s többnyire vitatott műfaj. Politikusi, közvélemény-formálási nyilatkozatok rendszerint sok szubjektív elemet hordoznak, a citatológia értéke gyenge. Évtizedes tevékenység értékelésében a kiinduló helyzettel, a nemzetközi folyamatokkal és más történelmi sorstársországokkal való tényszerű, számszerűsíthető egybevetés jelenti a legbiztosabb iránytűt az eligazodásban. Az ország külgazdasági teljesítményeiben természetesen nem csupán a gazdaságdiplomáciai tevékenység tükröződik, de a két tényező nem is választható el.

1. Helyes volt a rendszerváltás küszöbén a nemzetközi, regionális és *országos helyzet megítélése*, a világgazdaság új kihívásainak felismerése, és az ebből fakadó külgazdasági- gazdaságdiplomáciai *feladatok meghatározása*? A globalizáció folyamata s kihívásainak természete ma ismereti közkincs. A külgazdasági súlypontváltást, felkészülést a volt Szovjetunió összeomlására a történelem utólagosan indokolta. Az integrálódás az európai nagytérségbe megkerülhetetlen, s ma már valamennyi volt szocialista országban felismert követelmény. A nemzetgazdaságok növekvő összefonódása egyértelműen jelzi, hogy az új európai és nemzetközi hely kialakítása elválaszthatatlan a korábbi mesterséges gazdasági modell felszámolásától, az erőteljes világgazdasági nyitástól, az előremenekülés offenzív politikájától.
2. Veszített-e *tempót* Magyarország döntési reakcióiban, az új európai és nemzetközi helyteremtésben? A visegrádi három alapító közös időbeni teljesítményei mellett

Magyarország létesített először intenzív kapcsolatot az OECD-vel, Magyarország hajtotta végre a volt szovjet adósságok legnagyobb mérvű rendezését, Magyarország került le először a hatékonynak elismert ellenőrzési rendszere következtében a korszerű technológiák megszerzését gátló úgynevezett COCOM-listáról, mind ez ideáig (Ciprussal egyetemben) Magyarország zárta le a legtöbb tárgyalási fejezetet az EU-val folytatott tárgyalásokon. Az azonos történelmi feltételekkel induló országok csoportjában a versenybridzs szabályai szerint tehát Magyarország élhelyezett.

3. Milyen eredményeket ért el az *erőforrásszerzésben* a befektetői bizalom megszerzésével s a tárgyalások folytatásával megbízott gazdaságdiplomácia? Magyarország nem kapott, de nem is kért adósságelengedést, erőfeszítéseit külföldi működőtőke-befektetések megszerzésére összpontosította. Az elmúlt fél évszázad történelmében rendkívül szoros összefüggés alakult ki a külföldi tőkebefektetések 1 főre jutó nagyságrendje és a korszerűsödési-felzárkózási teljesítmények, világgazdasági pozíciók között. Az 1 főre jutó tőkebefektetések 2100 dolláros nagysága közelít a fejlett piacgazdaságok átlagához, s több mint kétszerese az EU 10 társult országában kialakult átlagnak. A befektetések és korszerű technológiák gyors megszerzése következtében Magyarországon alakult át leggyorsabban és legerőteljesebben a kivitel termékszerkezete. A korábbi gazdasági kivérzéshez vezető torz szakosodás helyébe versenyképes termékszerkezet lépett, amelyben a gépipari termékek aránya jelenleg 60%.
4. Hátrányosak voltak-e a Magyarország által kötött gazdaságdiplomáciai *megállapodások*? Bár nem nyilvánosak, regionális és nemzetközi szervezetekben ismertek a partnerországokkal folytatott tárgyalások eredményeként egymilliárd dollár exportra vetített preferencia-mértékek. Közismertek viszont a külgazdasági folyamatok dinamikájának mutatói. A 2000. évi magyar kivitel dollárértéke kereken háromszorosa az 1989. évinek, amiben még bizonytalan átszámítású rubeltételek is szerepeltek. A külkereskedelmi forgalom dinamikája nem csak a társult országok csoportjában a legmagasabb: Európában csupán Írország teljesítménye mögött marad el némileg. A kivitel dinamikája alapozta meg az exportvezérelt gazdasági növekedés szintén kimagasló ütemét. Gyenge gazdaságdiplomáciai teljesítmények, nagyobb piaci korlátok fennmaradása mellett e dinamika elképzelhetetlen lenne.
5. A külgazdasági súlypontok, a *piacok váltása* mindig súlyos gazdasági megrázkódtatásokkal, veszteségekkel jár. Az elmúlt fél évszázad történetében csak Kuba esetében fordult elő 1960–1963 között olyan radikális partnerváltás, mint egyes volt szocialista országok esetében. Az EU-országok 75%-os aránya a magyar kivitelben a négyévtizedes átlaghoz viszonyítva kereken megháromszorozódást, a reálgazdasági szférában már gyakorlati integrálódást jelent. A termelési és piaci szférák növekvő összekapcsolódása a csatlakozás időpontjára megkönnyíti a teljes jogú tagságból fakadó kötelezettségekkel együtt járó zökkenők vállalását, az Európai Unión belüli pozíciók kedvezőbb alakulását.

A 20. században végbemenő folyamatos világgazdasági térvesztés után ismét nő — ráadásul kimagasló ütemben — a kis Magyarország világgazdasági és különösen a közép-kelet-európai térségben elfoglalt súlya, javult manőverezési képessége. A külgazdasági és gazdaságdiplomáciai fejlemények alapján tehát nem indokolatlan az ország gazdasági szerencséjéről beszélni.

JESZENSZKY GÉZA

A MAGYAR KÜLPOLITIKA FŐ IRÁNYAI A SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDÉBEN

A magyar nemzet függetlenségét ötszáz éve fenyegető, majd tartósan megszüntető környékbeli nagyhatalmak közül egy maradt veszélyes, s annak hadserege még megszállva tartotta az országot, de a Németh-kormány a rendszerváltozás fontos részét alkotó külpolitikai lépései között 1990. február 20-án aláírta az egyezményt a Szovjetunióval a hazánkban *ideiglenesen állomásozó* szovjet csapatok kivonásáról. Továbbra is tagjai voltunk azonban a reánk kényszerített Varsói Szerződésnek és a gazdaságunkat egyoldalú, hátrányos függésben tartó KGST-nek. A szovjet csapatok kivonásának előfeltétele volt a megegyezés a pénzügyi elszámolás ügyében (a hátrahagyott értékekre hivatkozva a megszállók képtelen nagyságú követelésekkel álltak elő), de az előnytelen szövetség megszüntetéséhez és külkereskedelmünk egyensúlyához is szükséges volt a szovjet vezetés jóindulata. Ugyanakkor a teljes belpolitikai fordulatot hitelessé tevő szabad választásokkal, a tulajdonviszonyok rendezésével (az államosítások kárvallottjainak nyújtott kárpótlással) és a külső államadósság vállalásával meg kellett erősíteni a nyugati demokráciák készségét politikai és gazdasági céljaink támogatására. Azt sem lehetett tudni, tartósnak bizonyul-e a fordulat Magyarország nemzetközi, lényegében nyugati megítélésében, azaz erősebbnek bizonyul-e 1956 emléke és az 1989-es világtörténelmi fordulatban vitt magyar szerep két világháború erősen negatív emlékénél és a sokfelé létező magyarellenes előítéleteknél. Lehetséges lesz-e az őszinte és tartós kiengesztelődés és szoros együttműködés azokkal a szomszédokkal, akiket 1919 óta a *magyar revans* kísértete nyugtalanított, s ellenszerként a hozzájuk csatolt magyar kisebbségeket szisztematikusan üldöző politikát folytattak? Az is kérdés volt, hogy van-e megoldás a főként 1919 után jelentkező nyersanyag- és piachiányra, anélkül, hogy Magyarország ismét német vagy orosz érdekszférába, függésbe kerüljön.

Az 1990. május 23-án hivatalba lépett Antall-kormány külpolitikai programjában első helyen a szuverenitás, tehát a döntési szabadság teljes helyreállítása szerepelt. Ennek megelőlegezéseként jelentette ki a miniszterelnök parlamenti bemutatkozásakor, hogy kormánya európai kormány lesz mind a vallott és képviselt értékek tekintetében, mind pedig az európai integráció folyamatába történő bekapcsolódás révén. A külpolitikai orientáció teljes megváltozását jelentette a Varsói Szerződésből történő kiválás és „a széles értelemben vett atlanti együttműködés" programba vétele.[1] A szomszédsági kapcsolatok új alapokra helyezése, a regionális együttműködés jelentette a külpolitika második alapelvét. A kisebbségi jogokért történő kiállás, mindenekelőtt a határainkon kívülre került magyar közösségek fennmaradását és jogaik érvényesítését szolgáló lépések politikája jelentette a harmadik tartóoszlopot.[2] E három fela-

[1] Antall 1994, II. köt. 43–47, 63–64. Vö. A Nemzeti Megújhodás Programja. Bp. 1990. 177–185.
[2] Vö. Zsinka 1996.

datkör folyamatosan és egymással párhuzamosan kiemelt — de nem mindig egyenlő — figyelmet kapott a század utolsó évtizedének magyar külpolitikájában. Szétválaszthatatlanságuk azonban kézenfekvő: a szovjet uralom alól felszabadulva Magyarország nem maradhatott légüres térben, a politikai senki földjén, hagyományain túlmenően biztonsága és gazdasági érdekei is a nyugati integrációs intézményekhez történő közeledést, a mielőbbi csatlakozást diktálták. Ezt azonban nem tehettük egyedül, szomszédjaink és sorstársaink nélkül, velük szövetkezve viszont e folyamatot föl lehetett gyorsítani. A *dunai gondolat*, a közép-európai szolidaritás megkerülhetetlen eleme és egyben feltétele volt ugyanakkor a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása. E cél megvalósításához nyilvánvalóan jobb esélyt kínál(t) a térség államainak jó egymás közti viszonya, az utóbbihoz pedig az ösztönzést, sőt a nélkülözhetetlen kényszert csak a nyugati kormányok és közvéleményük egyetértése és támogatása nyújthatta.

Európa-politika

Az *Európához történő visszatérés* jól indult: a magyar külügyminiszter 1990. június 8-án Brüsszelben egyezményt írt alá az Európai Közösségek Bizottságával a kölcsönös képviseletek megnyitásáról, június 29-én pedig hivatalos látogatást tett a NATO brüsszeli központjában. A kommunista rendszertől megszabaduló országok közül — nem csupán a változásokban vitt úttörő szerep elismeréseként, hanem a politikai és alkotmányjogi viszonyok alapos vizsgálata nyomán is — *elsőként* Magyarországot vette fel tagjai sorába az Európa Tanács, 1990. november 6-án. A következő év december 12-én — a Lengyelországgal és Csehszlovákiával egyidejűleg megkötött *Európai Egyezmény* révén — szerződéses viszonyba kerültünk az Európai Közösséggel. Ez *aszimmetrikus* módon, előbb nyitotta meg az EK piacát a társuló országok legtöbb ipari terméke számára, kiszélesítette a pénzügyi támogatások rendszerét (PHARE-programok), intézményesítette a rendszeres politikai dialógust, de még nem igazolta vissza a társuló három ország kinyilatkoztatott célját, hogy a szükséges jogi harmonizáció befejeztével a Közösség teljes jogú tagjai lehessenek.[3]

A rendszerváltozásnak köszönhetően nyugati partnerei és ezek közvéleménye egy-másfél év alatt minden tekintetben elfogadták Magyarországot mint stabil, a demokrácia és a piacgazdaság mellett elkötelezett, külső képében és mentalitásában is nyugati államot. 1991 végéig *Antall József* miniszterelnök hivatalos látogatást tett — többek között — Németországban, Franciaországban, az Egyesült Államokban, Hollandiában, Olaszországban, az Egyesült Királyságban, a Vatikánban, az Európai Közösségek központjában, az Európa Parlamentben, a NATO-központban, az Európa Tanácsban, és Strasbourg-ban átvette a Schuman-díjat. *Göncz Árpád* köztársasági elnök ugyanezen idő alatt számos nem hivatalos látogatás mellett az angol királynő vendége volt, és hivatalos látogatást tett több tengerentúli országban. *Jeszenszky Géza* külügyminiszter hivatalos vendégként vagy házigazdaként valamennyi európai és észak-amerikai kollégájával találkozott. E jó másfél év alatt Magyarországot felkereste többek között *II. János Pál* pápa, *François Mitterrand* francia elnök, *Helmuth Kohl* német és *Franz Vranitzky* osztrák kancellár, *Baldvin* belga király, *János* luxemburgi nagyherceg, *Margaret Thatcher* brit, *Wilfried Martens* belga, *Ruud Lubbers* holland, *Harri Hermanni Holkeri* finn, *Tosiki* japán és *Giulio Andreotti* olasz miniszterelnök. 1990 után nemcsak e magas rangú vendégek adták egymásnak a kilincset az Ország-

[3] Bessenyey Williams 1997.

házban és a kormányhivatalokban, de parlamenti elnökök és képviselők, miniszterek, az amerikai Kongresszus tagjai, nem utolsósorban nagy számú befektető, üzletember és turista személyes tapasztalata is alátámasztotta Magyarország jó hírét, felívelő tekintélyét. Mindez szilárd alapot nyújtott az euro-atlanti integrációs szervezetekkel kialakuló intézményes kapcsolatokhoz.

1990-ben még az tűnt a reálisabb perspektívának, hogy Magyarország néhány éven belül az Európai Közösség (1994-től, új nevén, az Európai Unió) tagja lehet. Az 1993. júniusi koppenhágai csúcsértekezletig kellett várni az elvi döntésre, hogy a Közösség kész tagjai sorába fogadni a közép- és kelet-európai demokráciákat. Még ezt követően is jelentős diplomáciai erőfeszítéseket igényelt azonban arról meggyőzni a Közösség kormányait, hogy fogadják el Magyarország formális felvételi kérelmét. Ennek benyújtására 1994. április 1-jén került sor, térségünkből ismét elsőként, a csatlakozási tárgyalások azonban csak majdnem három évvel később kezdődhettek meg.

Keleti politika

A szovjet csapatok — az 1990 februárjában aláírt, de csak további nehéz pénzügyi alkudozások után végrehajtásra kerülő egyezmény alapján — 1991 júniusára elhagyták az országot. A magyar kezdeményezéseknek — Antall József miniszterelnöknek a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületében 1990. június 7-én elhangzott javaslatával, majd a kormány ennek szellemében fogant lépéseivel — döntő szerepük volt abban, hogy 1991. július 1-jén a szovjet befolyást intézményesítő Varsói Szerződést közös megegyezéssel feloszlatták. Hasonló sorsra jutott néhány hónappal később a KGST. 1990–91 folyamán — érzékelve a szovjet birodalom népeinek növekvő önállósági törekvéseit — fölvettük a kapcsolatot az Orosz Föderáció demokratikus törekvéseket megfogalmazó erőivel, valamint közvetlen szomszédunkkal, Ukrajnával.

Az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet idején a magyar kormány az első pillanattól kezdve — számos nyugati országot megelőzve — elítélte az államcsíny szervezőit, és *Borisz Jelcin* mellett állt ki. Ennek is köszönhetően különlegesen jó viszony jött létre mind az új Oroszországgal, mind a Szovjetunió többi utódállamával. Ebbe beletartozott a balti köztársaságok függetlenségének erőteljes, a nyugati partnereknél azt szorgalmazó támogatása is, majd képviseletek nyitása mindenütt, ahol ez szükségesnek látszott, így Moldáviában és Kazahsztánban. A magyar *keleti politika* betetőzése volt az 1991. december 6-ai diplomáciatörténeti kuriózum (hogy ne nevezzük szerénytelenül bravúrnak), amikor egyetlen napon a magyar kormányfő Moszkvában aláírta a Szovjetunió utolsó államközi szerződését *Mihail Gorbacsov* elnökkel, és a független Oroszország első ilyen szerződését Jelcin elnökkel, este pedig Kijevben a függetlenségét több mint háromszáz év után helyreállító Ukrajnával annak első nemzetközi szerződését.

Miközben a korai magyar gesztusokért hálás Ukrajnával meghitt viszony jött létre, az orosz–magyar politikai kapcsolatok is kedvezően alakultak. Gorbacsov szóban kért bocsánatot az 1956-os beavatkozásért, Jelcin pedig ezt az államközi szerződés függelékében írásban is elismerte. Az orosz elnök 1992. novemberi budapesti látogatásán ennek nyilvános megismétlése mellett számos fontos egyezmény került aláírásra, közte a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén történő együttműködésről.[4] Jelcin elnöknek a magyar Országgyűlésben elmondott, több szempontból is emléke-

[4] Évkönyv 1992, 344–348. (Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Oroszországi Föderáció Együttműködésének Elveiről a Nemzeti vagy Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbségek Jogainak Biztosítása Területén.)

zetes beszédét a magyar törvényhozás külön nyilatkozatban honorálta.[5] A romló oroszországi gazdasági és belpolitikai helyzetben is fennmaradt a két ország jó viszonya, építve a vezetők közt kialakult személyes rokonszenvre.[6] A nacionalista és kommunista többségű Duma ugyan — az 1956 miatti bocsánatkérés miatt — húzódozott az orosz–magyar szerződés ratifikálásától, de az orosz Duma és Jelcin 1993. szeptemberi drámai összeütközése után erre is sor került.

Út a NATO felé

A rendszerváltozás pillanatában a hazai közvéleményben még komoly bázisa volt — részben 1956-os reminiszcenciák alapján, részben pedig a virágzó Ausztria példája nyomán — a semlegesség gondolatának, de az Antall-kormány egyértelműen a NATO-ba történő belépéssel kívánta lehorgonyozni a nemzetet a biztonság kikötőjében. Ehhez az utat a szovjet csapatok kivonása és a Varsói Szerződés feloszlatása nyitotta meg. Figyelmeztető lökést adott e program megvalósításának a moszkvai puccs, mert ennek sikere veszélyeztette volna az egész európai átalakulást.[7] Októberben a magyar külügyminiszter Madridban a NATO parlamenti testületében, a miniszterelnök pedig Brüsszelben az Atlanti Tanácsban már ebben a szellemben beszélt. A NATO 1991 novemberében Rómában elfogadta az új stratégiai koncepciót, amely kinyilvánította az együttműködési készséget Közép- és Kelet-Európa államaival, és létrehozta az Észak-Atlanti Együttműködési Tanácsot (NACC).

Az ekkoriban kibontakozó és véres háborúkba torkolló délszláv válság sürgetővé tette az Európa közepén kialakult biztonsági űr betöltését, de a nyugati államok vezetői elmulasztották a kedvező konstelláció, a hidegháborúban aratott teljes körű győzelem kiaknázását. Magyarország is tudomásul vette, hogy a nagy tét, Oroszországnak a Nyugattal szorosan együttműködő demokráciává válása indokolja a tagsági törekvések jegelését. 1992 decembere, *Andrej Kozirjev* orosz külügyminiszter figyelmeztető szándékú stockholmi beszéde után azonban tartani kellett az orosz visszarendeződéstől és attól, hogy a „vörösbarna" orosz erők kihasználják a balkáni zavaros helyzetet, ezért a türelmet a sürgetés váltotta föl. A főként lengyel és magyar részről kibontakozó meggyőzési kampány, a magyar külügyminiszter számos nyugati fórumon elhangzó figyelmeztetése — „Vincere scis Hannibal, victoriam uti nescis,"[8] — 1993 októberére hozta meg az első kézzelfogható, ámbár még felemás megoldást, a Békepartnerséget, amit *Warren Christopher* amerikai külügyminiszter budapesti hivatalos látogatásán jelentett be.[9]

Közép-Európa újjászületése és a Visegrádi Együttműködés

Történelmünk egyik legfontosabb tanulsága a közép-európai népek sorsközössége, egymásrautaltsága, a függetlenségüket fenyegető nagyhatalmakkal szembeni közös fellépés szükségessége. Noha a múlt gyakorlatában ennek belátásán alapuló politika ritkán, inkább csak töredékesen érvényesült, a magyar politikai gondolkodásban *Wesselényi Miklóstól Kossuth Lajos*on át *Bibó István*ig ez a legerősebb tradíció,[10]

[5] 1992. december 8. Uo. 357–358.

[6] Évkönyv 1993, 282–284.

[7] A puccs idején *Manfred Wörner* NATO-főtitkár telefonon biztosította a szervezet támogatásáról a magyar külügyminisztert.

[8] Jahrbuch 1993–1994, 105–118.

[9] Pietsch 1998 és Joó 1999.

[10] Berend 1986, Jeszenszky 1997, Romsics–Király 1999.

és egész térségünkben jelen volt az utolsó kétszáz évben. A 20. században, mind a Nyugat, mind a németek és az oroszok között élő népek igen nagy árat fizettek a diktátorokkal, *Hitler*rel és *Sztálin*nal szembeni engedékenység és elvtelen együttműködés politikájáért. 1990-ben úgy tűnt, hogy ennek tudatában vallja valamennyi magyar politikai erő a közép-európaiságot, és az Antall-kormány gerincét adó Magyar Demokrata Fórum történész vezetőinek, sőt egész tagságának politikai hitvallása volt e gondolatkör.

Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország demokratái, majd a szabad választások nyomán megalakuló kormányok eltökélt szándéka volt a szolidaritás megőrzése és kiteljesítése, a közös célokért történő, egybehangolt vagy közös föllépés. 1990. november 19-én került aláírásra az új európai elveket és célokat rögzítő Párizsi Charta. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet e nagyszabású csúcstalálkozóján hívta meg Antall József *Václav Havel* csehszlovák és *Lech Walęsa* lengyel elnököt, hogy a három ország legfőbb politikai vezetői jöjjenek össze politikájuk egyeztetésére Visegrádon, ugyanott, ahol e három ország királyai már 1335-ben közös lépésekben állapodtak meg. Havel, Walęsa és Antall 1991. február 15-én Együttműködési Nyilatkozatot fogadott el, amelynek legfontosabb pontja az volt, hogy a három ország egybehangolja a Varsói Szerződés és a KGST felszámolására, valamint országaik európai integrálódására irányuló politikáját. A világ fölismerte a találkozó és az ott elfogadott program jelentőségét.

A Visegrádi Együttműködés nem hozott létre formális szövetséget, még kevésbé volt alternatívája az euro-atlanti integrációnak. A külügyminiszterek, magas rangú diplomaták és más szakértők rendszeres találkozókon egyeztették álláspontjukat a Varsói Szerződés, majd a KGST feloszlatásával kapcsolatos további lépésekről, valamint az Európai Közösségekkel előkészületben lévő társulási egyezmények kapcsán. Az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet nyomán fölerősödött a *mielőbb a NATO-ba* koncepciója. Az 1991. október 5-ei krakkói csúcstalálkozó volt *Visegrád* talán legszebb, a három rendszerváltoztató közép-európai ország íratlan szövetségének a Wavel katedrálisában megszentelt pillanata. Ekkor került aláírásra a lengyel–csehszlovák államközi szerződés (jogi megfontolásból a magyar–lengyel szerződést másnap Varsóban írták alá), s nem a magyar félen múlt, hogy a harmadik, a magyar–csehszlovák aláírása az utolsó pillanatban elmaradt. A közös föllépés túllépett a közvetlen közös érdekeken. A délszláv válság ügyében tett, az ott elkövetett háborús bűnökre is figyelmeztető nyilatkozatok rendkívül előremutatóak voltak.

Ekkorra már — az erőteljes magyar támogatásnak köszönhetően — Lengyelországgal is kiegészült az Ausztriát és Jugoszláviát is magában foglaló tágabb középeurópai fórum, a Pentagonale, miközben a *visegrádi* elnevezés kezdett elterjedni a világban. Nyugaton nagy figyelmet keltett e három ország magatartása, mert az egész volt kommunista tömb számára az új típusú politizálás, az együttműködés, a közös föllépés ígéretes, jó példáját képviselte. Noha Csehszlovákia szétválása és az ottani belpolitikai fejlemények rövid távon föllazították, sőt egy időre meg is szüntették a szoros politikai együttműködést, ez mára helyreállt, csak Szlovákia NATO-tagsága esett áldozatául egy rövidlátó kormánypolitikának. Európa jövőjét a közép-európaiak a nemzetek szoros szövetségében, integrációjában, de nem felolvadásában látják. Visegrád arra is garancia, hogy a régi, rossz megoldások: az államok kiszolgáltatása a nagyhatalmi agressziónak, felosztásuk vagy a kisantant-modell, az egymás elleni politizálás sose ismétlődhessenek meg.

Szomszédsági politika és „nemzetpolitika"[11]

A megpróbáltatásoktól súlyosan érintett magyar nemzeti kisebbségek a rendszerváltozástól helyzetük radikális megváltozását remélték.[12] Az uralkodó többségi nemzetek sovinizmustól fertőzött része viszont — asszimiláló törekvései meghiúsulásától tartva — a magyar revizionizmus mumusával kezdte ijesztgetni saját népét és a külvilágot. Valójában a trianoni békeszerződés következtében eredeti településterületén mára már nyolc ország között felosztva élő magyarság csak akkor és annyiban jelent nemzetközi problémát, amennyiben a magyar határokon kívülre került magyar közösségek alapvető jogait, s így fennmaradásukat veszélyeztetik. Egy demokratikus Magyarország ilyen magatartás mellett nem mehet el szótlanul, ezzel válik a belső probléma nemzetközivé.

A kormányprogram világosan és minden jóhiszemű megfigyelő számára megnyugtató módon fektette le Magyarország szomszédsági politikájának alapelveit. „A közép- és kelet-európai változások kezünkbe adták a nagy lehetőséget, hogy megszüntessük vagy legalább jelentősen enyhítsük az itt élő népeket régóta szembefordító ellentéteket. A függetlenné váló nemzeteknek szabad kapcsolatokat kell kialakítaniuk egymással, az államhatárok ne akadályozzák a személyek, az információk és az eszmék szabad áramlását. Bízunk abban, hogy egyetlen szomszédunknak sem lesz szüksége a jövőben a magyarságra mint összetartó ellenségképre. Az összeurópai együttműködés velejárója az intenzív regionális együttműködés, erre törekszünk valamennyi szomszédunkkal. A föderáció felé haladó Európában ugyanakkor éppen a regionalizmus biztosíthatja a nemzeti sajátosságok megőrzését, a nemzeti érdekek további érvényesülését minden nacionalista felhang nélkül.

Kisebbségi politikánk fő célja az emberi jogok, s ezeken belül a kisebbségek jogainak érvényre juttatása határainkon kívül és határainkon belül egyaránt. Tekintettel arra, hogy a magyarság egyharmada határainkon kívül él, a magyar államnak különleges felelőssége a magyar nemzet mint kulturális és etnikai közösség megmaradásának támogatása mindenütt. Ezért állunk ki — a fennálló nemzetközi szerződések tiszteletben tartásával, azok szellemében — a határainkon kívül élő magyar közösségek önrendelkezési jogának megtartása mellett, a szomszéd államok kormányainak kinyilvánított ígéreteivel is összhangban. Ideje, hogy a nemzeti kisebbségek valóban az országok közötti barátság legfontosabb hídját alkossák, de ezt csak a jogaikat és méltóságérzetüket visszanyert közösségek láthatják el. Ebben a tiszta törekvésünkben számítunk a demokratikus államok kormányainak és közvéleményének támogatására éppen úgy, mint az európai és a nemzetközi szervezetek politikai segítségére."[13]

1990 és a délszláv válság 1991 őszi kibontakozása között a nemzetközi közeg törekvéseink számára kedvező volt. A Helsinki Záróokmányon alapuló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1990-ben és 1991-ben olyan ajánlásokat fogadott el, amelyeknek teljes körű érvényesülése jelentős mértékben javította volna az Európában, mindenekelőtt a Közép- és Kelet-Európában élő nemzeti kisebbségek helyzetét.[14] Azóta

[11] E kifejezést Antall József elevenítette fel a magyar politikai szóhasználatban és a FIDESZ külpolitikusai terjesztették el. Elsősorban a magyar anyaország és a határokon túlra, kisebbségi sorba került nemzetrészek viszonyát, illetve az utóbbiak jogvédő törekvéseinek hazai támogatását értjük alatta. Tágabb értelemben Magyarország szomszédsági, regionális politikáját is jelenti, mivel annak megkerülhetetlen eleme a kisebbségi magyar nemzetrészek helyzete, viszonya a többségi nemzetekkel. Ld. Magyarság és Európa 1992.

[12] *Limes*, 1989. 1. sz.

[13] Antall 1994, II. köt. 34. és A Nemzeti Megújhodás... i. m. 184.

[14] Chaszar 1999 és A koppenhágai ajánlások, 157–163.

azonban sem a várt kötelező érvényű nemzetközi szabályozás nem jött létre, sem az egyes országok belső jogrendje és mindennapi gyakorlata nem érte el azt a szintet, amit a rendszerváltozás felemelő légkörében hamarosan megvalósulni reméltek.[15] A kisebbségek gazdasági helyzete országonként, sőt tájanként nagy változatosságot mutat, de mint nagyobbrészt falvakban, a mezőgazdaságból élő népesség, általában a rendszerváltozás vesztesei közé tartoznak. Egyedül a gyakorlatban érvényesülő politikai jogok terén tapasztalható javulás – politikai pártjaik tevékenységének és a magyar kormányok támogatásának köszönhetően.[16]

A szomszédos országok vezetésével a személyes kapcsolatfelvételre külügyminiszteri szinten már 1990 nyár végéig sor került, mégpedig Bécs után Belgrád–Zágráb, majd Prága–Pozsony sorrendben. A hasonló gondolkodású *új* politikusok nagyon jól megértették egymást, közöttük tartós, a hivatali időn túlmutató barátság jött létre, s ez kihatott az államközi viszonyra is. A multilaterális fórumok, az EBEÉ-től kezdve a Pentagonalé-ig, kiemelt figyelmet fordítottak a kisebbségi jogokra,[17] de Havel és néhány felvilágosultan gondolkodó szlovák politikus nem tudta magával ragadni a szlovákok többségét, Romániában pedig Temesvár szellemét legyőzték a marosvásárhelyi magyarellenes erőszakhullám kiagyalói és végrehajtói.

Már 1990 őszén látható volt, hogy a jelentős magyar lakossággal bíró szomszédjaink, ügyet sem vetve az EBEÉ koppenhágai ajánlásaira, nem hajlandók méltányolni magyar nemzetiségű állampolgáraik nyelvhasználati és kulturális követeléseit sem, az autonómia gondolata pedig szemükben vörös posztó. A magyar kormány kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy nem kíván a határon túli magyarok nevében, helyettük beszélni, de határozottan támogatja a politikai pártjaik és más intézményeik által megfogalmazott, a demokrácia elveivel, valamint a nemzetközi normákkal és gyakorlattal összhangban álló céljaik megvalósulását. Reményt kínált a kisebbségi jogok kodifikálására és kötelező nemzetközi normává tételére az európai demokráciák közössége, a strasbourg-i székhelyű Európa Tanács. A hosszú vajúdás után igen szerény elvárásokat tartalmazó, 1994-ben elfogadott, de csak az évtized végén életbe lépő Kisebbségvédelmi Keretegyezménynél ígéretesebb volt az új tagok felvételi folyamata, az az elv, hogy a demokrácia alapfeltétele a kisebbségek jogainak biztosítása. A jelentkező államokat ebből a szempontból is gondos vizsgálatnak vetették alá, s ez alkalmat kínált a szlovákiai és romániai magyar kisebbség sérelmeinek orvoslására.

Bár a kívánatos áttörés 1990 óta várat magára, Magyarország kis lépésekkel is igyekezett javítani viszonyát valamennyi szomszédjával. Ennek legfontosabb eleme a határon átnyúló, sokoldalú együttműködés szorgalmazása volt. Első lépésként a magyar kormány a szlovák, az ukrán, a román és a jugoszláv határon kezdeményezte a bezárt, megszüntetett határátkelők újbóli megnyitását. Ha egyes szomszédjaink hú-

[15] Az önrendelkezés jogán alapuló nemzeti autonómiát a jelenlegi nemzetközi szabályozás nem tartalmazza, a kormányok pedig kifejezetten elutasítják. Molnár 1993, Kovács 2000.

[16] A kisebbségben élő magyar közösségek helyzetével foglalkozó tudományos igényű tanulmányok és folyóiratok (*Limes, Regio, Kisebbségkutatás, Külpolitika, Pro Minoritate* stb.) örvendetes gazdagságából különleges figyelmet érdemel a két világháború között *Jakabffy Elemér* által szerkesztett *Magyar Kisebbség* Kolozsvárott 1996-tól megjelenő új folyama.

[17] Az 1989-ben indult olasz–osztrák–magyar–jugoszláv regionális együttműködés a következő évben kibővült Csehszlovákiával. Az 1990-es koppenhágai EBEÉ konferenciára ez az öt ország tartalmas javaslatot készített a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítására. Az 1991-ben Lengyelországgal Hexagonalé-vá, majd további országok csatalakozása után a „Közép-európai Kezdeményezés" nevet fölvevő regionális szerveződésben a későbbiekben is érdemleges javaslatok hangzottak el e tárgyban. A KEK a mai napig hasznos keretnek bizonyult más területeken is, így a gazdasági, a politikai és a kulturális együttműködésben.

zódozása és a pénzügyi akadályok miatt a kívánatosnál lassabban haladt is e folyamat, de négy év alatt az ukrán határszakaszon egy helyett négy, a szlovén határon egy helyett három helyen nyílt meg újra az addig átjárhatatlan határ, s a másik három ország felé is sikerült öt átkelőt újból megnyitni. Ezeknek köszönhetően számos település és kistérség elszigeteltsége, zsákutca-jellege megszűnt, fellendült a kishatárforgalom, valamit javult az életszínvonal a határ mindkét oldalán, kezdtek helyreállni a normális emberi és gazdasági kapcsolatok.[18]

Az 1991 és 1994 között kötött szerződések[19]

A kisebbségi jogok tekintetében — mint ismeretes — a mai tételes nemzetközi jog nem eléggé határozott. Általános elvek mellett csak ajánlásokat tartalmaz, illetve olyan *puha* kötelezettségeket, amelyek lehetővé teszik az eltérő értelmezéseket és kibúvókat. A szankcionálás jórészt hiányzik, illetve azt olyan nemzetközi szervezetekre bízza, mint az Európa Tanács és az EBESZ, amelyeknek jórészt csak erkölcsi eszközeik vannak, s azok alkalmazása konszenzust, azaz az esetleges jogsértők beleegyezését és közreműködését igényli. Mindezzel szemben áll ugyanakkor számos európai országnak (Svájc, Finnország, Olaszország, Spanyolország) a fentieken messze túlmenő belső jogrendje és pozitív gyakorlata. Ezért kellett és kell a magyar politikának arra törekednie, hogy kétoldalú alapon, szerződések révén segítse elő a határain kívülre került magyar közösségek minél kedvezőbb jogállását.

Noha a jelenlegi nemzetközi jog csak Ausztria és az Olaszországban élő német kisebbség esetében nyilvánítja ki a „védnök hatalom" (Schutzmacht) státusát, a gyakorlatban aligha lehet megkérdőjelezni az anyaország felelősségének az ésszerűségét.[20] A magyar kormányok 1990 óta azonban mindig hangsúlyozzák, hogy kizárólag az érintett magyar közösségek világosan megfogalmazott és a nemzetközi gyakorlattal is összhangban álló igényeit támogatják. Ezzel valójában az érintett országok belső stabilitásához elengedhetetlen lépéseket és a törvényes szabályozást szorgalmazzák.

Kétoldalú alapon a kisebbségvédelem első, igen tartalmas szerződéses megállapodása az 1991. március 31-én aláírt Magyar–Ukrán Nyilatkozat és Jegyzőkönyv volt. Ehhez Horvátország 1992-ben Nyilatkozat formájában csatlakozott, amit a két ország 1995. április 5-én kétoldalú konvenció szintjére emelt. Tartalmában hasonló az 1992. november 11-én, Budapesten aláírt Magyar–Orosz Nyilatkozat. A mai napig a legrészletesebb és legtartalmasabb kölcsönös kisebbségvédelmi egyezmény az 1992. november 6-án aláírt magyar–szlovén szerződés, amelyben a felek kölcsönösen elismerték az egymás országában élő kisebbségi közösségek csoportos jogait és létrehozták az azok gyakorlását garantáló vegyes bizottságot. Ez az egyezmény nem maradt papíron: új határátkelők, nemzetiségi intézmények, kétnyelvű hivatalos okmányok jelzik eredményességét.

A független államiságát 1991-ben visszanyert Ukrajnát Magyarország az elsők között ismerte el, de még ezt megelőzően megkezdte vele a jószomszédi, bizalmi viszony kiépítését. A Visegrádi Együttműködés mellett ez a kapcsolat kínálta a legjobb garan-

[18] Zsinka L. 1996, valamint Éger 2000.

[19] Az elmúlt években kötött fontosabb kétoldalú szerződések szövegét, illetve kisebbségvédelmi és területi rendelkezéseit közli: Bakk Miklós bevezető tanulmányával, Ankerl Géza, Jeszenszky Géza, Pataki Gábor Zsolt, Szilágyi Zsolt, Zala Tamás, Zsigmond Barna, Valentin Stan, Törzsök Erika és Tőkés László hozzászólásával *Magyar Kisebbség*, 1996. 4. és 5. sz.

[20] Az Európa Tanács keretében működő Velencei Bizottság ezt az elvet erősítette meg 2001. október 19-i állásfoglalásában.

ciát a két világháború között Magyarországot gúzsba kötő ellenséges szövetség újjászületése ellen. Az Ukrajna és Magyarország által még 1991 tavaszán aláírt részletes kisebbségvédelmi konvenció gyakorlati megvalósulásához is elengedhetetlen volt az államközi szerződés megkötése. A nemzetközileg érvényes és garantált határokkal még nem rendelkező, újjászületőben Ukrajna valamennyi szomszédja esetében ragaszkodott ahhoz, hogy a területi követeléseket kizáró német és lengyel államközi szerződésekben szereplő formula kerüljön be a vele kötött kétoldali szerződésekbe. Megbocsáthatatlan hiba lett volna, ha Magyarország elszalasztotta volna az alkalmat, hogy legnagyobb szomszédjával bizalmi viszonyt építsen ki. A magyar–ukrán szerződésbe bele lett emelve az említett kisebbségvédelmi konvenció is. Ennek köszönhető, hogy a Kárpátalján élő magyarság politikai helyzete jelentős mértékben javult, közérzetét azonban érthetően befolyásolja a hatalmas méretű infláció és a kritikus gazdasági helyzet. A Kárpátalja területének különleges gazdasági övezetté nyilvánítását megszavazó 1991. december 1-jei népszavazás ellenére az ukrán parlament elvetette a kormány erre vonatkozó javaslatát, s nincs előrelépés az ugyancsak népszavazással megerősített beregszászi magyar autonóm terület létrehozása terén sem, noha azt a magyar miniszterelnök és az ukrán államelnök 1993. április 30-ai találkozójáról kiadott nyilatkozat is kilátásba helyezte. A Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetségének vezetése a magyar–ukrán szerződés lényegi pontjainak ismeretében határozottan támogatta annak ratifikálását. A ratifikáció körül kibontakozott vitában elhangzó ellenvélemények többsége naivságból, illetve tájékozatlanságból eredt, nem vette figyelembe, hogy milyen fontos nemzeti érdekeink főződnek az Ukrajnával kialakult kapcsolatok további elmélyítéséhez, s hogy e törékeny barátság mennyire segíti a Kárpátalján élő magyarság politikai és kulturális céljainak megvalósulását.

Ukrajna esetében kézenfekvő politikai és gazdasági megfontolások mellett a magyar kormány abból indult ki, hogy a független államiságát helyreállító államnak nem voltak nemzetközi szerződésekben elismert határai. Ahogy azonban Antall József a magyar–ukrán szerződés ratifikációs vitájában is elmondta, olyan országok esetében nem tartotta szükségesnek a határok ismételt megerősítését, ahol ezt nemzetközi jogilag érvényes békeszerződés már megtette. Ezzel együtt alaptalan az állítás, hogy Magyarország megkérdőjelezte a fönnálló határok érvényességét, és ezzel hozzájárult az 1991 után kibontakozó regionális feszültségekhez. A magyar országgyűlés és az Antall-, valamint Boross-kormány számos alkalommal erősítette meg a békeszerződés, és ezzel természetesen a jelenlegi határok tiszteletben tartását. Az Antall-kormány kész volt államközi szerződést kötni azzal a két szomszédos állammal is, ahol a legnagyobb számban élnek magyarok, Romániával és Szlovákiával. Az ukrán–magyar szerződés ratifikációs vitájában a külügyminiszter le is szögezte: „minden olyan szomszédunkkal tartalmas szerződést tudunk kötni, akik készek a területükön élő kisebbségek jogait és a szülőföldjükön történő megmaradást, kultúrájuk megőrzését előmozdító intézkedéseket garantálni – összhangban az érdekelt kisebbség legitim formában kifejezésre jutó igényeivel".[21]

Magyarország és a délszláv válság

1990-ben senki sem számított az öt szövetséges köztársaságból álló Jugoszlávia felbomlására, még a horvátok és szlovének között is legfeljebb egy kisebbség álmodozott

[21] Országgyűlési Napló, 1993. május 11.

erről. A májusi szabad választásokon azonban a két nyugati tagköztársaságban a politikai hatalom és a gazdasági erőforrások megosztásával elégedetlen, a nemzeti érdek erőteljesebb érvényesítését kívánó, politikailag heterogén erők szerezték meg a győzelmet, míg Szerbiában a szerb nacionalizmussal mind jobban azonosuló kommunisták, élükön *Slobodan Milošević*-csel nemet mondtak a rendszerváltozásra. Amikor szeptemberben a horvát kormány a zágrábi rendőrség számára 30 000 géppisztolyt rendelt Magyarországon, ezt a magyar fél szokványos fegyvereladási üzletnek tekintette, a megkeresést egy tárcaközi bizottság hagyta jóvá, több más kereskedelmi megállapodással együtt. Az első tíz ezres tétel októberi leszállítása után a belgrádi hadügyminiszter jelezte magyar kollégájának, hogy a szövetségi kormány nem járul hozzá az ügylethez, ezért a további szállítást a magyar honvédelmi tárca le is állította. Jugoszláv kérés volt, hogy az ügyet ne tárjuk a nyilvánosság elé, 1991. januárban a belgrádi kormány mégis azzal vádolta meg Magyarországot, hogy titkos fegyverszállításokkal segíti a horvát szeparatizmust. Ezt cáfolta a magyar kormány, ami megfelelt a valóságnak, s a későbbiekben sem Magyarországról kerültek fegyverek a függetlenségét — Szlovéniával együtt — 1991. június 26-án kikiáltó Horvátországba, amelyekkel a sikeres függetlenségi háborút később megvívták.

1991 őszéig, a fegyveres harcok kitöréséig a magyar kormány nyilvános fórumokon és bizalmas csatornákon egyaránt annak a reményének adott hangot, hogy az egyes tagköztársaságok nagyobb gazdasági önállósága, egy konföderációs államformán belül, tartós és működő megoldást hozhat. A szerbek által indított és megdöbbentő háborús bűntettek elkövetésével kísért háború azonban lehetetlenné tette az egység megőrzését. Ezt az európai országok egyik, a térséget jobban ismerő csoportja másoknál hamarabb belátta, de 1992 elejére az Európai Közösség — komoly viták után — egységesen az önállóság általa megszabott öt feltételének megfelelő délszláv köztársaságok függetlenségének elismerése mellett döntött, s Magyarország követte a példát.

A két új szomszéddal, az önálló Horvátországgal és Szlovéniával Magyarország kezdettől fogva kitűnő politikai és gazdasági kapcsolatokat alakított ki. A maradék Jugoszlávia Németország és Ausztria mellett Magyarországot vádolta a felbomlási folyamat támogatásával, a horvát háború idején a magyar légteret rendszeresen szándékosan megsértve még fegyveres konfliktus veszélyét is felidézte, de a magyar politika higgadt válaszokkal, a szerbek számára fontos tranzit-útvonal nyitva tartásával sikeresen elhárította a viszony elmérgesedését, és azt is, hogy a vajdasági magyarság túszból áldozattá váljék. 1994 elejére eldőlt, hogy a Miloševič-rendszer — egyelőre legalább — hatalmát sikeresen konzerválta, s egy belgrádi külügyminiszteri látogatással Magyarország helyreállította a normális, beszélő viszonyt a délkeleti szomszéddal. Ugyanakkor a tragikus polgárháborúba sodródó Bosznia nemzetközileg elismert kormányával kialakított kapcsolataink is kedvező fénybe állították Magyarországot a helyi lakosság, kivált a sokat szenvedett szarajevóiak körében. A balkáni válsággal foglalkozó nemzetközi fórumokon Magyarország — az Európai Közösséggel teljesen összhangban — következetesen kiállt a békés rendezés, a háborús bűnösök felelősségre vonása és a kisebbségi jogok tiszteletben tartása mellett. Ennek érdekében szorgalmazta nemzetközi megfigyelők küldését a feszültségövezetekbe, közte Koszovóba és a Vajdaságba, a további konfliktusok megelőzésére.

A délszláv válság, az elhúzódó és több százezer áldozatot követelő fegyveres konfliktus alaposan megijesztette a nemzetközi közösséget, amely keresni kezdte az új Boszniák megelőzésének az eszközeit. Ezért vette programjába az akkor 12 államot

tömörítő Európai Unió, hogy az új történelmi korszak békéjét egy Közép- és Kelet-Európára szabott Stabilitási Egyezménnyel, az akkori francia miniszterelnökről elnevezett Balladur-tervvel biztosítja. Az eredeti elgondolás úgy hangzott, hogy megállapítják azokat a jogokat és intézkedéseket, amelyekkel megnyugtatják, kielégítik a létükben fenyegetett nemzeti kisebbségeket, majd — esetleg kisebb határmódosítások után — megerősítik az európai határok érvényességét és véglegességét. A terv eredetileg nemzetközi jogilag kötelező normák és szabályok megalkotásával számolt, hasonlóan az 1919-ben született és 1945-ben elejtett nemzetközi kisebbségvédelmi egyezményekhez.[22] A határmódosítások gondolatának elvetése után egyre jobban felhígult a terv, a kötelező szabályozásból jogilag kötelező érvénnyel nem bíró deklaráció lett. Magyarország kezdettől fogva ellenállt a csábításnak, hogy a *kisebb határmódosítások* fölvetésének beugorva igazolja azokat az akkoriban elszaporodó vádakat, hogy kisebbségvédő politikája destabilizáló hatású.

Változás és folyamatosság a Horn-kormány idején

Az 1994. tavaszi választási kampányban a szocialista és a szabad demokrata ellenzék erőteljesen bírálta a magyar kormány külpolitikáját a szomszédsági kapcsolatok kezeléséért és a Külügyminisztérium személyzeti politikájáért. Aligha lehet elvitatni, hogy Magyarország nyugati orientációjához célszerű volt olyan diplomatákat alkalmazni, akik belülről ismerték a nyugati országokat, azok kultúráját, akik sosem dolgoztak a NATO ellen, akik mindig a demokrácia és a piacgazdaság meggyőződéses hívei voltak. Ezért volt szükséges és minden nyugati partnerünk részéről örömmel üdvözölt lépés, hogy 1990 után jelentős vérfrissítésre került sor a Külügyminisztérium apparátusában, és elsősorban az egyetemi életből léptek sokan diplomáciai szolgálatba.

A júliusban megalakuló Horn-kormány elsősorban a szomszédsági kapcsolatok területén ígért változást, azonban a szlovákoknak és románoknak tett gesztusokkal sem ért el érdemi fordulatot a határon túli magyarok helyzetében. Ami változás, javulás történt, az az 1996-os romániai, illetve az 1998-as szlovákiai választásoknak, a demokratikus irányultságú új kormányoknak és az azokban részt vevő magyar pártoknak volt köszönhető. A szlovák és a román államközi szerződés nemzetközi visszhangja rendkívül kedvező volt, ez pedig hozzájárult a NATO-ba történő felvételünk esélyeinek javulásához. Nem a második szabadon választott magyar kormányon múlt — bár előre látható volt —, hogy az említett két alapszerződésben benne levő kisebbségvédelmi kötelezettségek java része puszta ígéret maradt. Mind a szomszédi kapcsolatokban, mind a magyar kisebbségek érdekében történő politizálásban eredményesebb lett volna a magyar külpolitika és mindenképpen jobb lett volna a magyar lépések nyugati visszhangja, ha a parlament politikai erői e kérdésekben mindig egységes hangon szólaltak volna meg.

A magyar–szlovák és magyar–román szerződés

Az EU által nagy reményekkel indított Európai Stabilitási Egyezmény 1995. márciusi aláírásakor már világos volt, hogy attól nem lesz béke a Balkánon és nem szűnnek meg a kisebbségi jogok körüli viták sem. Ezért Brüsszel a problémák megoldását kétoldalú keretek között kezdte szorgalmazni, a *jószomszédságot* mintegy feltételül szabva minden jövőbeli tagfelvételhez. A kisantant feltámasztásáról ábrándozó

[22] Flachbarth 1937, Szalay 1999, 108–121.

szlovák kormány megkönnyebbüléssel fogadta ezeket a fejleményeket, s nemzetközi szalonképessége javításának reményében, egyben a magyarellenes belső rendelkezések mintegy leplezésére, 1995 tavaszán váratlanul késznek mutatkozott az államközi szerződés megkötésére. A Horn-kormány demonstrálni akarta, hogy meg tudja teremteni a jó viszonyt Szlovákiával, ezért hajlandó volt a határgaranciát a kisebbségi jogok jelentősebb kiterjesztése nélkül is belefoglalni a szerződésbe. A Párizsban aláírásra kerülő Stabilitási Egyezmény előestéjén — az EU és az Egyesült Államok határozott sürgetésére — a magyar és a szlovák miniszterelnök váratlanul megegyezett a szerződés szövegében és 1995. március 19-én azt alá is írták Párizsban.[23] A szerződést a leginkább érintett szlovákiai magyarok nem tartották kielégítőnek, erre is hivatkozva a Magyar Országgyűlés ellenzéki pártjai pedig — a tartalmi hiányosságok miatt — éles kritikával illették.

A rendszerváltozások utáni román–magyar viszonyra kiváló alapvetést kínált az a megállapodás, amit a két nép demokratikus, ellenzéki erőinek képviselői kötöttek meg 1989 júniusában Nagy Imre és mártírtársai újratemetésekor. A Nyilatkozat kifejezte az aláírók meggyőződését, hogy a diktatúrák eltűnése után a kétoldalú jó viszonyt a pluralista demokrácia, a helyi önkormányzatiság, a kulturális autonómia és a kolozsvári magyar egyetemet is magába foglaló önálló magyar oktatási rendszer biztosíthatja.[24] Az Iliescu-vezetés azonban elutasította ezeket a pontokat. Egy kétoldalú szerződésről érdemben 1992-ben kezdődtek meg a tárgyalások, de a romániai magyarság pártja által megfogalmazott sérelmek orvoslása nélkül az Antall-kormány nem tartotta elfogadhatónak, hogy barátságot deklaráló egyezményt kössön. 1995-ben, a Balladur-tervvel és a szlovák szerződéssel egy időben még a nemzetközi nyomás ellenére sem született meg a szerződés. Az akadályt a kisebbségi jogokkal kapcsolatos magyar elvárások, mindenekelőtt az az igény jelentette, hogy a szlovákhoz hasonló módon kerüljön be a szerződésbe az Európa Tanács 1993. évi 1201. számú ajánlása, amelyben szerepel a helyi autonómia, a speciális státus biztosítása az olyan területeken, ahol egy adott kisebbség többséget alkot. Közel másfél év után azonban *Ion Iliescu* elnök és kormánya, a biztosan megjósolható kedvező nemzetközi fogadtatás ismeretében, és abban bízva, hogy ennek jelentős belpolitikai hozadéka is lesz, korábbi éles ellenvetéseit feladva 1996 augusztusában elfogadta az 1201. számú ajánlás bekapcsolását a szerződésbe, de csak egy olyan szűkítő értelmezést tartalmazó lábjegyzet formájában, amit Szlovákia esetében Magyarország a legkategorikusabban elhárított.[25] Az ellenzéki pártok első látásra kifogásolták az ajánlást szűkítő lábjegyzetet, és hangot adtak aggályaiknak, hogy a romániai magyarság körében nagy lesz a csalódás, hiszen számos alapvető igényükről, így a Bolyai Egyetemről és a kisajátított ingatlanokról hallgat a szerződés, az autonómiát és a kollektív jogokat pedig most már Magyarország jóváhagyásával ejti el. A külföldi kormányok viszont nagy nyomást gyakoroltak az aláírás érdekében.[26] A magyar parlament ellenzéki pártjai kezdeményezésére összehívott rendkívüli ülésen az országgyűlés többsége szeptember 3-án 13 órás vita után elvetette azt a határozati javaslatot, amely felhívta a kormányt, hogy a romániai ma-

[23] Évkönyv 1995, 195–206.

[24] *Limes*, 1989. 1. sz.

[25] „A Szerződő Felek egyetértenek abban, hogy az 1201-es ajánlás nem hivatkozik a kollektív jogokra, és nem kötelezi a Feleket arra, hogy az említett személyek számára biztosítsák a jogot az etnikai alapú autonómia speciális státuszára."

[26] Precedens nélküli volt az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és az Európai Unió által az aláírást szorgalmazó hivatalos nyilatkozat.

gyar szervezetek véleményét figyelembe véve módosítsa a szerződés szövegét, és azt „csak az Országgyűlés előzetes hozzájárulása birtokában írja alá",[27] így azt a két kormányfő szeptember 16-án Temesvárott alá is írta.

A hétből öt szomszédos állammal megkötött szerződések összességükben javították Magyarország és szomszédjai viszonyát, még inkább e viszony külső megítélését. Legfontosabb céljukat, a kisebbségi kérdés rendezését és a belső stabilitás erősítését eltérő mértékben szolgálták. Miközben az ígéretekben erős ukrán szerződés nyomán sem valósult meg a kilátásba helyezett magyar területi autonómia, még a „leggyöngébb" román szerződés is hozzájárult mind a kétoldalú viszony, mind az érintett kisebbség helyzetének javulásához, bár ebben a kormányváltásnak és az RMDSZ kormányzati szerepvállalásának jóval nagyobb szerepe volt, mint magának a szerződésnek.

Noha a szerződések (elsősorban az ukrán és a szlovén) valamilyen formában — közvetve vagy közvetlenül — utalnak az önkormányzatiságra, tehát az autonómia valamilyen formájára, ennek tényleges megvalósulása terén 1990 óta igen kevés haladás mutatkozik. Márpedig számos rangos szerző mellett éppen a pozsonyi egyetem nemzetközi hírű professzora, *Miroslav Kusy* mutatott rá a szlovák és a magyar sajtóban 1996 júniusában, hogy a többnemzetiségű országokban a többségi nemzetiségre épülő nemzetállamot erőltető politikára a kisebbség egyetlen ésszerű válasza, menedéke az autonómia. Az utóbbi években mind több elemző jutott arra a következtetésre, hogy a soknemzetiségű államokból álló világban, kiváltképp a változatos kulturális hagyományt őrző Európában az egynyelvű, egységes kultúrájú *nemzetállamok* kora lejárt. Ma ilyeneket létrehozni csak a legsúlyosabb háborús bűnök elkövetése útján lehetséges. A *multietnikus* állam viszont — kivált Közép- és Kelet-Európában — fikció, megvalósíthatósága még hosszabb távon is kétséges, a jelenben pedig inkább a beolvasztó, asszimiláló politika paravánja. E térségben az etnikai béke, az együttélés optimális modellje a svájci kanton-rendszer adaptálása, vagyis a területi autonómia. Ezt — a többségi nemzetek ellenállása miatt — a meglévő kétoldalú szerződések sajnos nem biztosítják.

A biztonságos kikötő, a NATO

Az Antall-kormány — más közép-európai államokkal együtt — a délszláv válság idején, a hagyományos hatalmi politika keleti ébredezését is érzékelve, továbbá ismerve, hogy milyen veszélyt jelent a nemzetközi bűnözés, a terrorizmus, az illegális migráció, valamint a könnyen felelőtlen kézbe jutó nukleáris-, vegyi- és biológiai fegyverek arzenálja, az ország számára a biztonságos kikötőt a NATO-ban látta, oda próbálta vezetni a nemzet hajóját. E célt hivatalba lépése után a Horn-kormány is átvette, de fenntartotta azt a választási ígéretét, hogy ehhez népszavazás révén kéri a társadalom hozzájárulását. E gondolatot az ellenzékbe került pártok ugyan eredetileg nem támogatták, hiszen addig egyedül Spanyolországban tartottak népszavazást a tagság ügyében, ott is csak a felvétel után, de a NATO 1997. júliusi madridi csúcstalálkozóján megszületett kedvező döntés, Magyarországnak a Washingtoni Szerződésbe történt meghívása után maguk is egyetértettek a nép megkérdezésével. Utólag elmondhatjuk, hogy a kormány és az ellenzék közösen jó kampányt folytatott a magyar közvélemény meggyőzéséért, hiszen az 1997. decemberi népszavazáson a magyar NATO-tagság 85%-

[27] A Független Kisgazda- és Polgári Párt, a Fidesz, az MDF és a KDNP frakcióvezetői által benyújtott H/2834. számú indítvánnyal a Magyar Demokrata Néppárt is egyetértett.

os támogatottságot kapott. Ez hitelesítette Magyarország külpolitikai törekvéseit, s növelte az ország külföldi tekintélyét. A kampány arra is alkalmas volt, hogy jelentős mértékben javuljon a magyar közvélemény külpolitikai tájékozottsága.

Az Egyesült Államok szenátusa — más tagállamokkal együtt — 1998-ban ratifikálta a három visegrádi ország csatlakozását a NATO-t létrehozó Washingtoni Szerződéshez és 1999. március 12-én a Missouri államban fekvő Independence-ben, a szovjet veszéllyel egykor bátran szembeszálló *Harry Truman* elnökről elnevezett könyvtárban a három közép-európai ország külügyminisztere ünnepélyes keretek között átadta a csatlakozási okiratot a letéteményes ország külügyminiszterének. Míg Lengyelország és Csehország felvétele — földrajzi és történelmi okokból — az elvi döntés megszületése után egyértelmű volt, a területileg a NATO-val nem érintkező és balszerencsés történelme miatt Nyugaton vitatottabb megítélésű Magyarország esetében szívós munkát igényelt a hazai politikai erők, a külföldi barátok és a nyugati magyarság részéről, hogy benne legyen *az első körben*.

A rendszerváltozás lezárulása a külpolitikában az Orbán-kormány alatt

Az 1998-as választásokon az inga ismét átlendült, júniusban megalakult az Orbán-kormány. Külpolitikai programja a három pillér egyensúlyának helyreállításán, az Antall József által lefektetett elveken alapult. A *lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke* tételét nemzetközi téren könnyebben indokolhatóan fogalmazta meg Orbán Viktor: mivel a magyar állam és a magyar nemzet határai nem esnek egybe, a cél a nemzet határmódosítás nélküli újraegyesítése. Ez is keltett némi aggodalmat néhány külföldi országban, de a kormány cselekedetei és érvelése alapján egyre több partner kezdte megérteni, hogy a nyolc országban élő nemzetrészek problémája nem aggodalom forrása, hanem egy súlyos világprobléma megoldásának biztató ígérete.

Az évtized (egyben az évezred) végére Magyarország külpolitikai mozgástere jelentős mértékben megnőtt. A lendületbe jövő gazdaság, a lakosság növekvő önbizalma, a vezetés lendülete és a jól vezetett brüsszeli uniós csatlakozási tárgyalások elérhető közelségbe hozták az ország felvételét az Európai Unióba. A parlamentben képviselt hat párt megállapodott, hogy a csatlakozást közös nemzeti ügynek tekinti és egységesen támogatja. A szükséges sebességgel folyt a jogharmonizáció, a magyar törvények összhangba hozása a közösség jogrendszerével, a brüsszeli tárgyalásokon pedig egyre több fejezet került lezárásra. A NATO-ba frissen felvett ország hamarosan átesett a tűzkeresztségen is: a Szövetség a Koszovóban folyó népirtás megakadályozása érdekében katonai akcióba kezdett Jugoszláviával szemben. Magyarország példásan teljesítette szövetségesi kötelezettségeit, légikikötői igen fontosnak bizonyultak és jelentős mértékben hozzájárultak az akció sikeréhez. A kormány gondos fellépéssel elérte, hogy a déli határ túloldalán élő vajdasági magyarság nem esett áldozatául atrocitásoknak, nem tették meg bűnbaknak.

Az 1990-es évek elején kitűzött külpolitikai célok zöme egy évtized alatt megvalósult, vagy rövid időn belül megvalósulni látszik. Amennyiben valamennyi szomszédunk — Finnország, Spanyolország, Olaszország és Szlovénia, vagy éppen a történelmi tartományok önkormányzatát visszaállító Egyesült Királyság példáját követve — megértené, hogy saját érdeke kisebbségei nyugalmának és elégedettségének biztosítása, s ez a gazdasági fölemelkedést is előmozdítaná, ez gyorsítaná ezen országok és velük együtt az ott élő magyarok euro-atlanti integrációját. Így megvalósulna a magyar nemzet és a többi közép- és kelet-európai nemzet határmódosítás nélküli egyesítése a gaz-

daságilag és politikailag, sőt egyre inkább a jogrendben is egységes teret alkotó Európai Unió keretein belül.

A két világháború között Magyarország Európa legtöbb államával hűvös, a nagyszámú magyar nemzetiségű lakossággal rendelkező három szomszédjával pedig kifejezetten ellenséges viszonyban állt. A *kisantant-szindróma* fönnmaradt mind a náci, mind a szovjet hegemónia idején. A rendszerváltozás nyomán azonban a magyar külpolitika, építve az ország belső eredményeire, gyökeresen megváltoztatta az ország külföldi megítélését és a világtörténelem politikailag, katonailag és gazdaságilag legerősebb szövetségébe vitte be Magyarországot. A magyar állampolgárok a gyökeres változást a gyakorlatban is tapasztalják, hiszen Nyugat-Európa országaival turistautak esetében megszűnt a vízumkötelezettség, a valutákat szabadon, minden korlátozás nélkül lehet átváltani, a hitelkártyákat mindenütt kölcsönösen elfogadják. A magyar állampolgárság — és az ezt tanúsító útlevél — felértékelődött, Magyarország a kivándorlók országából áttelepülőket, menekülteket vonzó országgá vált.

Az évtized végére, a Milošević-rezsimet eltávolító (magyar részről aktívan támogatott) jugoszláviai fordulattól is segítve, Magyarország valamennyi szomszédjával jó, többségükkel barátinak mondható viszonyba került, miközben következetesen támogatja a határon túli magyarok jogait, autonómia-igényét. A mindennapi életben is megmutatkozott e változás: 1990-hez képest sokkal több határátkelőhely működik, gyorsabb az útlevél- és vámvizsgálat, a határon átnyúló gazdasági és kulturális együttműködés számtalan formában érezteti üdvös hatását. Vélhetőleg Kossuth Lajos, a Telekiek, *Jászi Oszkár*, *Bethlen István*, Bibó István, *Nagy Ferenc*, *Nagy Imre* és annyi más távlatosan gondolkodó magyar politikus is elégedett lenne ezzel az eredménnyel.

Az új évezred küszöbén hétköznapibb, de ugyancsak nem könnyű erőpróbák állnak a magyar nemzet előtt. Az integrálódó, negatív kicsengést kapott szóval: globalizálódó világban kell megvalósítania azt, amit Kossuth 1841-ben a *Pesti Hírlap*ban fogalmazott meg: „a magyar európaias legyen, s az, mit európainak nevezünk, e honban mindig magyar maradjon".

A KÖTET SZERZŐI

Ablonczy Balázs, a Teleki László Alapítvány tudományos munkatársa
Földes György Csc, a Politikatörténeti Intézet főigazgatója
Gecsényi Lajos Csc, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója
Gergely Jenő Dsc, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE
Jeszenszky Géza Csc, washingtoni nagykövet
Kádár Béla, az MTA levelező tagja, OECD nagykövet
Pritz Pál Dsc, az MTA Titkárság főosztályvezetője
Romsics Ignác, az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, ELTE
Sipos Balázs tudományos munkatárs, ELTE
Ungváry Krisztián PhD, 1956-os Intézet
Vida István Csc, tanszékvezető egyetemi docens, ELTE
Zeidler Miklós egyetemi tanársegéd, ELTE

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Ablonczy 1998	Ablonczy Balázs: Teleki Pál. In: Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Szerk. Romsics Ignác, ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998. 12–29.
Ablonczy 2000/a	Ablonczy Balázs: A zsidó, a mágnás meg a revízió – Francia diplomaták, konzulok és az erdélyi magyar kisebbség, 1920–1940. *Pro Minoritate*, 2000. nyár. 163–176.
Ablonczy 2000/b	Ablonczy Balázs: Francia diplomaták Magyarországon, 1920–1934. *Századok*, 2000. 5. sz. 1149–1170.
Ablonczy 2002	Ablonczy Balázs: Trianon – legendák. *Rubicon*, 2002. 1. sz. 24–30.
Adriányi 1992	Gabriel Adriányi: Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1992.
ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal
Andics 1946	Andics Erzsébet: Hazafiak-e a kommunisták? Bp., 1946.
Angelusz 1995	Angelusz Róbert: Kommunikáló társadalom. Bp., 1995.
Antal 1976	Antal László: A tartalomelemzés alapjai. Bp., 1976.
Antall 1994	Antall József: Modell és valóság. Bp., 1994.
Apponyi 1928	Gróf Apponyi Albert: Magyarországnak és a rovására megnagyobbodott államoknak történelmi hivatása. In: Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Bp., 1928. 3–18.
B. Bernát 1987	B. Bernát István: A TESZK a revíziós propaganda egységéért. TESZK iratanyaga 1920–1928. Kézirat. Teleki László Alapítvány Könyvtára, 1987.
Bajcsy-Zsilinszky 1986	Bajcsy-Zsilinszky Endre. Írások tőle és róla. Szerk. Tilkovszky Loránt. Bp., 1986.
Bajcsy-Zsilinszky 1990	Bajcsy-Zsilinszky Endre: Erdély múltja és jövője. Bp., 1990.
Balogh 1982	Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp., 1982.
Balogh 1988	Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája. 1945–1950. Bp., 1988.
Balogh 1998	Balogh Piroska: Transzilvanizmus: revízió vagy regionalizmus. In: Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Szerk. Romsics Ignác, ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998. 156–174.
Balogh–Földesi 1998	A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok, 1945–1949. Szerk. Balogh Sándor, Földesi Margit. Bp., 1998.

BA-MA Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg)

Bán 1996 Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. Szerk. Bán D. András. Bp., 1996.

Baráth 1996 I. M. Majszkij feljegyzése "a jövendő világ kívánatos alapelveiről". Ford. és közreadja Baráth Magdolna. *Külpolitika,* 1996. 3–4. sz. 157–184.

Bárdossy 1991 Bárdossy László a népbíróság előtt. Szerk. Pritz Pál. Bp., 1991.

Bárdossy 1996 Bűnös volt-e Bárdossy László? Szerk. Jaszovszky László. Bp., 1996.

Bátonyi 1985 Bátonyi Gábor: A Duna-konföderáció gondolata a két világháború közti Magyarországon. *Alföld,* 1985. 8. sz. 35–42.

Bauquet 2000 Nicolas Bauquet: Egy ártatlan külpolitikai flört – Franciaország és a koalíció, 1905–1909. *Valóság,* 2000. 8. sz. 83–93.

Béaud 1983 Claude Béaud: Une multinationale française au lendemain de la Première Guerre Mondiale: Schneider et l'Union Européenne Industrielle et Financière. *Histoire, Economie et Société,* 1983. 4. sz.

Beck-Peschka 1990 Akadémiai kislexikon. I–II. köt. Főszerk. Beck Mihály, Peschka Vilmos. Bp., 1990.

Beke 1994 Beke Margit: Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945). Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1994. Szerk. Bertényi Iván, Dóka Klára. Bp., [1994]. 165–174.

Beke 1996 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk. Beke Margit. Köln–Bp., 1996.

Benda 1918 Benda Jenő: Uszítók. A világháború kulisszái mögött. Bp., 1918.

Benda 1957 Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Bp., 1957.

Benda 1980 Benda Kálmán: Népesség és társadalom a 18–19. század fordulóján. In: Magyarország története tíz kötetben. 5. köt. Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Bp., 1980.

Benda 1982 Magyarország történeti kronológiája. I–III. köt. Főszerk. Benda Kálmán. Bp., 1982.

Berend 1986 Helyünk Európában. Szerk. Berend T. Iván. Bp., 1986.

Bessenyey 1987 Bessenyei György Válogatott Művei. Szerk. Bíró Ferenc. Bp., 1987.

Bessenyey 1997 Margit Bessenyey Williams: Foreign Policy and Transitions to Democracy: the Case of Hungary. Bloomington, 1997.

Beszélő 1992 Beszélő összkiadás. I. köt. 1981–1984. Bp., 1992.

Beziehungen 1985 Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn: Sonderfall oder Modell? Hrsg. Zděnek Mlynař. Wien, 1985.

Bibó 1986 Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő.: Válogatott tanulmányok. II. köt. Bp., 1986.

Bielka 1983 Erich Bielka: Österreich und seine volksdemokratischen Nachbarn In: Die Ära Kreisky. Schwerpunkte der österreichischen Aussenpolitik. Hrsg. von Erich Bielka, Peter Jankowitsch, Hans Thalberg. Wien–München–Zürich, 1983.

Bloch 1989 Ernst Bloch: Az újság rabszolgamorálja. [1934] In: Uő.: Korunk öröksége. Bp., 1989.

Borhi 2000/a Borhi László: A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet terjeszkedés gazdasági okai. In: Uő.: A vasfüggöny mögött. Magyaroszág nagyhatalmi erőtérben. 1945–1968. Bp., 2000. 5–69.

Borhi 2000/b Borhi László: Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949. Debrecen, 2000.

Borsányi 1985 Borsányi Julián: A magyar tragédia kassai nyitánya. München, 1985.

Brachfeld 1937 Brachfeld Olivér: A párizsi sajtótudományi intézet. *A Sajtó,* 1937. 9–10. sz. 1–5.

Bussière 1983 Eric Bussière: The Interests of the Banque de l'Union Parisienne in Czechoslovakia, Hungary and the Balkans, 1919–1930. In: International Business and Central Europe 1918–1939. Ed. Alice Teichova, P. L. Cottrell. New York, 1983.

CADN Centre des Archives Diplomatiques (Nantes)

Casaroli 2001 Agostino Casaroli: A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989). Bp., 2001.

Chaszar 1999 The International Problem of National Minorities. Ed. Edward Chaszar. Toronto–Buffalo, 1999.

Cieger 2000 Cieger András: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. (Módszertani áttekintés.) *Múltunk,* 2000. 3. sz. 3–51.

Clemenceau 1973 Georges Clemenceau: Grandeurs et misères d'une victoire. Paris, 1973.

Cottrell 1983 P. L. Cottrell: Aspects of Western Equity Investment in the Banking Systems of East Central Europe. In: International Business and Central Europe 1918–1939. Ed. Alice Teichova, P. L. Cottrell. New York, 1983.

Czakó 1923 Czakó István: A világsajtó múltja és jelene. Bp., 1923.

Csáky 1992 Emmerich Csáky: Vom geachteten bis geächteten. Wien, 1992.

Csaplovics 1822 Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Reprint kiad. Szerk. Hála József. Bp., 1990. (Eredeti megjelenés: Tudományos Gyűjtemény, III. köt. 1822.)

Daim 1967 Wilfried Daim: Der Vatikan und der Osten. Kommentar und Dokumentation. Wien–Frankfurt–Zürich, 1967.

Dániel 1927 Dániel István: A hírlaptáviratok. *A Sajtó,* 1927. 3. sz. 1–10.

Dankovics–Pataki 2000 Dankovics László – Pataki Gábor Zsolt: Clemenceau és Magyarország. Egy feltételezett gyűlölködés és ami mögötte van. *Külpolitika,* 2000. 1–2. sz. 160–181.

Daruvar 1970 Yves de Daruvar: Le destin dramatique de la Hongrie. Paris, 1970.

Decsy 1790 D. Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Bécs, 1790.

Dékány 1938 Dékány István: A sajtó szerepe a természetes és mesterséges közvélemény alakításában. *A Sajtó,* 1938. 3–4. sz. 1–19.

Dersi 1965 Dersi Tamás: A két világháború közötti magyar sajtó. I. rész. MUOSZ Újságíró Iskolája. 1965/66. félév. Kézirat.

Dezsényi 1968 Dezsényi Béla: A tudományos sajtókutatás helyzetéhez Magyarországon a két világháború között. *Magyar Könyvszemle,* 1968. 2. sz. 159–162.

DIMK Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945. I–V. köt. Főszerk. Zsigmond László. Bp., 1962–1982.

Dombrády 1986 Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Bp., 1986.

Dombrády–Tóth 1987 Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: A Magyar Királyi Honvédség, 1919–1945. Bp., 1987.

Dósa 1972 Dósa Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944. Bp., 1972.

Drucker–Fiedler 1929 Drucker György – Fiedler Sándor: Politikai Uniók. *Külügyi Szemle,* 1929. január. 131–139.

Duroselle 1988 Jean-Baptiste Duroselle: Clemenceau. Paris, 1988.

Eckhardt 1931 Eckhardt Sándor: Fiatal franciák rólunk. *Magyar Szemle,* 1931. június. (XII/2.) 124–131.

Eger 1981 Reiner Eger: Krisen an Österreichs Grenzen. Das Verhalten Österreichs während des Ungarnaufstandes 1956 und der tschechoslowakischen Krise 1968. Ein Vergleich. Wien–München, 1981.

Éger 2000 Éger György: Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Bp., 2000.

Elekes 1935 Elekes Dezső: Magyarország időszaki sajtója 1934-ben. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1935. 2. köt. 1100–1117.

Engel 1990 Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Bp., 1990.

Eördögh 1997 Eördögh István: A pápai nunciatúra újraalakulása Magyarországon 1920-ban. *Történelmi Szemle,* 1997. 1. sz. 99–109.

Eöttevényi 1940 Eöttevényi Olivér: A Magyar Külügyi Társaság húsz esztendeje. 1920. áprilistól – 1940. áprilisig. Bp., 1940.

Eötvös 1978 Eötvös József Művei. Bp., 1978.

Érdi M. 1994 A Trianon forrásai. I. köt. Szerk. Érdi M. Ferenc és mások. Kaposvár, 1994.

Érettségi tételek 2000 Érettségi tételek történelemből, 1851–1949. Összeáll. Jáki László. Bp., 2000.

Eszenyi 1990 Eszenyi László: Trianoni nemzedék. Bp. [1990].

EVJ 1974 Egyházi vonatkozású jogszabályok gyűjteménye. Bp., 1974.

Évkönyv 1992 Magyar Külpolitikai Évkönyv, 1992. Bp., 1993.

Évkönyv 1993 Magyar Külpolitikai Évkönyv, 1993. Bp., 1994.

Évkönyv 1995 Magyar Külpolitikai Évkönyv, 1995. Bp., 1996.

Faits 1928 Faits. Les injustices monstrueuses et les absurdités des lignes frontières déterminées pour les commissions de Délimitation. Bp., 1928.

Far 1931 André de la Far: La tragédie de Trianon. *Plans,* 1931 avril.

Feitl–Izsák–Székely 2000 Fordulat a világban és Magyarországon. Szerk. Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Bp., 2000.

Flachbarth 1937 Ernő Flachbarth: System des internationalen Minderheitenrechtes. Bp., 1937.

Fodor 2000 Fodor Ilona: Csillagokból kopjafát. Marosvásárhely, 2000.

Földes 1995 Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. Bp., 1995.

Földes 2001 Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov.; Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Szerk. Rácz Árpád. Bp., 2001. 88–94., 103–113.

Földesi 1995 Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében,1945–1947. Bp., 1995.

Fülöp 1994 Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Bp., 1994.

Fülöp–Sipos 1998 Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Bp., 1998.

Gecsényi–Vida 2000 Gecsényi Lajos – Vida István: Iratok az osztrák–magyar kapcsolatok történetéhez 1953. október 7–1956. január 21. *Századok,* 2000. 5. sz. 1195–1206.

Gergely 1985 Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Bp., 1985.

Gergely 1990 Gergely Jenő: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Bp., 1990.

Gergely 1997 Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Bp., 1997.

Gergely 2001 Gergely Jenő: Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990). In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2000. Szerk. Zombori István. Bp. 2001.

Gergely–Izsák 1989 A Mindszenty-per. Szerk. Gergely Jenő, Izsák Lajos. Bp., 1989.

Gesztesi Gesztesi Gyula: A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika. Bp., é. n.

Geyer–Bright 2000 Michael Geyer – Charles Bright: World History in a Global Age. In: The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate. Ed. David Held, Anthony McGrew. Cambridge, 2000. 61–67.

Glatz 1995 A magyarok krónikája. Főszerk. Glatz Ferenc Bp., 1995.

Goebbels 1994 Joseph Goebbels: Napló. Előszó, jegyz. Ormos Mária. Bp., 1994.

Gombár 1983 Gombár Csaba: Politika címszavakban. Elemi politikai fogalmak értelmezése. Bp., 1983.

Gombos 1942 Gombos György: A bukovinai székelyek hazatelepítése: újabb tennivalók. Bp., 1942.

Gratz 1934 Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. *Magyar Szemle,* 1934. október. (XXII/2.) 108–135.

Gratz 1999 Kirche und Katholizismus seit 1945. Band 2. Ostmittel-, Ost- und Südosteuropa. Hrsg. Erwin Gratz. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999.

Grősz 1995 Grősz József kalocsai érsek naplója (1944–1946). Szerk. Török József. Bp., 1995.

Gyáni–Kövér 1998 Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1998.

Halasy-Nagy Halasy-Nagy József: Ember és világ. Bp., é. n.

Hamvas 1936 Hamvas Béla: A magyar Hüperion [1936]. In: Hamvas Béla Művei. 15. köt. Bp., é. n. 7–164.

Hamvas 1985 Hamvas Béla: Az öt géniusz. Bern, 1985.

Hanák 1978 Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története tíz kötetben. VII. köt. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978.

Hanák 1986 Mille ans d'histoire hongroise. Rédacteur-en-chef Péter Hanák. Bp., 1986.

Harsányi 1930 Harsányi Zsolt: A sajtó magyarsága. *A Sajtó,* 1930. 6. sz. 289–291.

Hefty 1980 Georg P. Hefty: Schwerpunkte der Aussenpolitik Ungarns 1945–1973. München, 1980.

Heinrich 1985 Hans-Georg Heinrich: Die Entwicklung der österreichisch–ungarischen Beziehungen. In: Beziehungen 1985.

Hennyey 1926 Hennyey Vilmos: A magyar posta története. Bp., 1926.

Herczeg 1993 Hűvösvölgy. Herczeg Ferenc emlékezései. Bp., 1993.

Herczegh 1999 Herczegh Géza: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában (1914–1945). Bp., 1999.

Herczegh–Arday–Johancsik Herczegh Géza – Arday Lajos – Johancsik János: Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története. Bp., 2001.

HMTI Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiad. Bp., 1972.

Horthy-Magyarország 1986 Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásban és megszállásában. Dokumentumok Jugoszlávia népeinek népfelszabadító háborúja történetéhez. Főszerk. Liptai Ervin, Fabian Trgo. Bp., 1986.

Hory 1987 Hory András: Bukarestől Varsóig. Szerk. Pritz Pál. Bp., 1987.

Huszár 1998 Huszár Tibor: 1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció. Bp., 1998.

IDNK Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23–1945. november 15. Szerk., jegyz., bev. tan. Szűcs László. Bp., 1997.

Illyés 1979 Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Bp., 1979.

Iratok 2000 Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964. Összeáll. Gecsényi Lajos. Bp., 2000.

Irinyi 1846 Irinyi József: Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek. Halle, 1846.

Iszlamov 1994 Tofik Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. *Múltunk,* 1994. 1–2. sz. 17–51.

Iszlamov 2000 Transzilvanszkij voprosz. Vengero–ruminszkij teritorialnüj szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumentü. Red. T. M. Iszlamov. Moszkva, 2000.

Izsák–Kun 1994 Moszkvának jelentjük Szerk. Izsák Lajos, Kun Miklós. Bp., 1994.

Jahrbuch 1993–1994 Jahrbuch der Diplomatischen Akademie Wien 1993–1994. Wien, 1995.

Jászi 1989 Jászi Oszkár: Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bp., 1989.

Jemnitz 1965 Jemnitz János: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához 1945–1948. Történelmi Szemle, 1965. 2–3. sz. 133–197.

Jeszenszky 1986 Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs. Bp., 1986.

Jeszenszky 1997 Jeszenszky Géza: Az euroatlanti gondolat történelmi gyökerei Magyarországon. *Külpolitika,* 1997. 1. sz. 17–29.

Joó 1939 Joó Tibor: A magyar nemzeteszme. Bp., 1939.

Joó 1999 Joó Rudolf: A NATO-tag Magyarország – Hungary: a Member of NATO. Bp., 1999.

Juhász 1964 Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. Bp., 1964.

Juhász 1978 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1978.

Juhász 1993 Juhász Gyula: A Magyar Külügyi Társaság története a két világháború között. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 261–267.

K. Lengyel 1993 Zsolt K. Lengyel: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. München, 1993.

Kádár 1958 Kádár János: Szilárd népi hatalom, független Magyarország. Bp., 1958.

Kádár 1968 Kádár János: Hazafiság és internacionalizmus. Bp., 1968.

Kádár 1977 Kádár János: Internacionalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság. Bp., 1977.

Kádár 1978 Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. 2. kiad. Bp., 1978.

Kállay 1962 Miklós Kállay: Come Over. *The Hungarian Quarterly,* April–July 1962. 5–16.

Kállay 1991 Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Bp., 1991.

Kalmár 1940 Kalmár Gusztáv: A közlekedés és a hírszolgálat fejlődése. Bp., 1940.

Kanter–Brooks 1994 U.S. Policy for the Post-Cold War World. New Challenges and New Responses. Ed. Arnold Kanter, Linton F. Brooks. New York, 1994.

Karinthy Karinthy Frigyes: Így írtok Ti. Bp., é. n.

Károlyi 1978 Károlyi Mihály levelezése. I. köt. Szerk. Litván György. Bp., 1978.

Karsai 1962 „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön" Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. köt. Szerk. Karsai Elek. Bp., 1962.

Karsai 2001 Karsai László: Holocaust. Bp., 2001.

Katus 1990 László Katus: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In: Ethnicity and Society in Hungary. Ed. Ferenc Glatz. Bp., 1990.

Kaul 1997 Chandrika Kaul: Imperial Communications, Fleet Street and the Indian Empire c. 1850s–1920s. In: A Journalism Reader. Ed. Michael Bromley, Tom O' Malley. London–New York, 1997. 58–86.

Kemény G. 1946 Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. Bp., 1946.

Kende 1929 Kende Félix: A posta évi jelentése és a sajtó. *A Sajtó,* 1929. 8. sz. 436–440.

Keresztury 1946 Keresztury Dezső: Helyünk a világban. Bp., 1946.

Kollányi 1993 Kollányi Károly: Trianoni boszorkánykonyha. Bp., 1993.

Kornis 1921 Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. I–II. *Új Magyar Szemle,* 1921. március. (I/4.) 285–310, 1921. április. (II/1.) 12–28.

Kósa 2001 Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. 2. kiad. Bp., 2001.

Kosáry 1980 Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980.

Kosáry 1989 Kosáry Domokos: Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika. Bp., 1989.

Kossuth 1898 Kossuth Lajos Iratai. I–XIII. köt. Sajtó alá rend. Helfy Ignácz. Bp., 1894–1911.

Kossuth 1999 Kossuth Lajos. Vál., sajtó alá rend., bev., jegyz. Pajkossy Gábor. Bp., 1999.

Kovács 1977 Kovács Endre: Szemben a történelemmel. Bp., 1977.

Kovács 1992 Kovács Imre: Népiség, radikalizmus, demokrácia. Szerk. Valuch Tibor. Bp., 1992.

Kovács 2000 Péter Kovács: Le Droit International pour les Minorités face à l'État-Nation. Miskolc, 2000.

Köpeczi 1986 Erdély története. I–III. köt. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986.

Krippendorff 1995 Klaus Krippendorff: A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Bp., 1995.

Kristó 1995 Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.

Kuczka 1994 Pannon Enciklopédia – A magyarság története. Főszerk. Kuczka Péter. Bp., 1994.

Kuncz Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Bp., é. n.

L. Nagy 1986 L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp., 1986.

Lakatos 1992 Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. Szerk. Antal László. Jegyz., utószó Szakály Sándor. Bp., 1992.

Lamour 1931/a Philippe Lamour: Hongrie, la grande injustice. *Plans,* 1931 avril.

Lamour 1931/b Philippe Lamour: Faites l'Europe sinon faites la guerre. *Plans,* 1931 juin.

Lamour 1931/c Phlippe Lamour: Plans et la situation danubienne. *Plans,* 1931 octobre.

Laroche 1957 Jules Laroche: Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré, 1913–1926. Paris, 1957.

Lázár 1998 Lázár György: Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései 1946–1948. Bp., 1998.

Lipták 1992 Lipták Dorottya: A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In: Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Szerk. Gyimesi Sándor. Bp., 1992. 175–199.

Litván 1998 Évkönyv VI. 1998. Szerk. Litván György. Bp., 1998.

Livezeanu 1995 Irina Livezeanu: Cultural Politics in Greater Romania. Ithaca–London, 1995.

Lukacs 1999 John Lukacs: 1945, a 0 év. Bp., 1999.

Macartney 1956 C. A. Macartney: October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1927–1945. Edinburgh, 1956.

MAE AD Ministère des Affaires Étrangères – Archives Diplomatiques, Paris

MAE AD, PA-AP Ministère des Affaires Étrangères – Archives Diplomatiques, Papiers d'Agents – Archives Privées

Magyarországi egyházak Magyarországi egyházak és felekezetek, vallási közösségek 1997–1998. I. köt. Miniszterelnöki Hivatal. Bp., é. n.

Magyarság és Európa 1992 Magyarság és Európa. Nemzetpolitikai szemle. 1992. Esélyek és remények a Kárpát-medencében. Antall József előszavával. Bp., 1992.

Máthé 1933 Máthé Elek: Egy meddő esztendő. Európai válság – világválság 1932-ben. A "Magyarság" évkönyve, 1933.

Matsch 1986 Erwin Matsch: Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. Wien–Köln–Graz, 1986.

Mattelart–Mattelart 1998 Armand Mattelart – Michèle Mattelart: Theories of Communication. London–Thousand Oaks–New Delhi, 1998.

Michalka 1987 Wolfgang Michalka: Deutsche Aussenpolitik. In: Die Weimarer Republik 1918–1933. Hrsg. Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hans Adolf Jacobsen. Bonn, 1987.

Michnay 2001 Michnay Gyula: Mint Mohamed koporsója. Szeged, 2001.

Mindszenty 1974 Mindszenty József: Emlékirataim. Toronto, 1974.

Moisuc 1980 Viorica Moisuc: La Roumanie et le problème de la sécurité entre les deux guerres mondiales. *Revue Roumaine d'Histoire,* 1980. 2–3. sz. 353–370.

MOL K 107 Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Külképviseletek. A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar titkárság – Magyar képviselet a Nemzetek Szövetségénél

MOL K 66 Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Sajtó- és kulturális osztály

MOL XIX–J–1 Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium

MOL M–KS Magyar Országos Levéltár, MSZMP Központi Szervei iratai

MOL XIX–A–83–a Magyar Országos Levéltár, Minisztertanács iratai, Jegyzőkönyvek és mellékletei

MOL XIX–J–1–j Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, TÜK-iratok

Molnár 1993 Autonómia és Integráció. Szerk. Molnár Gusztáv. Bp., 1993.

Monzie 1927 Anatole de Monzie: Destins hors série. Paris, 1927.

Morini-Comby 1936 Jean Morini-Comby: Les échanges commerciaux entre la France et les États successeurs de l'Empire austro-hongrois. Paris, 1936.

MSZMP VIII. kongresszusa Az MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1962. november 20–24. Bp., 1963.

MSZMP IX. kongresszusa Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 1966. november 28–december 3. Bp., 1967.

MT 1896 Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Magy., utal. Márkus Dezső. Bp., 1896.

MT 1908 Magyar Törvénytár. 1907. évi törvényczikkek. Jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1908.

MTA Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár

Murasko 1997 Vosztocsnaja Evropa v dokumnetah rosszijszkih arhivov 1944–1953. I. köt. 1944–1948. Red. G. P. Murasko. Moszkva–Novoszibirszk, 1997.

Nádas 1917 Nádas József: Megjegyzések a hírlaptudósításhoz. I. rész. Bp., 1917.

Nagy 1923 Nagy József: A mai filozófia főirányai. Bp., 1923.

Nagy 1984 Nagy Imre: „A magyar nép védelmében". Vitairatok és beszédek 1955–1956. Párizs, 1984.

Németh 1989 Németh László: Sorskérdések. Bp., 1989.

NN 1948 Az 1945-i november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés Naplója. VII. köt. Bp., 1948.

Nordenstreng 1978 Kaarle Nordenstreng: Közléselmélet. Bevezetés a társadalmi kommunikációfolyamatok tanulmányozásába. Bp., 1978.

ON 1949 Az 1947. évi szeptember 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója. V. köt. Bp., 1949.

Orbán 1962 Orbán Sándor: Egyház és állam 1945–1950. Bp., 1962.

Ormos 1983 Ormos Mária: Padovától Trianonig. Bp., 1983.

Ormos 1998 Ormos Mária: Magyarország a két háború korában. Debrecen, 1998.

Ormos 1999 Ormos Mária: Képek Magyarországról az első világháború után. In: A magyarságkép és történeti változásai. Szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond. Bp., 1999.

Ormos 2000 Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós a médiában és a politikában. I–II. köt. Bp., 2000.

Ormos M. 2000 Ormos Mária: Fából vaskarika. Kozma Miklós, a "nemesen konzervatív" magyar propagandaminiszter. *Mozgó Világ,* 2000. 3. sz. 3–20.

Ortega y Gasset José Ortega y Gasset: A tömegek lázadása. Bp., é. n.

OSZK Kt Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

ÖStA AdR BKA/AA Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Bundeskanzleramt Auswärtige Angelegenheiten

Paikert Paikert Alajos: Napló. I–XI. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Pallós 1995 Pallós Lajos: Területvédő propaganda Magyarországon, 1918–1920. Doktori értekezés. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) Bp., 1995.

Pető–Szakács 1985 Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. köt. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. 1945–1968. Bp., 1985.

Pietsch 1998 Pietsch Lajos: Magyarország és a NATO. Bp., 1998.

Pihoja 2000 F. G. Pihoja: Szovjetszkij Szajuz. Novoszibirksz, 2000.

PIL Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

Popovici 1906 Aurel C. Popovici: Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur Lösung de nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn. Leipzig, 1906.

Póth 1999 Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Közli: Póth Piroska. *Múltunk,* 1999. 4. sz. 199–223.

Pozzi 1996 Henri Pozzi: Századunk bűnösei. Bp., 1996.

Pritz 1982 Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp., 1982.

Pritz 1994 Iratok a külügyi szolgálat történetéhez. 1918–1945. Vál., szerk., jegyz. Pritz Pál. Bp., 1994.

Pritz 1995 Pritz Pál: Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében. In: Uő.: Magyar diplomácia a két háború között. Bp., 1995. 241–275.

Prónay 1963 A határban a halál kaszál Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin. Bp., 1963.

Radó 1909 Radó Sámuel: Hírlapírók iskolája. Bp., 1909.

Rákosi 1926 Rákosi Jenő: Emlékezések. I–III. köt. Bp., 1926.

Rákosi 1997 Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. 1940–1956. I–II. köt. Szerk. Feitl István, Gelléríné Lázár Márta, Sipos Levente. Bp., 1997.

Rákosi–Szabó 1967 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Szerk. Rákosi Sándor, Szabó Bálint. Bp., 1967.

Ránki 1981 Ránki György: Gazdaság és külpolitika. Bp., 1981.

Rantanen 1998 Terhi Rantanen: The Struggle for Control of Domestic News Market. In: The Globalization of News. Ed. Oliver Boyd-Barrett, Terhi Rantanen. New York, 1998. 35–47.

Rauchensteiner 1986 Manfred Rauchensteiner: Spätherbst 1956. Die Neutralität auf dem Prüfstand. Wien, 1986.

Révai 1945 Révai József: A magyar demokrácia nemzeti jellege. Bp., 1945.

Réz 1907 Réz Mihály: Nemzeti politika. Bp., 1907.

Romsics 1992 Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai. 1942–1944. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992.

Romsics 1995 Magyarország és a nagyhatalmak. a 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1995.

Romsics 1996 Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp., 1996.

Romsics 1999 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999.

Romsics 2000 Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. köt. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2000.

Romsics 2001 Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Bp., 2001.

Romsics–Király 1999 Geopolitics in the Danubian Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998. Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király. Bp., 1999.

Rónai 1916 Rónai Zoltán: A modern sajtó és a háború veszedelme. *Huszadik Század,* 1916. 33. köt. 63–66.

Roszak 1990 Theodore Roszak: Az információ kultusza. Bp., 1990.

Saád 1983 Saád Béla: Tíz arckép. Bp., 1983.

Salacz 1988 Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964). München, 1988.

Sauvageot 1988 Aurélien Sauvageot: Magyarországi életutam. Bp., 1988.

Schiller 1933 Schiller József: Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései. Bp., 1933.

Scholte 2000 Jan Aart Scholte: Globalization. A Critical Introduction. New York, 2000.

Schwartner 1798 Martin Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798.

SHAT AG Services Historique de l'Armée de Terre – Archives de Guerre, Vincennes

Sík 1970 Sík Endre: Bem rakparti évek. (Visszaemlékezések.) Bp., 1970.

Sipos 1992 Sipos Péter: Kádár János és az 1968. évi bevonulás. *História,* 1992. 8. sz. 22–25.

Sipos–Vida 1980 Sipos Péter – Vida István: Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború végén. *Valóság,* 1980. 2. sz. 80–85.

Sipos–Vida 1985 Sipos Péter – Vida István: Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet–magyar gazdasági egyezmény és a nyugati diplomácia. *Külpolitika,* 1985. 4. sz. 102–124.

Somogyi 2000 Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás a Ballhausplatzon 1867 után. Vázlat. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Főszerk. Gergely Jenő. Bp., 2000. 499–510.

Sorsdöntések 1989 Sorsdöntések. A kiegyezés – 1867. A trianoni béke – 1920. A párizsi béke – 1947. Összeáll., szerk., előszó, magy. Gerő András. Bp., 1989.

Sós 1965 Sós Endre: Felvillanó arcok. Arcképek, emlékezések. Bp., 1965.

Spira 1989 Spira György: Kossuth és 1851–59-es alkotmányterve. Debrecen, 1989.

Standeisky–Kozák–Pataki–Rainer 1998 A fordulat évei, 1947–1949: Politika, képzőművészet, építészet. Szerk. Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Bp., 1998.

Stehle 1975 Hansjakob Stehle: Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975. München–Zürich, 1975.

Szabó 1916 Szabó László: A modern újságírás. Bp., 1916.

Szabó 1989 Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Bp., 1989.

Szabó 1991 Szabó Dezső: Az egész látóhatár. I–II. köt. Bp., 1991.

Szakály 1987 Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938–1945. Bp., 1987.

Szakály 1991 Szakály Sándor: Hadsereg, politika társadalom. Bp., 1991.

Szakály 1999 Szakály Sándor: Volt-e alternatíva. Magyarország a második világháborúban. Bp., 1999.

Szalay 1999 Erzsébet Szalay: The Role of the League of Nations and the UN in the Protection of Minorities under International Law. Bp., 1999.

Szalay 2001 Szalay Jeromos: Igazságok Közép-Európa körül. Bp., 2001.

Szarka 1999 Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Slovensky národny vyvin – madarská národnostná politika v Uhorsku v rokoch 1867–1918. Pozsony/Bratislava, 1999.

Széchenyi 1907 Gróf Széchenyi István munkáiból. I–II. köt. Sajtó alá rend., bev. Berzeviczy Albert. Bp., 1907.

Szegedy-Maszák 1996 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I–II. köt. Sajtó alá rend. Csorba László. Utószó: Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 1996.

Szekfű 1942 Szekfű Gyula: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről. Bp., 1942.

Szekfű 1983 Szekfű Gyula: Forradalom után. Bp., 1983.

Szereda-Rainer 1996 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Bp., 1996.

Szesztay 2000 Szesztay Ádám: Magyarország és a szomszéd országok nemzetiségpolitikája 1956–1962. PhD értekezés. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) Bp., 2000.

Szücs 1844 Szücs Ábrahám: A pipás nemesek véleménye az adó, háziadó, ősiség, magyar és deák' nyelv iránt. Kecskemét, 1844.

Szvatkó 1938 Szvatkó Pál: A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve. Bp., 1938.

Tápay-Szabó Tápay-Szabó László: A hirdetés tudománya. Bp., é. n.

Teleki 1934 Gróf Teleki Pál: Európáról és Magyarországról. Bp., 1934.

Teleki 1961 Teleki László Válogatott Munkái. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1961.

TH Történeti Hivatal

Trianon 2000 Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. Vál., bev. tan. Pomogáts Béla. Szerk., sajtó alá rend. Ádám Magda, Cholnoky Győző. Bp., 2000.

Trianon a történelemben 1988 Trianon a történelemben és a történelmi tudatban. Kerekasztal-beszélgetés. *Világosság,* 1988. 4. sz. 229–237.

Unger 1979 Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Bp., 1979.

Urbán 1991 Mindszenty és a hatalom. Titkos iratok. Szerk. Urbán Károly. Bp., 1991.

Varga 1999 A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk. Varga Lajos. Bp., 1999.

Vargyai 1984 Vargyai Gyula: Sisak és cilinder. Bp., 1984.

Vargyai 1985 Vargyai Gyula: Tengelytörés. Bp., 1985.

Várkonyi 1971 Várkonyi Péter: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1948. Bp., 1971.

Várszeghy 1935 Várszeghy János: A rádió vételi viszonyai Magyarországon. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1935. 2. köt. 626–631.

Vass 1991 Vass Henrik: Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. *Múltunk,* 1991. 2–3. sz. 244–288.

Vass–Ságvári 1973 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Szerk. Vass Henrik, Ságvári Ágnes. 2. kiad. Bp., 1973.

Vértesy 1973 Vértesy Miklós: Adalékok a kiegyezéskori sajtóviszonyainkra. *Magyar Könyvszemle,* 1973. 2. sz. 186–188.

Vida 1993 Vida István: A magyar pártvezetés és a csehszlovák válság. 1968. január–október. *História,* 1993. 9–10. sz. 35–50.

Vida–Cseh 2000 Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary, 1945–1947. Editor-in-Chief István Vida. Coll., sel., ed. introd. Bendegúz Gergő Cseh. Bp., 2000.

Volokityina 1999 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Evrope 1944–1953. Tom. I. 1944–1948. Dokumentü. Red. T. V. Volokityina. Moszkva. 1999.

Vrain 1999 Cécile Vrain: La politique diplomatique et économique de la France en Hongrie 1921–1931. Doktori értekezés. (Institut des Études Slaves.) Paris, 1999.

Wesselényi 1992 Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Bp., 1992.

Wilhelmstrasse A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944. Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp., 1968.

Zeidler 1997 Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok,* 1997. 2. sz. 303–351.

Zeidler 1998 Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Szerk. Romsics Ignác, ifj. Bertényi Iván. Bp., 1998. 70–97.

Zeidler 1999 Zeidler Miklós: A Külügyi Szemle repertóriuma 1920–1925, 1929–1944. Kézirat. Teleki László Alapítvány, 1999.

Zeidler 2001 Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Bp., 2001.

Zinner 1989 Zinner Tibor: Az Ébredők fénykora, 1919–1923. Bp., 1989.

Zombori 1996 Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp., 1996.

Zseliczky 1998 Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekterében 1920–1945. Bp., 1998.

Zsinka 1996 Külpolitika és modernizáció – Stratégiák és eszközök. Szerk. Zsinka László. Bp., 1996.

Zsinka L. 1996 Modernizáció és Regionalitás. A külpolitika térbeli összefüggései. Szerk. Zsinka László. Bp., 1996.

Zsoffai 1996 Zsoffai Andrea: Trianon francia szemmel. In: Történelem és nemzet. Tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére. Szerk. Kiss Károly, Lovas Krisztina. Bp., 1996. 361–397.

NÉVMUTATÓ

A

Aalto, Alvar 6
Ablonczy Balázs 55, 68, 69, 71, 72, 75, 87
Acerbi, Angelo 134
Aczél György 24, 27, 43
Adriányi, Gabriel 128
Ady Endre 66
Ahvenainen, Jorma 80
Allegrain, Etienne 68
Ambró Ferenc 75
Andics Erzsébet 20–22
Andrássy Gyula 28, 81
Andreotti, Giulio 170
Andropov, Jurij 137
Anghelescu, Constantin 76
Angelusz Róbert 90
Ankerl Géza 176
Antal László 88
Antall József 169–171, 173, 174, 177
Antonescu, Mihail 32
Apor Gábor 36
Apponyi Albert 17, 30, 52, 55, 58
Arbeillot, Madame Simone 70
Arday Lajos 27
Árpád (fejedelem) 24
Attila (fejedelem) 18
Auer Pál 40

B

Baczoni Jenő 151
Bajcsy-Zsilinszky Endre 19, 32, 106
Bajnóczy József 104
Bajor Ferenc 100
Bakach-Bessenyey György 105
Bakk Miklós 176
Bălcescu, Nicolae 12
Baldvin (belga király) 170
Balogh József 60, 74
Balogh Piroska 18
Balogh Sándor 32, 115, 117
Bán D. András 39
Bánáss László 125
Bangha Béla 70
Baranyai Zoltán 71
Baráth Magdolna 109
Barcza György 27, 38
Bárczy István 104
Bárdossy László 31, 35, 37, 74, 97–99, 101–103
Bartha Károly 96, 98, 101–103
Barthélémy, Joseph 72
Barthou Louis 75
Bátonyi Gábor 18
Bauquet, Nicolas 67
Béaud, Claude 69
Beck Mihály 67
Beke Margit 124, 125
Beksics Gusztáv 16
Benárd Ágoston 68,
Benda Jenő 54, 83, 86
Benda Kálmán 9, 10, 67
Beneš, Eduard 29, 37, 67, 115
Beregfy Károly 106
Berend T. Iván 33, 172
Beresztóczy Miklós 125
Bergey, Daniel 72
Berija, Lavrentyij Pavlovics 109
Bernát István, B. 57
Berthelot, Henri 75
Berzeviczy Gergely 10
Bessenyei György 9, 10
Bessenyey Williams, Margit 170
Bethlen István 17, 18, 32–34, 36, 42, 55, 60, 72, 73, 82, 87, 88, 93, 94, 106, 183
Bibó István 19, 20, 23, 172, 183
Bielka, Erich 154
Bismarck, Otto von 27
Biszku Béla 45, 152
Bloch Ernst 88
Bock, Fritz 153
Bocskai István 21
Bognár József 153

Bolgár Elek 111
Bonnet, Georges 77
Borhi László 117, 118
Borsányi Julián 102
Brachfeld Olivér 88
Brătianu, Ion 67
Brezsnyev, Leonyid Iljics 27, 45, 137, 140, 142, 143, 145
Briand, Aristide 71, 75–77
Bright, Charles 85
Brooks, Linton F. 110
Bussière, Eric 69
Bücher, Karl 86
Bühringer, Josef 149
Byrnes, James 112

C

Cadogan, Sir Alexander 38
Canaris, Wilhelm 102
Casaroli, Agostino 128, 129, 132, 133
Castro, Raúl 135, 139, 145
Cavallier József 125
Ceauşescu, Nicolae 24, 47, 48, 142
Cervoni, Marc 75–77
Charmasse, Christian 70
Chaszar, Edward 174
Cheli, Giovanni 130–132
Christopher, Warren 172
Churchill, Winston 107, 109, 112
Cieger András 90
Clemenceau, Georges 66
Clemenceau, Georges Benjamin 65–67
Clemenceau, Michel 66
Clemenceau, Paul 66
Clemenceau, Pierre 66
Comert, Pierre 73
Corbusier, Le 73
Cotelle, Jean 68
Cottrell, P. L. 68
Couget 77
Czakó István 87
Czapik Gyula 125, 126

Cs

Csáky Imre 31
Csáky István 38, 96
Csaplovics József 9
Csatay Lajos 105
Cseh Gergő Bendegúz 110, 113, 114
Csoóri Sándor 23
Csurka István 24

D

Daeschner, Emile 76
Daim, Wilfried 128
Daladier, Edouard 73, 77
Dami, Aldo 74
Dampierre, Robert 70
Dániel István 82
Dankovics László 66
Darlan, François Jean 70
Daruvar, de Yves 65, 74
Deák Ferenc 28, 81
Decsy Sámuel 10, 11
Dékány István 79, 83, 85, 87
Delattre, Pierre 73
Delhomme 77
Delmas 76
Dersi Tamás 87,
Dévényi István 68
Dezsényi Béla 88
Dimitrov, Georgi Mihajlov 116
Dinnyés Lajos 118, 119
Dobai István 21
Dobó István 95
Dombrády Lóránd 59, 93, 96
Dósa Rudolfné 52
Doulcet, Jean 71
Dömötör Mihály 70
Drasche-Lázár Alfréd 68
Drimmel, Heinrich 153
Drucker György 61
Dubček, Alexander 45
Dupuis, René 74
Duroselle, Jean-Baptiste 66

E

Eckhardt Sándor 74
Eden, Sir Anthony Robert 27, 109
Éder Elemér 103

Éger György 176
Eger, Reiner 148
Elek Artúr 91
Elekes Dezső 83
Engel Pál 7
Eördögh István 123
Eöttevényi Olivér 57
Eötvös József 13, 14, 28
Erdmannsdorff, Otto 102
Espèrey, Franchet d' 27
Eszenyi László 59

F

Fábián János 125
Far, André de la 73
Faragho Gábor 96
Farkas Ferenc, kisbarnaki 106
Farkas Ferenc 62
Farkas Mihály 115
Feitl István 39, 41
Fenyő Miksa 18
Ferenc Ferdinánd 16, 28
Ferenc József 77
Ferencz József (püspök) 77
Fiedler Sándor 61
Figl, Leopold 149, 150
Flachbarth Ernő 179
Foch, Ferdinand 67
Fock Jenő 153
Fodor Ilona 72
Földes György 44, 46, 137, 142
Földesi Margit 110, 117
Fülöp Mihály 39, 115, 149
Fütterer, Cuno Heribert 97

G

Gajzágó László 125
Galántai Fejes János 10
Gecsényi Lajos 139, 147
Gérando, Félix de 71, 72
Géraud, André 75
Gerevich Tibor 74
Gergely Jenő 44, 114, 123, 124, 126, 128
Gerő Ernő 109
Gesztesi Gyula 67, 72, 74, 85, 86
Geyer, Michael 85
Géza (fejedelem) 7
Giral, José 114
Glatz Ferenc 67
Goebbels, Joseph 88
Gombár Csaba 90
Gombos György 100
Gombos István 125
Gomułka, Władisław 142
Gorbacsov, Mihail 171
Gordon Ferenc 40
Gottwald, Klement 115
Gömbös Gyula 32, 35, 55, 59, 94
Göncz Árpád 170
Gratz Erwin 128
Gratz Gusztáv 30, 83
Grósz Károly 48
Gropius, Walter 73
Groza, Petru 115, 119
Grősz József 124
Gruber, Karl 151

Gy

Gyáni Gábor 15
Gyekanozov, Vlagyimir 109
Gyöngyösi János 111, 112, 116

H

Hajdu Tibor 39
Halasy-Nagy József 83, 90
Hallier 70
Hamvas Béla 18, 19
Hanák Péter 15, 67
Hardouin-Mansart, Jules 68
Harmsworth, Harold Sidney (Lord Rothermere) 18, 58, 59, 87, 88
Harsányi Zsolt 84
Haushofer, Albrecht 37
Havel, Václav 173, 175
Hegedüs Loránt 52
Heinrich, Hans-Georg 154
Hefty, Georg P. 41
Heltai György 111
Henriot, Philippe 73
Hennyey Gusztáv 38

Hennyey Vilmos 83
Herczeg Ferenc 18, 53, 58, 87
Herczegh Géza 27, 36, 90
Heszlényi József 106
Hevesy Pál 73
Himer, Kurt 102
Hitler, Adolf 32, 36–38, 88, 98, 102, 116, 173
Holkeri, Harri Hermanni 170
Horthy István 104
Horthy Miklós 31, 36–38, 41, 72, 96, 98, 99, 101–103, 105, 106
Horváth Imre 149
Hory András 31, 36, 71
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 27, 41, 43, 44, 137, 139–141, 144, 152
Hunyadi Mátyás 11, 48
Husák, Gustav 142
Huszár Tibor 45, 143

I

Iliescu, Ion 180
Illyés Gyula 23, 43, 66
Imrédy Béla 95
Irinyi József 12
István, Szent 7, 11, 12, 17, 24, 49
Iszlamov, Tofik M. 109, 119
Izsák Lajos 39, 114, 115, 126

J

Jakabffy Elemér 175
János (luxemburgi nagyherceg) 170
János Pál, II. 134, 170
János, XXIII. 128
Jány Gusztáv 98, 104
Jászi Oszkár 16, 18, 33, 183
Jelcin, Borisz 171, 172
Jemnitz János 111, 115
Jeszenszky Géza 29, 49, 170, 172, 176
Johancsik János 27
Joó Rudolf 172
Joó Tibor 7, 8
József, II. 8, 9, 30
Juhász Gyula 19, 27, 57

K

Kádár Béla 49
Kádár Gyula 94, 98, 104, 105,
Kádár János 22–24, 27, 41–47, 49, 130, 132, 135–146, 149, 152, 153
Kádár Jánosné, Tamáska Mária 132
Kállai Gyula 22
Kállay Miklós 105, 106
Kalmár Gusztáv 80
Kanter, Arnold 110
Kánya Kálmán 36, 72
Karinthy Frigyes 91
Károly, IV. 66
Károlyi Mihály 27, 30
Karsai Elek 100, 103, 104
Katus László 15
Kaul, Chandrika 80
Keitel, Wilhelm 104
Kemény G. Gábor 16
Kemény Zsigmond 14, 81, 84
Kende Félix 83
Keresztes Sándor 134
Keresztury Dezső 19
Kertész István 115
Kertész István 40
Keynes, John Maynard 65
Király K. Béla 172
Kisberk Imre 132
Kiss János 106
Klapka György 13
Klaus, Jozef 154
Kohl, Helmuth 170
Kohlmayer Sámuel 8
Kollányi Károly 65
Komócsin Zoltán 45, 142
Kornis Gyula 62
Korotkevics, G. 114, 115
Kósa László 9
Kosáry Domokos 9, 12
Kossa István 114
Kossuth Ferenc 28
Kossuth Lajos 11–14, 21, 172, 183
Koszigin, Alekszej Nyikolajevics 142, 145
Kosztolányi Dezső 87
Kovács Endre 10, 11
Kovács Imre 18, 19

Kovács Péter 175
Kozák Gyula 39
Kozirjev, Andrej 172
Kozma Miklós 83, 103, 104
Köpeczi Béla 30
Köteles Pál 68
Kövér György 15
Kreisky, Bruno 151–154
Krippendorff, Klaus 88
Kristó Gyula 7
Kristóffy József 96
Kruchina Győző 106
Kruchina Viktor 106
Kuczka Péter 67
Kun Andor 89
Kun Béla 31
Kun Miklós 114, 115
Kuncz Aladár 86
Kusy, Miroslav 181

L

Laigue, Gustave de 77
Lajos, Nagy 11
Lajos, XIV. 68
Lajos, XV. 67
Lakatos Géza 59
Lamour, Philippe 73, 74
Laroche, Jules 67
László Dezső 100
Laval, Pierre 70, 73
Lázár György 116, 132
Lékai László 132
Lengyel Zsolt, K. 18
Lieszkovszki Pál 104
Lipták Dorottya 81
Livezeanu, Irina 76
Lubbers, Ruud 170
Lukács György 58
Lukacs, John 38

M

Macartney, Carlile Aylmer 95
Maintenon, Madame de 68
Majszkij, Ivan M. 109
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 101
Manneville, Henri de 76
Mao Ce-tung 136, 137
Marchais, George 144
Marczali Henrik 52
Mária Terézia 8
Marosán György 148
Martens, Wilfried 170
Martin, Jean-Baptiste 68
Martinovics Ignác 10, 12, 13
Marx, Karl 165
Máthé Elek 83
Matsch Erwin 31
Mattelart, Armand 88
Mattelart, Michèle 88
Maugras, Gaston 73
Mécs Alajos 68
Meggyesi László 125
Melchart, Franz 149
Michalka Wolfgang 31
Michnay Gyula 66
Michnay Ida 66
Mihályfi Ernő 39
Miklós Béla, dálnoki 112, 113
Miklós Imre 128–132
Mikojan, Anasztaz Ivanovics 149
Millerand, Alexandre 77
Milošević, Slobodan 178
Milotay István 70
Mindszenty József 124–127, 130–132, 151
Mistler, Jean 71
Mitterrand, François 170
Mlynář, Zdeněk 147
Mocsáry Lajos 14–16
Mód Aladár 22
Moisuc, Viorica 76
Molnár Erik 22, 120
Molnár Gusztáv 175
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 96, 109
Monzie, Anatole de 72
Morini-Comby, Jean 69
Mouille, Gabriel 77
Munro, Leslie 151, 153
Murasko, Galina Pavlovna 113, 117, 118, 120
Münnich Ferenc 22, 47

N

Nádas József 85
Nagy Ferenc 111, 117, 118, 183
Nagy Imre 21, 40, 41, 45, 114, 150, 180, 183
Nagy József 83
Nagy Vilmos, nagybaczoni 105
Nagy Zsuzsa, L. 18
Napóleon, Bonaparte 27, 68
Nasszer, Gamal Abdel 42
Nehru, Dzsavaharlal 42
Németh László 17, 18, 33, 50
Németh Miklós 133
Nicholson, Harold 65
Nitti, Francesco 65
Nkrumah, Kwame 42
Nordenstreng, Kaarle 88

O

Orbán Sándor 125
Orbán Viktor 182
Ormos Mária 31, 55, 66, 67, 75, 83, 103
Ortega y Gasset, José 79, 83
Ottlik György 60, 70
Ottlik László 33

P

Paderewski, Ignacy 67
Paikert Alajos 52
Pál, VI. 132
Pálffy László 106
Pallavicini György 125
Pallós Lajos 52
Pándi Pál 21
Pappenheim, Friedrich Rabe von 104, 105
Pataki Gábor Zsolt 66, 176
Pataki Gábor 39
Paul-Boncour, Joseph 75
Pavelić, Ante 32
Peinsipp, Walter 150, 152
Pekár Gyula 58
Peschka Vilmos 67
Pétain, Philippe 67
Péter János 48, 130, 152
Pető Iván 114
Peyer Károly 34, 111
Pietsch Lajos 172
Pihoja, F. G. 143
Pittermann, Bruno 153
Pius, XII. 124–126
Pogány József 89
Poincaré, Raymond 76
Popovici, Aurel 16
Póth Piroska 40
Pozzi, Henri 68
Prantner József 128
Praznovszky Iván 71
Pritz Pál 36, 87, 111
Prónay Pál 32
Puaux, Gabriel 76
Puja Frigyes 151
Pulszky Ferenc 11, 13

R

Raab, Julius 148, 151, 152
Radó Sámuel 86
Rainer M. János 39,43
Rajk László 115
Rákóczi Ferenc, II. 21
Rákosi Jenő 16, 81, 87
Rákosi Mátyás 38, 40, 44, 115, 116, 118, 120, 126
Rákosi Sándor 111
Ránki György 69, 135
Rantanen, Terhi 84
Rátz Jenő 95
Rauchensteiner, Manfred 148,
Révai József 20–22
Reynaud, Paul 77
Réz Mihály 15
Rigny, Fernand 68
Rivière, Jean 70
Robien, Louis de 71
Rodin, Auguste 73
Romsics Ignác 31, 33, 34, 39, 43, 49, 55, 67, 69, 107, 172
Rónai Zoltán 86
Roosevelt, Franklin Delano 107
Rossi, Opilio 132

Rosso, Augusto 96
Roszak, Theodore 91
Rothermere, Lord – lásd Harmsworth, Harold Sidney
Rotta, Angelo 124–126
Roux, Georges 74
Rőder Vilmos 95
Rötig, William 77
Rudolf főherceg 66

S

Ságvári Ágnes 22
Salacz Gábor 126, 127
Salamon Ferenc 81
Sauvageot, Aurélien 69
Schiller József 87
Scholte, Jan Aart 80
Schöenfeld, Arthur 112
Schönemann, Friedrich 88
Schumann, Robert 73
Schwartner Márton 9
Seaton-Watson, Hugh 29
Sebes István 151
Sebestyén Pál 111
Sík Endre 41, 150
Simon, cyrénéi 59
Simonyi-Semedam Sándor 70
Sipos Balázs 56, 72, 86
Sipos Péter 39, 108, 114, 115, 143, 149
Slachta Margit 103
Sólyom László 106
Somogyi Éva 51
Soós Károly 95
Spira György 13
Standeisky Éva 39
Steed, Wickham 29
Stehle, Hansjakob 128
Stresemann, Gustav 31
Sulyok Dezső 40

Sz

Szabó Bálint 111
Szabó Dezső 18, 20
Szabó Ervin 81, 89
Szabó László 85
Szabó Miklós 43
Szakács Sándor 114
Szakály Sándor 94, 106
Szakasits Árpád 115
Szálasi Ferenc 17, 35, 61, 94, 95
Szalay Erzsébet 179
Szalay Jeromos 65
Szarka László 30
Széchenyi István 11
Szegedy-Maszák Aladár 32, 40
Székely Gábor 39
Szekfű Gyula 7, 8, 20, 23, 60
Szemere Bertalan 13
Szentgyörgyi Albert 114,
Szeps, Berta 66
Szeps, Moritz 66
Szeps, Sophie 66
Szereda, Vjacseszlav 43
Szesztay Ádám 21
Szilágyi Zsolt 176
Szombathelyi Ferenc 103–105
Sztálin, Joszif Visszarionovics 37, 39, 107, 109, 113, 114, 118, 119, 137, 173
Sztójay Döme 96, 102
Szukarno, Ahmed 42
Szücs Ábrahám 11
Szvatkó Pál 51
Szviridov, Vlagyimir Petrovics 113

T

Talleyrand, Charles Maurice de 27
Tápay-Szabó László 86, 89
Tartsay Vilmos 106
Technikus – l. Verő Pál
Teleki László 12, 13, 183
Teleki Pál 17, 19, 27, 35, 54, 55, 58, 71, 72, 74, 96, 97, 99, 183
Thatcher, Margaret 170
Thierry, Adrien 77
Thököly Imre 30
Tildy Zoltán 111, 120, 125
Tilkovszky Loránt 32
Tiso, Jozef 32
Tisza István 15, 16, 30, 33
Tito, Josip Broz 38, 40, 115, 118

Tordai Zádor 23
Tosiki, Kaifu 170
Tóth László 125
Tóth Sándor 59, 93
Tőkés László 176
Törzsök Erika 176
Truman, Harry 112, 182
Trumbić, Ante 30

U

Újszászy István 101
Ulbricht, Walter 142
Unger Mátyás 62
Ungváry Krisztián 35, 59
Urbán Károly 128, 130, 131, 133
Utassy Loránd 101

V

Valentin Stan 176
Vallat, Xavier 73
Vámbéry Rusztem 18,
Varga Béla 111
Varga Lajos 34
Vargyai Gyula 98, 99, 101
Várkonyi Péter 118
Várszeghy János 82
Vass Henrik 22, 115, 116
Veress Lajos, dálnoki 100
Verolino, Gennaro 124
Verő Pál (Technikus) 82
Vértesy Miklós 81
Vészi József 87
Vida István 39, 108, 110, 113, 114, 143, 147
Vienne, Louis de 72, 73, 75
Vilmos császár 51
Volokityina, T. V. 111, 119, 120
Vorosilov, Kliment Jefremovics 110, 113
Vörnle János 101
Vranitzky, Franz 170

W

Wagner, Johann 151
Wałesa, Lech 173
Werth Henrik 59, 95–99, 101, 102, 103
Wesselényi Miklós 11, 172
Wilson, Woodrow 55
Wörner, Manfred 172

Z

Zágon József 132
Zala Tamás 176
Zeidler Miklós 19, 54, 55, 57, 58, 87
Zinner Tibor 52
Zombori István 123

Zs

Zseliczky Béla 116
Zsigmond Barna 176
Zsinka László 169, 176
Zsivkov, Todor 142
Zsoffai Andrea 74